

T. Mehremowa

AKUŞERÇILIK

Lukmançylyk orta okuw mekdepleri
üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2011

UOK 618:378

M 49

Mehremowa T.

M 49   Akuşerçilik. Lukmançylyk orta okuw mekdepleri üçin
synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy,
2011.

TDKP №86, 2011

KBK 57.16 ýa 73

© Mehremowa T., 2011

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim janym
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan Watanymyzda hormatly Prezidentimiziň parasatly syýasaty hem ýadawsyz aladalary netijesinde ylym-bilim ulgamyny ösdürmek, kämilleşdirmek hem-de ýurdumyzyň ykdy-sadyýetinde, syýasatynda, ruhy, sosial durmuşynda bu günki ýetilen sepgitler göz önünde tutulýan ägirt uly tutumlar ýurt Baştutanymyzyň «Döwlet adam üçindir!» diýen baş şygarynyň aýdyň subutnamasy bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz özüniň belent wezipesine girişen ilkinji gününden başlap, ylmy-bilimi özgertmäge uly üns berip başlady. Ýurdumyzda bu ugry kämilleşdirmek hakyndaky resminamalar ylym-bilim ulgamyny dünýä derejesine ýetirmäge ýol açýar.

1995-nji ýylyň 21-nji iýulynda kabul edilen «Saglyk» döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmekde giň möçberli çäreler amala aşyrylýar. Ilatyň saglygyny goramakda, adam ömrüniň dowamlylygyny uzaltmakda belent sepgitlere ýetildi.

Hormatly Prezidentimiziň «Kuwwatly döwletde ylym esasy orny eýeleýändir» diýen sözlerden ugur alyp, Türkmenabat lukmançylyk orta okuw mekdebimizde orta saglygy goraýyş işgärlerini ýokary derejede taýýarlamaklyga uly üns berilýär. Şol maksat bilen «Akuşerçilik» dersi boýunça okuw kitaby taýýarlanylady. Bu kitap lukmançylyk orta okuw mekdepleriniň okuw maksatnamasyna laýyklykda ýazylyp, umumy hünärli şepagat uýalary üçin niýetlenendir. Okuw kitabynda göwrelilik, dogrum, dogrumdan soňky döwürlerde zenanyň bedeninde bolup geçýän fiziologik ýagdaýlar, kadaly dogrumyň alnyp barlyşynyň häzirki zaman usullary, göwrelilik, dogrum bilen baglanyşykly näsazlyklaryň önüni alyş çäreleri barada ýazylyp beýan edildi.

AKUŞERÇİLİK YLMY BARADA DÜŞÜNJE. AKUŞERÇİLİK YLMYNYŇ TARYHY

Akuşerçilik göwrelilik, dogrum we dogrumdan soňky döwürler bilen baglanyşykly bolup geçýän fiziologik ýagdaýlary, gaýryüzülmeleri we olaryň önüni alyş çärelerini öwredýän ylymdyr. Akuşerçilik has ir, gadymdan gelýän ylymdyr. Lukmançylygyň atasy hasaplanýan Gippokrat, Aristotel, Gerofil, Soran Efesskiý, Sels, Galen we başgalar akuşerçilik we ginekologiýa ylmlarynyň ösmegine uly goşant goşupdyrlar.

XVIII asyra çenli Russiýada ýokary derejeli akuşerçilik kömegi berilýän lukmançylyk edaralary bolmandyr, göbegeneleri taýýarlaýan ýörite mekdepler diňe Moskwa we Peterburg şäherlerinde bolupdyr. Şol döwürlerde çaga dogurýan enelere akuşerçilik kömegini şol ugurdan başy çykýan garry tebipler beripdirler. Aýal dogranda berilýän kömekler örän gödek bolsa-da, çaga dogurýan zenana belli bir derejede ýardam beripdirler.

Ilkinji gezek, ýagny 1765-nji ýyldan başlap akuşerçilik dersi boýunça okatmaklyk lukmançylyk fakultetleriniň düzümine girizilipdir. Ýörite akuşerçilik-ginekologiýa kafedralary XVIII asyryň ahýrlarynda Moskwanyň we Peterburg şäheriniň medisina-hirurgiýa akademiýasynda döredilipdir.

Rus alymy Nester-Maksimowiç Ambodik (1744–1812) XVIII asyryň görnükli akuşerçilik ylmynyň doktory hasaplanylýar, ol ilkinji bolup rus dilinde akuşerçilige degişli «Göbegenäniň ussatlygy ýa-da göbegenäniň işi barada ylym» diýen golýazmasyny ýazyp, şol ugurdan sapak berip başlapdyr.

XIX asyrdaky akuşerçilik ylmynyň ösmegine D.I. Mendeleýew, I.M. Seçenow, K.A. Timirýazew we başgalar uly goşant goşupdyrlar. Peterburg şäherindäki medisina-hirurgiýa kafedrasynyň müdiri aka-

demik A.Ý. Krassowskiý (1821–1898) akuşerçilik ylmynyň ösmegine uly goşant goşupdyr, ol görnükli alym, lukman – kliniki we pedagogiki lukman hasaplanýlýar. A.Ý. Krassowskiý dogrumyň mehanizmini we çanaklyk süňkleriniň gurluşynyň näsazlyklaryny öwrenmekligi, lukmançylyk amalyňa girizen alymdyr. Mundan başga-da, ol «Ýumurtgalyklary kesip aýyrmak» barada kitap ýazypdyr.

Russiýada we daşary ýurtlarda ady belli Harkow şäherindäki akuşerçilik klinikasynyň alymy I.P. Lazarewiç (1829–1902) akuşerçilik ylmy barada birnäçe monografiýalary we gollanmalary ýazypdyr, olar häzirki döwürde hem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

I.P. Lazarewiç akuşerçilik amalynda ulanylýan lukmançylyk enjamlaryny oýlap tapypdyr, şol bir wagtda akuşer atagzylaryny ulanmagy hem amala girizipdir. Rus alymy W.W. Stroganow (1857–1938) göwrelilerde eklampsiýa tutgaýyny bejermegiň usullaryny amala girizmek bilen, bu howply keseliň önüni almaklyga we ölümçiligi peseltmäge uly ýardam beripdir.

1932-nji ýylda Aşgabat şäherinde lukmançylyk institutynyň açylmagy bilen Türkmenistanda lukmançylygyň ösmegine, şonuň bilen bir wagtda akuşerçiligiň we ginekologiýa amalynyň ösmegine hem uly ähmiýet berilýär. Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň açylmagy bilen, onda ilkinji akuşerçilik we ginekologiýa kafedrasý döredilýär hem kafedra müdirligine professor D.P. Liwanow bellenilýär.

1935-nji ýylda döredilen ilkinji akuşerçilik we ginekologiýa kafedrasyna professor W.W. Tretýakow müdir edilip bellenilýär. 1952–1959-njy ýyllar aralygynda bu kafedra A.B. Preýsman müdirlik edipdir. Ondan tälim alan ýokary hünärli ilkinji türkmenakuşer-ginekologlukmanlaryndan O.B. Nazarowany, assistent B.P. Saryýewany, lukmanlar K.M. Mämmedowy, D.A. Palçigi we beýlekileri görkezmek bolar. 1960-njy ýylda professor A.B. Preýsman Moskwa şäherine işe geçeninden soňra, onuň ýerine müdir edilip, akuşer-ginekologiýa ugrundan alymlyk derejesini alan ilkinji türkmen alymy, dosent M.S. Seýradow bellenilýär we bu kafedranýň müdiri bolup 1966-njy ýyla çenli işleýär.

1966–1977-nji ýyllar aralygynda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň akuşerçilik we ginekologiýa kafedrasyna K.M. Baženowa

ýolbaşçylyk edýär. 1978-nji ýyldan başlap akuşerçilik-ginekologiýa kafedrasý ýene-de iki kafedra bölünýär: 1-nji akuşerçilik-ginekologiýa kafedrasynyň müdirligine dosent W.I. Ýufarkin, 2-nji kafedra bolsa, dosent M.Seýradow bellenilýär.

Garaşsyzlygymyzy alan ilkinji günlerimizden başlap ýurdumyzda onuň esasy baýlygy hökmünde ilatyň jan saglygy, eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak hem-de jemgyýetimize sagdyn ýaşaýyş-durmuş ýörelgelerini ornaşdyrmak baradaky aladalar öňe sürüldi.

Häzirki döwürde biziň ýurdumyzda ylmy-kliniki merkezleriň ençemesi, ýagny Aşgabatda hem-de welaýat merkezlerinde işe girizilen we häzirki zaman ösen tehnologiýanyň gazanan üstünlikleri bilen abzallaşdyrylan «Ene mähri» merkezleri zenanlara mähir paýlaýar hem-de ýokary hilli hyzmat edýär.

Akuşerçilik kömegini berýän guramanyň ilkinji zynjyry aýal-gyzlar maslahatyndan (konsultasiýasyndan) başlanýar:

1. Lukmanlaryň kabul edýän otaglary.
2. Serediliş otagy.
3. Kiçi operasiýalar otagy.
4. Gündizki stasionar (hassahana).
5. Sanjym otagy.
6. Howpsuz enelik otagy.

**Çaga dogrum öýlerinde (bölümlerinde)
sanitariýa-epidemiologiýa düzgünlerini berjaý etmek.
Akuşerçilikde aseptikanyň we antiseptikanyň aýratynlyklary**

Akuşer amalynda aseptikanyň we antiseptikanyň ähli düzgünlerini berjaý etmegiň ähmiýeti uludyr. Çaga ýoldaşy ýatgynyň ýüzünden aýrylyp daşyna düşensoň, çaga ýoldaşynyň ýatgynyň diwaryna birigen ýeriniň meýdançasýnda ýara emele gelýär hem-de kadaly geçýän dogumda hem adaty dogum ýollarynyň ýumşak dokumalarynyň şikeslenmesi hem, mümkin. Şeýle ýagdaýlarda şikeslenen ýumşak dokumalaryň ýaralaryna kesel döredijileriň düşmegi netijesinde, dogran aýalda dogrumdan soňky döwrüň ýokanç keselleri döreýär. Dogrumdan soňky ýokanç keselleriň yüze

çykmagyna dogran aýalyň bedeniniň kesel döredijilere garşy göreşiji güýjüniň peselmegine ýardam berýän ýagdaýlar, ýagny witamin ýetmezçiligi, göwreliligiň II ýarymynda we dogrum döwründäki hem-de dogrumdan soňky irki döwrüň gan akmalary, dogrumyň uzaga çekmegi bilen aýalyň ýadamagy zerarly (zyýansyzlandyrylmadyk lukmançylykda ulanylýan enjamlardan, arassa ýuwulmadyk ellerden, arlyklardan) hem-de endogen ýollar (aýalda çüýrük dişler, angina we ş.m.) arkaly kesel döredijiler aýalyň bedenine aralaşyp, ýokanç keselleriň döremegine sebäp bolup biler. Dogrumdan soňky ýokançlaryň önüni almak üçin göwrelilik döwründe arassaçylyk düzgünlerini berk berjaý etmeli, göwreli aýallary barlaghana derňewlerinden hem-de hünärmen lukmanlaryň barlagyndan geçirip, çüýrük dişlerini, anginasyny bejermeli we kadaly iýmitlenmek barada wagyz-nesihat işlerini geçirmeli. Dogrum bölümlerinde arassaçylyk düzgünlerini berjaý etmek barada Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan 2009-njy ýylyň 24-nji martynda 90 belgili buýrugyny berk berjaý etmek bilen, çaga dogrum bölümlerinde ýokançlyklaryň önüni alyş çäreleri alnyp barylýar.

Çaga dogrum öýleriniň düzümi:

1. Kabul ediş we barlag geçiriş bölümi.
2. Çaga dogrum bölümi.
3. Bābekleriň anesteziologiýa we reanimasiýa bölümi.
4. Aýallar üçin anesteziologiýa we reanimasiýa bölümi.
5. Näsag göwrelileriň bölümi.
6. Ginekologiýa bölümi.
7. Barlaghana.
8. Merkezi zyýansyzlandyryş bölümi.
9. Ulanylan serişdeleri we medisina galyndylary zyýansyzlandyrylan bölümi.
10. Kirhana.
11. Aşhana.

Çaga dogrum bölümi:

1. Dogrum otaglary.
2. Dogrumdan soňky ene we çaga otaglary.
3. Dogrumdan soňky gözegçilik otagy.
4. Aýallar üçin em-sanjym otagy.

5. Bábekler üçin em-sanjym otagy.
6. Operasiýa zolagy.
7. Ýokanç keselli näsaglar üçin otaglar (boks).
8. Ene bilen bábegiň çaga dogruş bölüminden çykarylýan otagy.
9. Dogruma gatnaşýan hossary üçin egin-eşik çalşylýan otag.
10. Işgärler üçin egin-eşik çalşylýan otag.
11. Ýmit paylanylýan otag.
12. Hajathana (dogruma gelen zenanlar üçin we işgärler üçin aýratyn).

AÝAL JYNS AGZALARYNYŇ ANATOMIÝASY WE FIZIOLOGIÝASY

I. AÝAL JYNS AGZALARYNYŇ ANATOMIÝASY

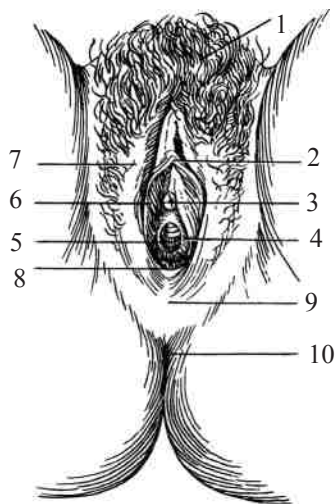
Aýal jyns agzalarynyň gurluşyny we fiziologiýasyny öwrenmeklik akuşerçilik we ginekologiýa ylmynyň düýbünü tutmaklyk diýip hasaplanylýar. Şol sebäpli hem akuşerçiligi öwrenmeklik aýal jyns agzalarynyň anatomiýasyny, fiziologiýasyny öwrenmeklikden başlanýar. Aýal jyns agzalary daşky we içki jyns agzalaryndan ybarat bolup, daşky jyns agzalary jynsy duýgy işini, içki agzalar bolsa – çaga dogurma işini ýerine ýetirýärler.

Daşky jyns agzalary. Daşky jyns agzalaryna – gasyk, uly we kiçi jyns dodaklary, kinnik, jynshana girelgesi, uly bartolin mázleri degişlidir. Daşky we içki jyns agzalarynyň araçağı bolup gyzlyk perdesi hyzmat edýär.

Gasyk – önde duran, çat süňk birleşmesiniň ýokarsynda ýerleşýär, ýag gatlagyna baý bolan üçburçluk görnüşli beýiklikdir. Gasygyň ýokarsyndan onuň deri gatlagynyň kese gasyny, çep we sagyndan but gasyk gasynlary, aşak tarapyndan deri gatlagy uly jyns dodagyna goşulyp gidýär. Gasygyň ýüzi tüýler bilen örtülendir. Ýetişen zenanlarda gasyk tüýleriniň ýokarky gyrasy kese görnüşde bolýar (*1-nji surat*).

1-nji surat. Daşky jyns agzalarynyň gurluşy

1 – gasyk; 2 – kinnik; 3 – peşew akdyryjy kanalyň daşky agzy; 4 – gyzlyk perdesi; 5 – jynshana girelgesi; 6 – kiçi jyns dodaklary; 7 – uly jyns dodaklary; 8 – yzky sepleşik; 9 – ýamyz; 10 – artbujak.

Onuň tersine erkeklerde gasyk tüýleriniň ýokarky tarapy ýokarlygyna towlanylýp, garnyň ýüzündäki ak çyzyga goşulýp, göbege çenli uzalýp gidýär. Gasyk tüýleri çagalarda emele gelip ýetişenok, ýagny çagalaryň gasygynda tüýler ýok, garrylyk döwründe bolsa tüýler seýrekleşýär. Gasyk tüýleriniň ösmegine ýumurtgalyk we böwregüsti mázler täsir edýär. Käbir aýallarda gasyk tüýleriniň erkek görnüşli ösmegine, ýa-da seýrek ösüşine gabat gelinýär, bu bolsa, köplenç halatda aýal jyns agzalarynyň ösüşden galandygyny hem-de ýumurtgalyk mázleriniň işiniň pesdigini görkezýär.

Uly jyns dodaklary – deri gatlagynyň iki sany gasyny bolup, jyns girelgesiniň iki gapdalyny çäklendirýär. Deri gatlagynyň aşagynda bolsa, gan we nerw damarlary, fibroz süýümleri geçýän baý ýag gatlagy ýerleşýär. Uly jyns dodaklary öň tarapyndan gasygyň deri gatlagyna goşulýar, yz tarapyndan bolsa, kem-kemden inçelip aşaklygyna düşýärler we ortalık çyzyk bilen birleşip, «**yzky sepleşigi**» emele getirýärler. Uly jyns dodaklary daş ýüzünden tüýler bilen örtülgi bolup, öz içinde ýag we nem çykarýan mázleri saklaýarlar. Uly jyns dodaklarynyň iç ýüzleri nemli barda meňzeş, açyk gyzgylt reňkli, ýuka bardajyk bilen örtülendir.

Iki uly jyns dodaklarynyň arasyndaky boşluga **jyns girelgesi** diýilýär. Uly jyns dodaklarynyň has galňan ýerinde uly bartolin mázleri ýerleşýär. Olar togalak alweolýar turba görnüşli, noýba ululygyndaky mäjzagazlardyr. Mázleriň alweolalarynyň ýüzi nemli barda bilen örtülip, olar suwuklyk bölüp çykarýarlar. Ol suwuklyk 1,5–2 sm uzunlygy bolan kanaljyga düşüp, daşyna çykarylýarlar. Mázleriň özleri uly jyns dodaklarynyň yzky böleginiň içinde ýerleşýärler. Olaryň suwuk-

lygyny daşyna çykarýan kanalyň agzy bolsa, kiçi jyns dodaklary bilen gyzyk perdesiniň emele getiren gasynyna açylýarlar. Uly bartolin mázlerini yzky seplesikden daşda bolmadyk uly jyns dodaklarynyň düýbünde barlananda duýulýar. Bu mázleriň çykarýan neminiň reňki aksowult, özboluşly ysly, aşgarly reaksiýasy bolup, esasan jyns gatnaşygynda bölünip çykýar. Bartolin mázleriniň çykaran nemi jyns girelgesiniň ýüzüni, jynshananyň girelgesini ölleýär, erkek dölüniň hereketliligini artdyrýar.

Yzky seplesik bilen artbujak aralygyna ýamyz diýilýär. Ýamyz – bu myşsa fassial plastinka (tekizlik) bolmak bilen, daş ýüzünden deri gatlagy bilen örtülen, onuň ýüzünde yzky seplesikden gaýdýan we artbujaga çenli dowam edýän yz görünýär – muňa ýamzyň tiki-ni diýilýär. Ýamzyň daş tarapyň beýikligi 3–4 *sm*. Jynshana bilen göni içegäniň bir-birine ýakynlaşmagy zerarly ýamyz ýokarlygyna galdygyça inçelýär.

Kiçi jyns dodaklary – iki sany hamyň dik gasynlary bolup, uly jyns dodaklarynyň iç ýüzüniň tutuş uzynlygynda ýerleşýär. Kiçi jyns dodaklary gan we nerw damarlary bilen ýeterlik üpjündir, şonuň üçin hem olar jyns duýgy agzalary diýlip hasaplanylýar.

Kinnik – bu iki sany gowak-gowak tenden goşulyşyp emele gelen kiçijik konus görnüşli agzadyr. Gowak görnüşli tende bir-birine birigýän boşluklar bar, ol ýerde gan damarlaryň kömegi esasynda gan aýlanyşygy hem geçip durýar. Kinnik iki sany goşulyşan kiçi jyns dodaklarynyň şahajyklarynyň arasynda, jyns girelgesiniň öňdäki burçunda öňe çykyp duran uly bolmadyk tümmejik emele getirýär. Kinnigiň gowak görnüşli tenden bolan kellejigi, göwresi hem-de gasyk we otyrýer süňklerini birleşdirýän aýajyklary bar. Kinnikde gan we nerw damarlary örän köpdür, onuň daşky deri gatlagynda nerw damarlary tamamlanýarlar. Kinnik jynsy duýgy işini ýerine ýetiriji agza degişlidir.

Jyns girelgesi – öň tarapyndan kinnik, yz tarapyndan jyns dodaklarynyň yzky seplesigi, iki gapdalyndan kiçi dodaklaryň iç tarapy bilen emele gelen boşluk. Girelgäniň ýokarky jynshana tarapyndan araçägi bolsa gyzyk perdesidir. Peşew kanalynyň, uly bartolin mázleriniň kanalynyň agzy jyns girelgesine açylýarlar.

Peşew kanaly (uretra) – uzynlygy 3–4 sm bolan, göwrüminiň giňligi ýeňillik bilen üýtgeýän, ýagny 1sm we ondan hem köpräk giňelýän agzadyr. Kanalyň ýokarragynda azajyk öwrüm ýeri bar hem bolsa, onuň esasy ýoly göni diýen ýaly. Peşew kanaly jynshananyň ýokarky diwarlaryna galtaşan. Jynshananyň bu bölegi içine tarap oklaw görnüşli bolup, pökgerip çykýar. Peşew kanalyňyň daşky deşigi kinnikden 2–3 sm aşakda ýerleşýär, onuň tegelek, seýrek ýagdaýlarda duşýan ýöne deşik, ýyldyz ýa-da ýarymaý görnüşleri bolýar. Peşew kanalyňyň iç ýüzüniň aşaky bölegi köpgatlakly tekiz barda bilen, galan ýerleri silindr görnüşli barda örtügi bilen örtülendir. Nemli bardasynda öýjükler we mäj-jagazlar bar. Myssa gatlagy bolsa, dikligine hem-de aýlaw ýylanak tekiz myssaladan ybaratdyr. Peşew haltasyňa ýakynrak kanalyň içki ujunda, aýlaw myssalaryň süýümleri içki büzmege emele getirýär we olar buşugan mahalynda gowşayarlar. Kanalyň daşky ujunda daşky büzmek ýerleşýär. Daşky büzmege ýakynrak, peşew kanalyňyň iki tarapyndan turba görnüşli şahalanýan 1–2 sm uzynlygy bolan parauretral ýollar çykýar. Olaryň sülekeýi peşew kanalyňyň nemli bardasynyň ýüzüni ölleýär.

Gyzlyk perdesi – birleşdiriji dokumadan emele gelen perde bolup, gyzlarda jynshananyň agzyny ýapyp durýar. Gyzlyk perdesi jynshana tarapyndan we daş ýüzünden köp gatlakly tekiz barda bilen örtülen, birleşdiriji dokumanyň esasynda myssa elementleri çeyse süýümler, gan we nerw damarlary bolýar. Gyzlyk perdesinde dürli görnüşli deşikler bar. Gyzlyk perdesiniň halka görnüşli, ýarymaý, erez-erez we turba görnüşli deşikleri bolýar. Kähalatlarda gyzlyk perdesiniň iki ýa-da birnäçe deşikleri bolup, seýregräk bütewi (deşiksiz) görnüşleri hem gabat gelýär. Gyzlyk perdäniň deşiginiň ýok bolmagy dogabitdi ýa-da çagalykda jyns agzalarynyň sowuklama keseli netijesinde emele gelýär. Ilkinji jyns gatnaşygynda gyzlyk perdesiniň ýyrtylyp, gan damarlaryň üzülmegi gan akma getirýär. Seýrek ýagdaýlarda gyzlyk perdesiniň süýnýän görnüşleri hem bolýar, şeýle ýagdaýda olar jyns gatnaşygy geçende-de ýyrtylmaýar, örän seýrek halatlarda bolsa, dogrum döwründe hem şikeslenmeýär.

Aýalyň içki jyns agzalary

Içki jyns agzalaryna jynshana, ýatgy, ýatgynyň turbalary, ýumurtgalyklar degişlidir.

Jynshana – turba görnüşli myşsaly, maýyşgak süýnýän agza bolup, kiçi çanaklygyň ortasynda ýerleşýär. Ol gyzlyk perdesinden başlanyp, ýatgynyň boýunjygyna birleşýän ýerde gutarýar. Jynshananyň uzynlygam, ini hem üýtgäp durýan agza, onuň öňdäki diwarynyň ortaça uzynlygy 7–8 *sm*, yzky diwary 1,5–2 *sm* uzynrak. Jynshananyň süýnäjiliginden onuň ini üýtgäp durýar. Ol, ortaça, 2–3 *sm-e* deň, aşaky bölegi dar, ýokarkysy bolsa – giň. Jynshananyň ýokarky tarapyndan ýatgynyň boýunjygy öňe çykyp, onuň içine sallanyp durýar. Jynshana ýatgynyň boýunjygynyň daşynda gümmez görnüşli oýy emele getirip birleşýär – oňa jynshananyň oýy diýilýär. Onuň 4 sany – öňdäki (ýatgynyň boýunjygynyň ön tarapynda), yzky (boýunjygyň yz tarapynda), sag we çep oýlary bar. Jynshananyň yzky oýy öňdäkiden çuňrak, bu ýerik jyns gatnaşygynda erkek döli toplanýar we döli boýunjygyň kanalynda düşýär, soňra bolsa ýatgynyň içine geçýär. Jynshananyň öňki diwarynyň ýokarky bölegi peşew haltasynyň düýbi bilen, aşaky bölegi bolsa, peşew kanaly bilen galtaşýar. Jynshananyň ýokarky böleginiň ön tarapyna peşew ýoly, ýagny peşew ýolunyň peşew haltasyna birigýän ýeri galtaşýar. Jynshananyň yzky diwary ýokarsynda göni içege bilen galtaşýar, aşak böleginde bolsa, ikisiniň arasynda ýamzyň dokumalary ýerleşýär. Jynshananyň diwarlary üç gatlakdan – nemli bardadan, myşsa gatlagyndan we daş-töweregindäki ýagly dokumadan ybarat. Jynshananyň myşsa gatlagyna utgaşýan açyk gyzlymtyl reňkli nemli barda ýerleşýär. Nemli bardanyň öňdäki we yzky diwarlarynda birnäçe kese gasynlardan ybarat bolan iki sany dikligine oklaw görnüşli gasynlar ýerleşýär. Bu gasynlar jynshananyň süýnäjiligini kesgitleýärler we dogrum pursadynda uly orun oýnaýarlar. Dogrumdan soňky döwürde, esasan-da, gaýtadan dogurýanlarda bu gasynlar kem-kemden tekizlenýär, köp çaga dogran zenanlarda bolsa, jynshananyň nemli bardasy ýylmanak bolýar. Gyzlarda bu gasynlar has gowy bildirýär, gartaşan aýallarda hatda dogurmadyk hem bolsa, jyns agzalarynyň ýuwaş-ýuwaşdan atrofiýa geçmegi zerarly olar tekizlenýär. Jynshananyň nemli bardasy

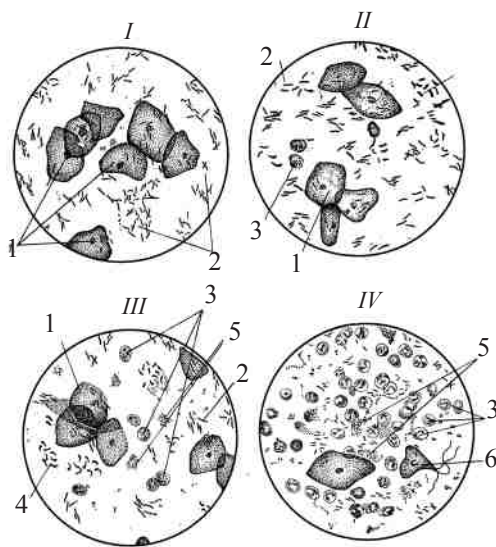
köp gatlakly glikogen toplanýan epiteliý bilen örtülen. Glikogeniň emele geliş hadysasy ýumurtgalyklaryň follikulýar garmonyna baglylykda bolup geçýär. Jynshananyň nemli bardasynda mázler ýok. Onuň içindäki suwuklyk bolsa gan we limfa damarlarynyň diwarlaryndan suwuklygyň syzylmagyndan emele gelýär, bu suwuklyga jynshananyň örtüginden gopýan öýjükler, mikrobedenjikler we leýkositler goşulýarlar. Onda ak reňkli, özboluşly ysy bolan, az mukdarda, ýöne az hem bolsa, jynshananyň nemli bardasyny ölleýän suwuklyk saklanýar. Sagdyn aýal jynshanasyndan gelýän öli duýmaýar. Onuň içindäki ölde (suwuklykda) süýt turşusynyň garyndysynyň barlygy zerarly, kämillik döwründe onuň reaksiýasy turşy bolýar. Süýt turşusy jynshananyň örtüginde saklanýan glikogenden, fermentleriň we sagdyn zenanlaryň hemişelik jynshanasynda ýaşayan (kadaly flora) jynshana basyllasynyň ýaşayşyndan bölünip çykarylan önümleriň täsiri esasynda emele gelýär. Jynshananyň ölünde emele gelen turşy, onuň basyllasyna we nemli bardasynda zyýan ýetirmeýär, şol bir wagtyň özünde daşky gurşawdan düşen kesel dörediji mikroblaryň ýok bolmagyna getiýär. Şeýlelikde, sagdyn kämillik ýaşyna ýeten zenanlaryň jynshanasynda «öz-özünden arassalanyş» tebigy hadysasy bolup geçýär. Garrylyk döwründe hem-de aýalyň umумы we jyns agzalarynyň sowuklama kesellerinde ýumurtgalyklaryň iş hyzmaty peselýär we jynshananyň nemli bardasynda glikogeniň emele geliş hadysasy peselýär, süýt turşusynyň öndürilmegi azalýar, şeýlelikde, jynshananyň reaksiýasy aşgara öwrülýär. Kesel döredijiler florasynyň häsiýetine görä, jynshananyň dört sany arassalyk derejesi tapawutlandyrylýar.

Birinji arassalyk derejesi – jynshananyň ölünde diňe jynshana basyllasy we epitelial öýjükler saklanýar, reaksiýasy turşy.

Ikinji arassalyk derejesi – jynshananyň basyllasy azalýar, ýek-tük leýkositler, bakteriýalar peýda bolýar, epitelial öýjükler köpeliýär, reaksiýasy turşy.

Birinji we ikinji arassalyk derejesi kadaly diýlip hasaplanýlar.

Üçünji arassalyk derejesi – jynshana basyllasy azalýar, dürli görnüşli kesel döredijiler agdyklyk edýär (has-da stafilakokklar, streptokokklar, enterokokklar), leýkositleriň sany köpeliýär, reaksiýasy gowşak aşgarly bolýar.

2-nji surat. Jynshananyň arassalyk derejeleri

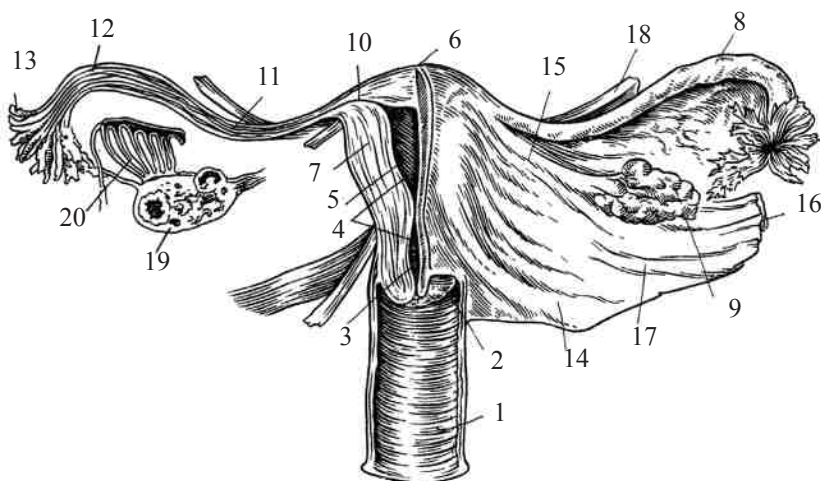
I. 1 – epitelial öýjükler; 2 – jynshana taýajyklary. II. 1 – epitelial öýjükler; 2 – jynshana taýajyklary; 3 – ýeke-täk leýkositler; 4 – comma variable. III. 2 – jynshana taýajyklary az mukdarda; 4 – comma variable; 5 – kokklar. IV. 3 – jynshana taýajyklary ýok, leýkositler köp mukdarda; 5 – köp sanly kokklar; 6 – trihomonas vaginalis.

Dördünji arassalyk derejesi – jynshana basylyşy ýok, leýkositler, şertli kesel döredijiler we trihomonadalar örän köp, reaksiýasy aşgarly.

Üçünji we dördünji arassalyk derejesi, köplenç sowuklama keselleri bilen (kolpit, serwisit we ş.m.) baglanyşyklydyr (*2-nji surat*).

Ýatgy – armyt görnüşli öňden yza tarap sähelçe ýepbeşen içi boş, tekiz myşsaly agza bolup, ol göwreden, insiz zolak – pereşeykadan we boýunjykdan ybarat. Onuň göwresi diýlip, onuň ýokarky in uly göwrümlü bölegine aýdylýar. Ýatgynyň turbalarynyň birleşen yerinden ýokarsyndaky gümmez şekilli beýiklige *ýatgynyň düýbi* diýilýär. Ýatgynyň *insiz zolagy* diýlip, ýatgynyň göwresi bilen boýunjygynyň aralygynda ýerleşen 1 sm uzynlygy bolan zolaga aýdylýar. Insiz zolagyň içindäki kanalyk ýokarky tarapdan ýatga, aşakdan bolsa ýatgynyň boýunjygynyň kanalyňa geçýär. Insiz zolak dogrum döwründe ýatgynyň aşaky bölegi bilen bilelikde aşaky segmentini emele getirýär (*3-nji surat*).

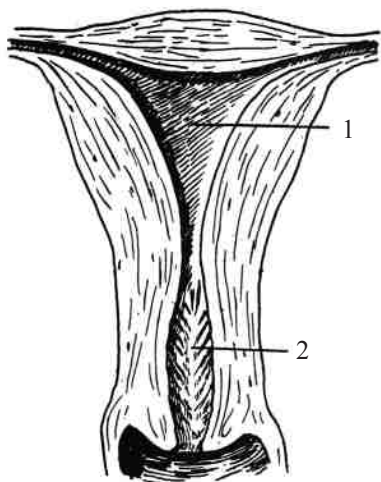
Ýatgynyň boýunjygy – bu jynshananyň içine çykyp duran ýeri, ýatgynyň aşaky inçe bölegidir. Ýatgynyň boýunjygy jynshana çykyp duran jynshana böleginden we jynshananyň diwarlarynyň ýatgynyň

3-nji surat. Içki jyns agzalary

1 – jynshana; 2 – ýatgy boýunjygy; 3 – boýunjygyň hanasy; 4 – ýatgynyň insiz bölegi; 5 – ýatgy boşlugu; 6 – ýatgynyň düýbi; 7 – ýatgy diwary; 8 – ýatgy turbasy; 9 – ýumurtgalyk; 10 – ýatgy turbasynyň interstisial bölegi; 11 – ýatgy turbasynyň istmiki bölegi; 12 – ýatgy turbasynyň ampulýar bölegi; 13 – ýatgy turbasynyň şelpeli bölegi; 14 – türrä ýatgyny birleşdiriji siňirler; 15 – ýumurtgalygyň hususy birleşdiriji siňirleri; 16 – guýguç görnüşli siňir; 17 – Inli siňir; 18 – tegelek siňir; 19 – sary bedenjikli we follikulaly ýumurtgalyk (kesilende); 20 – paraovarium.

boýunjygyňa birleşen ýerinden, jynshanadan ýokarky böleginden ybarat. Ýatgynyň boýunjygy silindr ýa-da daşky agzyna tarap sähelçe daralýan konus görnüşlidir. Çagalarda we jyns agzalary doly ösüp ýetişmedik aýallarda ýatgynyň boýunjygy konus görnüşli bolýar. Ýatgynyň boýunjygynyň içinde nemli barda bilen örtülen kanaljik bar. Kanaljik sapak saralan ige meňzeş bolup, ýokarky we aşaky bölekleri ortasyna görä birneme daralandyr. Kanalyň ýokarky bölegi içki agzy bolýar, ýagny insiz zolaga geçýän ýeri, aşaky tarapy bolsa, daşky agzy – jynshana çykýan ýeri. Kanalyň daşky agzy dogurmadyk aýallarda tegelek ýa-da süýrüntik görnüşde bolýar, çaga dogran aýallarda bolsa keseligine ýerleşen deşige meňzeşdir. Ýatgynyň umumy uzynlygy 8 sm, onuň uzynlygynyň 2/3 bölegi göwresine, 1/2-i ýatgynyň boýunjygyňa degişlidir. Ýatgynyň ini onuň düýbünde 4–5,5 sm, diwarlarynyň galyňlygy – 1–2 sm-e deňdir. Göwreli däl aýalyň ýatgysynyň agramy 50 gramdan 100 grama çenli bolup biler. Ýatgynyň içi üçburçluk görnüşde bolup, onuň esasy ýatgynyň düýbün-

**4-nji surat. Ýatgy dikligine kesilen
görnüşde**

1 – ýatgy boşlugy; 2 – ýatgy
boýunjygynyň kanaly

de ýerleşip, uýy bolsa boýunjygyň içki kanalyna gönükdirilen, aşaky burçy ýatgynyň boýunjygynyň içki agzyna, ýokarky ikisi hem ýatgynyň turbalarynyň birleşen ýerine laýyk gelýär. Ýatgynyň diwarlary üç gatlakdan: nemli bardadan, et gatlagyndan, garyn barda örtügin-den ybaratdyr. Ýatgynyň göwresiniň nemli bardasy tekiz, boýunjygyň kanalynyňky bolsa, gasyňly palmanyň ýapragyna meňzeş bolýar. Ýatgynyň göwresiniň nemli bardasy bir-birinden aýry bolmadyk iki gatlakdan ybaratdyr. Ýatgynyň içine bakyp duran ýüzleý gatlagy aýbaşy bilen baglanyşykly ritimleýin özgermelere sezewar bolýar.

Şonuň üçin bu gatлага funksional, ýagny işjeň gatlak diýilýär, myşsa gatlagyna ýakyn ýerleşen gatlakda aýlawlaýyn özgermeler bolup geçmeýär – bu gatлага bolsa *bazal* gatlak diýilýär. Myşsa gatlagy ýatgynyň iň galyň gatlagy hasaplanylýar. Olar birleşdiriji dokumanyň ýukajyk gatlagy bolan, tekiz myşsa süýümleriniň gür birleşen deselerinden emele gelendir. Myşsa gatlagy gan damarlaryna baý gatlakdyr, ol üç gatlakdan ybarat myşsalardan durýarlar:

1. *Daşky* (garyn barda örtüginin aşagynda) dikligine ýerleşen.

2. *Ortaky* – aýlaw we gytak gidýän süýümlerden.

3. *Içki* (nemli bardanyň aşagyndaky) dikligine gidýän myşsalardyr.

Ýatgynyň göwresinde aýlaw görnüşli myşsa gatlagy, boýunjykda bolsa dikligine ýerleşen myşsa gatlagy has köpräk ösen. Ýatgynyň boýunjygyna we insiz zolagynda myşsa gatlagy ýukarak bolýar, ýöne birleşdiriji dokuma göwresindäkä görä baýrakdyr. Ýatgynyň boýunjygyna maýyşgak süýümler örän köp (4-nji surat).

Ýatgynyň garyn barda örtügi – ýatgynyň göwresi we boýunjygynyň sähelçe bölegi garyn barda örtügi bilen örtülendir.

Ýatgy kiçi çanaklygyň içinde türe tümmejigi bilen gasyk birleşmesiniň, hem-de çanaklygyň çep we sag taraplarynyň aralygynda ortalıkda ýerleşendir.

Kiçi çanaklygyň giňiş böleginiň içinde ýatgynyň göwresi, onuň boýunjygy bolsa, daşky agzy bilen bilelikde otyrýer süňkleriniň çykytlarynyň deňinde ýerleşendir.

Ýatgy öň tarapa egilgi bolup, onuň düýbi gasyk birleşmesine tarap gönükdirilendir, boýunjygy bolsa yza tarap, ýagny serwikal kanalyň daşky yzky oýuň diwaryna bakyp galtaşyp durýar. Ýatgynyň göwresi bilen boýunjygyň arasynda öňe bakyp duran kütäk burç emele gelýär. Ýatgynyň tebigy hereketliligi bolup, ol peşew haltasy dolanda, ýatgy yza tarap gyşarýar, göni içege dolanda bolsa – öňe, göwrelilik döwründe ýatgy ýokarlygyna ulalýar. Ýatgynyň ýerleşişiniň üýtgemegine getiren sebäpler aýrylandan soň, ol ýene-de öňki kadasyňa gelýär.

Ýatgynyň nemli bardalarynda aýalyň бүтин jyns kämilik döwründe kadaly gaýtalanýan çylşyrymly özgermeler bolup geçip, olar göwrelilik üçin amatly şertleri döredýärler. Göwrelilik döwründe ýatgy çaga düwünçegi üçin ýatak jaýy bolup hyzmat edýär, onuň içine tohumlanan ýumurtga öýjügi ornaşýar, soňra çaga ösüp kemala gelýär. Haçanda göwredäki çaga kemala gelip, enäniň göwresinden daşynda ýaşamaklyga ukyply bolan ýagdaýynda, ýatgy onuň daşky dünýä dogulmagyna ýardam edýär.

Ýatgynyň turbalaryny ýumurtgalyk öýjüginde geçirijiler diýip hem atlandyryrlar. Turbalar ýatgynyň ýokarky burçlaryndan başlap, onuň inli birleşdiriji siňirleriniň ýokarky gyrasy bilen iki gapdalyna uzalyp, guýguja meňzeş bolup gutaryrlar. Turbalaryň uzynlygy 10–12 *sm* bolup, ini birmeňzeş bolmaýar, ýatgynyň burçunda olar dar bolup, ujunda bolsa giňelýärler. Turbalaryň içi ýatgynyň içi bilen birigýärler, şu birigen ýerindäki turbalaryň içiniň diametri 0,5–1 *sm*-e deň bolýar, ondan aňryk turbalaryň ini giňelýärler we ampulýar böleginde 6–8 *sm*-e ýetýärler. Olaryň guýguja meňzeş taraplarynyň uçlary seçek-seçek bolup, garyn boşlugyna açylýrlar. Ýumurtgalykdan çykyp, garyn boşlugyna düşen ýumurtga öýjüginde bu seçekleriň kömegi bilen turbalara düşmegine täsiri bardyr diýip çaklanylýar. Ýatgy turbalary üç bölekden ybaratdyr:

- 1) *interstisial* – ýatgynyň burçlaryndan çykyan ýeri;
- 2) *istmiki, ýagny insiz zolagy* – turbalaryň ortasy;
- 3) *ampulýar* – seçekli ýa-da şelpeli bölegi, turbalaryň guýguç görnüşli giňelip, garyn boşlugyna açylýan taraplary.

Ýatgynyň turbalary üç gatlakdan ybatadyr: nemli bardadan, myşsa gatlagyndan we garyn barda gatlagyndan. Turbalaryň nemli baradalary bir gatlakly, silindr görnüşli, yrgyldaýan sütünli örtük bilen örtülendir. Myşsa gatlagy üç gatdan ybarat bolan tekiz myşsalardan ybarat. Daşky gaty dikligine, ortakysy aýlaw, içkisi hem uzynlygyna ýerleşendir. Turbalaryň daşky örtügi garyn bardasy bilen örtülip, inli birleşdiriji siňirleriň iň ýokarky bölegi bolup durýarlar, garyn bardasy turbalary ýokarsyndan örtýär, aşaky bölegine bolsa, turbalara geçýän gan we nerw damarlaryny saklaýan ýagly dokuma utgaşýar. Çagalyk döwründe turbalar dar we egrem-bugram bolýarlar, ulaldygyça olar gönülenýärler hem-de giňelýärler. Käbir aýallarda turbalaryň egrem-bugramlygy we darlygy kämillik ýaşyna ýetende-de saklanyp bilýär (infantil turbalar).

Adaty ýagdaýda turbalaryň seçekli böleginde ýumurtga öýjüginin tohumlanmagy bolup geçýär. Ýumurtga öýjüginin ýatga tarap süýşmekligi turbalaryň tekiz myşsalarynyň ýygrylyjylyk hereketleriniň esasynda bolup geçýär.

Ýumurtgalyklar – aýalyň jübüt jyns mázleri bolup, olar badam şekilli görnüşdedirler. Olaryň uzynlygy 3,5–4 *sm*, ini 2–2,5 *sm*, galyňlygy 1–1,5 *sm*, agramy bolsa 6–8 grama deňdir. Garrylyk döwründe ýumurtgalyklar birneme gataşýar, göwrümi kiçelýär, olarda dokuma yzlary döreýär. Ýumurtgalyk erkin boş böleginiň daşyny örtýän epiteliý örtüğinden, akja bardadan, gabykly we ýilikli gatlaklardan ybarat. Ýumurtgalyk mázleriniň daşky epiteliý örtügi çaganyň enesiniň içinde ösýän döwründe we irki çagalyk döwründe ilkinji follikulalaryň emele gelmegine goşulýar. Ýumurtgalyk mázleri bedende wajyp işleri ýerine ýetirýärler. Bütün jyns kämillik döwriň dowamynda ýumurtgalyk mázlerinde sazlaşykly gaýtalanýan ýumurtgalyk öýjüginin emele geliş hadysalary bolup geçýärler. Ýumurtgalyk mázleri bütün bedene we jyns agzalaryna täsir ediji gormonlary işläp çykarýarlar. Çykarylýan gormonlar aýallara mahsus bolan suduryň emele gelmegine ýardam edýär.

Jyns agzalaryny birleşdiriji apparat

Ýatgynyň, onuň turbalarynyň we ýumurtgalyklarynyň kadaly ýagdaýda durmaklygy birleşdiriji apparatlara we çanaklyk düýbüniň myşsalaryna baglydyr. Ýatgyny, turbalary we ýumurtgalyklary adaty ýagdaýynda asygy siňirler berkidiji ýa-da saklap tutuýy apparatlar saklaýarlar. Içki jyns agzalaryny asyp saklaýýy apparatlara degişli siňirler:

1. Ýatgynyň togalak birleşdiriji siňirleri 10–12 *sm* uzynlygy bolan ýüpjagaz görnüşli bolup, tekiz myşsalaradan we birleşdiriji dokumalardan durýar. Togalak siňirler ýatgyny öňe çekip, egip durýarlar, göwrelilik döwründe olar galňayar.
2. Ýatgynyň inli birleşdiriji siňirleri – garyn bardasynyň iki sany perdesinden ybarat bolup, ýatgynyň gapyrgalaryndan başlap, iki gapdalyndan çanaklyga baryp ýetýärler. Inli siňiriň ýokarky tarapyndan ýatgynyň turbalary geçýärler, yzky perdesine ýumurtgalyk mázleri ýerleşen, iki perdäniň arasynda bolsa, ýagly dokuma, nerw we gan damarlary ýerleşýärler.
3. Türrer-ýatgy birleşdiriji siňri – ýatgynyň göwresiniň boýunjygyňa geçilýän ýerden başlap, onuň arkasyna geçip, göni içegäni iki tarapyndan gurşap alýar we türrer süňküniň ön tarapyna birleşýär.
4. Ýumurtgalyk mázleriniň hususy öz siňirleri – ýatgynyň düýbüniň yz tarapyndan we turbalaryň çykýan ýeriniň aşak janyndan başlap, soňra ýumurtgalyga barýarlar.

II. AÝAL JYNS AGZALARYNYŇ FIZIOLOGIÝASY. AÝBAŞY AÝLAWY

Aýal jyns agzalarynyň ýerine ýetirýän işi:

1. Aýbaşy aýlawy.
2. Sekretor (bölüp çykaryjy) hyzmaty (funksiýasy).
3. Jyns gatnaşygy hyzmaty.
4. Çaga doguryjylyk hyzmaty.

Sagdyn aýalyň göwrelilige taýýarlanmagy üçin, onuň bedeninde çylşyrymly, kadaly gaýtalanýan üýtgeşmeler bolup geçýär. Bu sazlaşykly gaýtalanýan wajyp biologiki üýtgeşmelere *aýbaşy aýlawy*

diýilýär. Aýlawlaýyn üýtgeşmeler iň soňky aýbaşynyň ilkinji gününden indiki aýbaşynyň başlanan gününe aralygynda bolup geçýärler. Aýbaşy aýlawynyň dowamlylygy birmeňzeş däl, aýallaryň aglabasýnda köpüsünde aýlawyň dowamlylygy 28 günden, kähalatlarda bolsa 21 güne çenli gysgalyp bilýär. Seýrek ýagdaýlarda 30–35 günden gaýtalanýan aýbaşy aýlawly aýallar hem bolýar. Aýalyň bedeninde bolup geçýän aýlawlaýyn üýtgeşmeler jyns ulgamynda, esasan ýumurtgalykda we ýatgynyň nemli bardasynda has ýiti ýüze çykýarlar. Mundan başga-da, sazlaşykly üýtgeşmeler jynshanada-da, ýatgynyň boýunjygynyň kanalynda-da, turbalarda-da bolup geçýärler. Aýbaşy aýlawynyň sazlaşykly özgermeleri umumy bedende, ýumurtgalykda (ýumurtgalyk aýlawy), ýatgyda (ýatgy aýlawy) bolup geçýär.

Bütün bedende bolup geçýän aýlawlaýyn özgermeler

Ýumurtgalykda we ýatgyda bolup geçýän aýlawlaýyn özgermeler merkezi nerw ulgamyna täsir edýärler. Ol diňe refleks ýoly bilen amala aşyrylman, eýsem aýbaşy aýlawynyň dürli döwürlerinde ganyň düzüminde üýtgäp durýan gormonlaryň täsirleri bilen hem amala aşyrylýar. Nerw ulgamynyň aýlawlaýyn üýtgäp durmagy zerarly, köp aýallarda aýbaşynyň ön ýanynda gaharjaňlyk, ukuçylyk, ýadawlyk alamatlary peýda bolýar, aýbaşy gutarandan soňra, bu ýagdaýlar şadyýanlyk, işjeňlik bilen çalyşýarlar. Mundan başga-da, aýbaşynyň ön ýanynda siňir damarlarynyň refleksiňiň ýokarlanmagy, köp derlemeklik ýaly alamatlar peýda bolup, aýbaşy gutarandan soň, bu alamatlar dessine aýrylýar. Aýbaşy wagtynda kelle ýiliginiň gabygynda oýadyjy we togtadyjy hadysalar çalt-çaltdan çalyşýarlar we togtadyjy hadysalaryň artykmaç bolmagy bilen hem tamamlanýarlar. Kadaly aýbaşy aýlawynda nerw ulgamyndaky bolup geçýän özgermeler fiziologik ýagdaýda bolup geçýärler we aýalyň işe ukyplylygyny peseltmeýär. Aýbaşy aýlawynyň dowamynda gan aýlanyşykda, termoregulýasiýada we madda çalşygynda tolkun görnüşli üýtgeşmeler bolup geçýärler. Aýbaşynyň ön ýanynda aýallarda ýürek urgusy çaltlanýar, arterial gan basyşy beýgelyär we beden gyzgyny sähelçe ýokarlanýar. Aýbaşy döwründe pulsunyň urşy az-kem haýallaýar, arterial gan basyşy we endamynyň gyzgyny sähelçe peselip, aýbaşy gutarandan soň bu alamatlar kadalaşýar.

Aýbaşy aýlawy bilen baglanyşykda ganyň düzümindäki eritrositleriň mukdary, belok fraksiýalarynyň gatnaşyklarynyň üýtgemegi hem mümkin. Has aýdyň görnüp duran üýtgeşmeler aýalyň göwüs mázlerinde bolup geçýär. Aýbaşynyň öň ýanynda göwüs mázleriniň göwrümi birneme ulalýar, dartgynly bolýar, aýbaşy gutarandan soň, bu hadysalar aýrylýarlar. Aýbaşy aýlawyny kadalaşdyrmakda esasy orny gipotalamus-gipofiz tutýar. Gipofiziň öň tarapky böleginde birnäçe gormonlar, şolar bilen bilelikde ýumurtgalyklaryň işini tijendiryän gormonlar emele gelýärler. Gipofiziň öň tarapyndaky böleginde çykýan ýumurtgalyklaryň işini tijendiryän gormona – gonadotrop gormony (gonadotropinler) diýilýär. Gipofizde ýumurtgalygyň işine täsir edýän üç görnüşli gormon çykarylýar:

1. *Follikulany tijendiriji gormon* (FSG) – ol ýumurtgalykda follikulanyň ulalmagyna we ösüp ýetmegine hem-de follikulýar (estrogen) gormonlaryň emele gelmegine täsir edýär.
2. *Lýutenizirleýji gormon* (LG) – ol follikulanyň ýarylan ýerinde sary teniň emele gelmegine we onuň progesteron gormonyny çykarmagyna täsir edýär.
3. *Prolaktin gormon* – ol lýuteinizirleýji gormon bilen bilelikde progesteron gormonynyň önüminiň artmagyna täsir edýär. Aýbaşy aýlawynyň başynda follikulany tijendiriji gormon köpelip başlaýar, aýratynam aýlawyň ortasynda owulýasiýa geçýän döwründe onuň mukdary has artýar. Owulýasiýa geçmeziniň öň ýanynda we sary teniň ösüş döwründe lýuteinizirleýji gormonyň mukdary (LG) artyp başlaýar.

Ýumurtgalyk aýlawy

Ýumurtgalyklaryň reseptorlary gipofiziň gonadotrop gormonlaryny kabul edýärler we olaryň täsir etmegi bilen ýumurtgalykda üç tapgyrdan durýan sazlaşykly gaýtalanýan üýtgeşmeler bolup geçýärler:

- a) *follikulanyň ösmegi* (kämilleşmegi) – follikulýar tapgyry;
- b) *ösüp ýetişen follikulanyň ýarylmagy* – owulýasiýa tapgyry;
- c) *sary teniň ösmegi* – lýutein tapgyry.

Follikulanyň ösmegi. Ilkinji follikula (primordial), daşy ýeke gat epitelial öýjük bilen örtülen, ösüp ýetişmedik ýumurtga öýjügin-den durýar, follikula daşyndan birleşdiriji dokuma örtügi bilen gurşalan. Ilkinji follikulalar çaganyň enäniň içinde ýaşan döwründe we irki çagalyk döwründe emele gelýärler. Aýbaşy aýlawynyň birinji follikulýar tapgyrynda bir ýa-da birnäçe follikulalar ösüp başlaýarlar, ýöne köplenç olaryň biri doly ösüp ýetişýär. Aýbaşy aýlawynyň birinji ýarymyny follikulanyň ösüp ýetişmeklik hadysasy tutýar, ýagny ol 28 günlük aýlawda 14 gününü, 21 günlükde 10–11 gününü tutýar. Follikulanyň ösüş hadysasynda ýumurtgalygyň ähli gatlaklary, ýagny ýumurtga öýjügi, follikula örtügi, birleşdiriji dokuma öýjügi hem düýpgöter özgerýärler. Ýumurtga öýjüginin ululygy 5–6 esse ulalýar, onuň daşynda bolsa ýuka näzik örtük emele gelýär we sitoplazmasynda çylşyrymly üýtgeşmeler bolup geçýärler. Ýumurtga öýjügi ösüp ýetişenden soň, ýumurtga saklaýjy belentlikden aýrylyp follikulanyň içindäki suwuklyga düşýär. Follikulýar suwuklyk özünde follikulýar gormonlary saklaýar. Gormonlar gan akymyna düşüp, aýalyň jyns agzalaryna we бүтін bedenine özüniň dürli täsirlerini ýetirýärler. Ýumurtgalyklar estrogen gormonlarynyň birnäçe fraksiýasyny (estradiol, estron, estriol) çykarýarlar.

Estradiol gormony has güýçli bolup, aýbaşy aýlawy döwründäki özgermeleri kesgitleýär. Estron estradioldan emele gelýär. Estriol göwrelilik döwründe wajyp orny tutýar. Estrogen gormonlary bedene dürli taraplaýyn we çylşyrymly täsirini ýetirýär.

1. Jyns agzalarynyň ösüş döwründe estrogen gormonlary ýatgynyň ösmegine we ulalmagyna, jynshananyň, daşky jyns agzalarynyň ösmegine hem-de ilkinji jyns alamatlarynyň emele gelmegine ýardam edýär.
2. Jyns kämillik döwründe estrogen gormonlary ýatgynyň nemi bardasynyň öýjükleriniň köpelmegine ýardam edýär.
3. Estrogen gormonlary ýatgynyň myşsasyň işjeňligini, ýygrylyjylygyny artdyrýar, onuň ýygrylyjy serişdelere oýanyjylygyny we duýujylygyny ýokarlandyrýar.
4. Estrogen gormonlary süýt mäsleriniň ösmegine we süýt çykyjylygyna ýardam edýärler.

Ýumurtgalykda estrogen gormonlary aýlawyň bütin dowamynda çykarylýar, ýöne olaryň sintezi follikulanyň ösüş döwründe has azalýar. Follikula ösüp ýetişdigiçe onuň birleşdiriji dokuma örtügi hem ösýär, kämilleşýär. Onda iki gatlak: içki öýjük elementlerine we kapillýarlara baý bolan gatlak: as-kem ýogynrak damarlardan ybarat bolan daşky süýümlü örtük gatlaklar emele gelýärler. Ösüp ýetişen follikulanyň göwrümi ulalýar, onuň polýusy pökgerip, ýumurtgalygyň daşyna çykyp başlaýar we ol ýeriniň dokumasy ýukalyp ýarylýar – *owulýasiýa* geçýär.

Owulýasiýa – bu ýetişen follikulanyň ýarylyp, onuň içinden tohumlanmaga taýýar ýumurtga öýjügiň çykmagy. Ýalpyldawyk örtük bilen örtülen ýumurtga öýjügi follikulýar suwuklyk bilen bilelikde garyn boşlugyna, soňra ýatgy turbalaryna düşýärler. Owulýasiýa, köplenç 28 günlük aýbaşy aýlawynyň 14 güni, 21 günlükde bolsa, birneme öňräk bolup geçýär, bu bolsa tohumlanma geçmäniň iň amatly pursady hasaplanylýar.

Sary teniň ösmegi (lýutein tapgyry) – ýarylan follikulanyň ýerine, täze örän bir wajyp içki şire çykaryjy mäzi bolan progesteron gormonyňy işläp çykarýan sary ten emele gelýär, 28 günlük aýlawda sary ten özüniň wezipesini 14 günläp ýerine ýetirýär we aýlawynyň ikinji ýarymyňy, ýagny owulýasiýadan soň indiki boljak aýbaşy aralygyny öz içine alýar. Aýbaşynyň gelmegine 1–2 gün galanda sary teniň işjeňligi peselýär. Her aýbaşy aýlawda sary ten emele gelýär we göwrelilik emele gelmedik ýagdaýynda oňa aýbaşy sary teni diýilýär. Sary teniň gormony bolan progesteron, aýalyň umumy bedenine çylşyrymly täsirini ýetirýär. Progesteron gormony bedende göwreliligiň emele gelmegine we onuň ösüp ýetişmegine ýardam edýär, onuň täsiri netijesinde ýatgynyň nemli bardasynda çylşyrymly hadysalaryň bolup geçmegi netjesinde – sekresiýa tapgyry emele gelýär. Sekresiýa tapgyrynyň emele gelmegi bolsa, çaga düwünçeginiň ornaşmagy we ösmegi üçin şert döredýär. Progesteron ýatgynyň gyjynyjylygyny we duýujylygyny peseldýär. Bu bolsa çaganyň ýatgynyň içinde ösüp ulalmagy üçin esasy şert hasaplanylýar. Sary teniň gormony süýt mázleriniň ösmeklerine ýardam edip we olary şire çykar-maklyga taýýarlaýar.

Ýatgy aýlawy

Ýumurtgalygyň follikulasyndan we sary teninden emele gelýän gormonlaryň netijesinde ýatgynyň tonusynda, duýujylygynda we gan dolujylygynda aýlawlaýyn üýtgeşmeler bolup geçýärler. Esasan-da aýlawlaýyn üýtgeşmeler ýatgynyň nemli bardalarynda bolup geçýär. Ýatgynyň iç ýüzündäki aýlawlaýyn özgermeleriň bolup geçýän gatlagyna işjeň (spongioz) gatlak diýilýär. Bu gatlagyň aşagyndaky aýlawlaýyn özgermeýän myşsa gatlagyna galtaşyp duran nemli barda gatlagyna bazal (ösüji) gatlak diýilýär. Ýatgy aýlawy hem ýumurtgalyk aýlawy ýaly 28 gün (seýrek 21 ýa-da 30–35 gün) dowam edýär we şu tapgyrlar: *deskwamasiýa*, *regenerasiýa*, *proleferasiýa* we *sekresiýa* (suwuklyk bölüp çykarma) bolup geçýär.

Deskwamasiýa tapgyry – aýbaşy gelip gan akma bilen ýüze çykýar. Ol 3–5 günläp dowam edýär. Ýatgynyň işjeň gatlagy sypyrylyp, içindäki mázleri hem-de sypyrylan ýerleriniň damarlaryndan akýan gan bilen daşyna çykýar. Ýatgynyň ýüzünde bolup geçýän deskwamasiýa tapgyry ýumurtgalykdaky sary teniň yza gaýdyşlygy, ýok bolmagy bilen gabat gelýär.

Regenerasiýa (täzeden dikelme) tapgyry entäk ýatgynyň ýüzünde deskwamasiýa tapgyry gidip durka başlaýar we aýbaşy aýlawynyň başyndan onuň 5–6 gününe çenli dowam edýär. Nemli bardanyň işjeň gatlagynyň täzeden emele gelmegi bazal (esasy) gatlakdan galan galyndy mázleriň epitelisiniň ösmegi we şu gatlakdaky galan beýleki elementleriň (damarlaryň, nerwleriň, stromalaryň) proleferasiýa geçmegi esasynda bolup geçýär.

Proleferasiýa (ösme, ulalma) tapgyry ýumurtgalykdaky follikulanyň ösüp ýetişýän döwrüne gabat gelýär we aýlawyň 14 gününe çenli (21 günlük aýlawda 10–11 gününe çenli) dowam edýär. Nerw elementleriň ösmegine hem-de ýatgynyň alyş-çalyş hadysasyna täsir edýän estrogen gormonlarynyň täsiri bilen stromada we nemli bardada mázleriň ösüşi – proleferasiýasy bolup geçýär. Mázler uzynlygy-na süýnýärler, soňra buraw görnüşli bolup towlanýarlar, ýöne şire bölüp çykarmaýarlar. Şu döwürde ýatgynyň nemli bardasy 4–5 esse galňayar.

Sekresiýa (suwuklyk we sülekey bölüp çykarma) tapgyryna ýumurtgalykda sary teniň ösýän we iň ösüp ýetişen döwri bilen gabat

gelyär we aýlawynyň 14–15 gününden 28 gününe, ýagny aýlawyň ahyryna çenli dowam edýär. Sary teniň gormonynyň täsir etmeginde mähleriň göwrümi giňäp, şire bölüp çykarýarlar, olaryň diwarlarynda oýujyga meňzeş gözenekler emele gelyärler. Stroma öýjükleri ulalyp hem-de tegelenip göwrelilik döwrüniň desidual görnüşli öýjüklerini ýada salýarlar. Ýatgynyň nemli bardasynda glikogeniň, lipidleriň sintezi we metabolizmi köpeliýärler, onda fosfor, kaliý, demir we beýleki mikroelementler emele gelyärler, fermentleriň işjeňligi artýar, sekresiýa tapgyrynda ýatgynyň iç ýüzünde prostoglandinler emele gelyärler. Görkezilen özgermeleriň netijesinde göwrelilik emele geläýen ýagdaýynda, çaga düwünçeginiň ornaşmagy we ösmegi üçin oňaýly şertleri döredýärler.

Aýal çanaklygynyň we onuň düýbüniň gurluşy

Çanaklyk süňki aýalyň jyns agzalary, göni içegesi, peşew haltasy we olaryň daşyndaky dokumalary üçin berk jaýjagaz bolup hyzmat edýär. Aýalyň çanaklygy dogulýan çaganyň hereketlenip geçmekligi üçin dogrum kanalyny emele getirýär.

Çanaklygyň süňkleri

Çanaklyk 4 sany süňklerden: 2 sany çanaklyk, türe we zigirrikden ybarat.

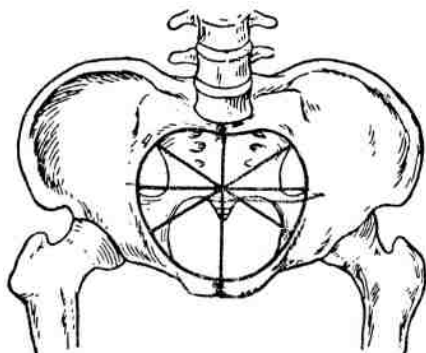
Çanaklyk süňki – 16–18 ýaş çenli bir-birleri bilen kitirdewük bilen baglanyşygy bolan üç sany: ýanbaş, otyrýer we gasyk süňklerinden durýarlar. Süňkler berküşenlerinden soň birleşip, atsyz süňki emele getirýärler.

Ýanbaş süňki – iki sany bölekden, esasan we ganatdan durýar. Ýanbaş süňkleriniň galyňrak gysga bölegini esasy tutýar. Bu süňk çüýjük oýuny emele getirmeklige gatnaşýar. Ýanbaş süňküniň ganaty iç ýüzünden oýuk, daşyndan güberçek, örän ýaýbaň plastina meňzeş tekizlik. Ganatyň has galyňrak ýokarky boşrak gyrasy ýanbaş süňküniň kekejini emele getirýär. Ýanbaş süňküniň kekeji oň tараpyndan öňe çykyp duran çykgytdan – öňdäki ýokarky çykgytdan başlanýar, aşakdaky bolsa, ikinji öňdäki aşaky çykgytda ýerleşýär. Aşaky öňdäki çykgydyň çat (gasyk) süňki bilen birleşen ýerinde üçünji

çykgyt – ýanbaş-gasyk çykgydy bar. Ýanbaş süňküniň kekeji yz tarapyndan yzky ýokarky çykgytlar bilen gutarýar. Yzky çykgydyň aşagynda uly otyrýer deşigi ýerleşýär.

Otyrýer süňki – çüýjük oýujygyny emele getirýän esasdan we iki sany ýokarky hem aşaky şahadan durýar. Ýokarky şahasy esasyndan aşaklygyna gaýdyp, otyrýer tüňňüsinde gutarýar. Aşaky şahasy bolsa ýokarlygyna we öňe tarap gönükdirilip, çat süňküniň aşaky şahasy bilen birleşýär. Aşaky şahasynyň yz tarapynda otyrýer çykgydy bar.

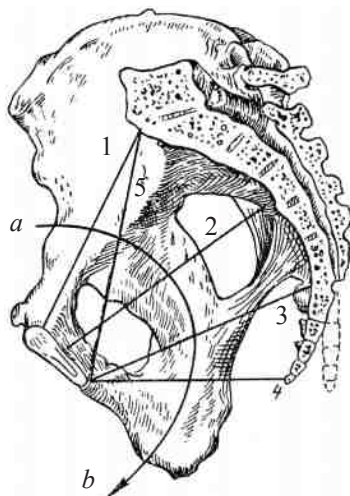
Gasyk (çat) süňki – çanaklygyň öň tarapyyny emele getirýär. Gasyk süňküniň gysgarak esasy, çüýjük oýujygyny emele getirýär, aşaky şahasy bolsa otyrýer süňküniň aşaky şahasy bilen birleşýär. Gasyk süňkleriniň ýokarky we aşaky şahalary öň tarapyndan bir-birleri bilen kitirdewük arkaly birleşip, çalaja hereketlenýän ýarym bogun – çat (gasyk) birleşmesini (simfiz) emele getirýär.

5-nji surat.

Çanaklygyň girelgesiniň ölçegleri

- 1 – göni ölçegi (hakyky konýugata) 11 sm;
- 2 – kese ölçegi – 13 sm;
- 3 – çep gytak ölçegi – 12 sm;
- 4 – sag gytak ölçegi – 12 sm.

6-njy surat.

Çanaklygyň göni ölçegleri

- 1 – çanaklyga girelge (hakyky konýugata);
- 2 – çanaklygyň giň boşlugy;
- 3 – çanaklygyň dar boşlugy;
- 4 – çykalga; a–b – çanaklygyň geçiriji oky.

Türre süňki – baş sany bitişen oňurga süňklerinden ybarat bolup, gysgaldylan konusa meňzeýär. Türre süňküniň esasy (I türre

oňurgasy) V bil oňurgasy bilen birleşýär, turre süňküniň başlanan ýeriniň oň tarapyndan öňe çykyp duran tümmejik – turre tümmejigini emele getirýär.

Zigirrik süňki – 4–5 sany bitişen oňurga süňklerinden durýar. Ol kiçijik süňk bolup, ýokardan aşaklygyna inçelýär.

Çanaklyk iki bölege bölünýär: ýokarky – uly we aşaky – kiçi çanaklyk. Uly çanaklyk bilen kiçi çanaklygyň araçägi bolup, atsyz liniýa hyzmat edýär. Uly we kiçi çanaklygyň arasynda ýerleşen tekizlige bolsa kiçi çanaklygyň girelgesi, ýagny birinji girelge tekizligi diýilýär.

Uly çanaklyk – kiçi çanaklyga görä, has giň we ýaýbaň. Uly çanaklygyň ölçeglerini takyk ölçemek, onuň ölçegleriniň esasynda kiçi çanaklygyň ölçeglerini kesgitlemek bolýar (*6-njy surat*).

Kiçi çanaklyk – dogrum hanasynyň süňk bölegini tutýar. Kiçi çanaklyk – girelgeden, boşlukdan we çykalgadan ybaratdyr (*5-nji surat*). Kiçi çanaklygyň içinde giň we dar boşluklar bar. Şoňa laýyklykda kiçi çanaklykda 4 sany tekizlik tapawutlandyrylýar:

- 1 – girelge tekizligi;
- 2 – kiçi çanaklygyň giň boşlugynyň tekizligi;
- 3 – kiçi çanaklygyň dar boşlugynyň tekizligi;
- 4 – çanaklygyň çykalgasynyň tekizligi.

Uly çanaklygyň ölçegleri

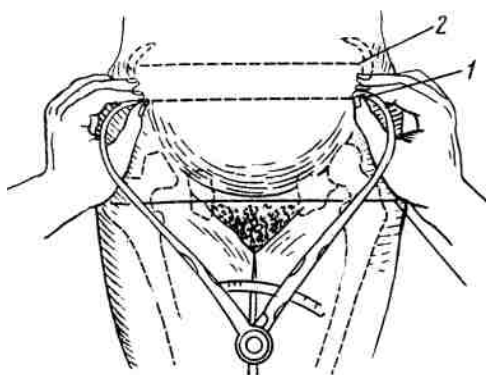
Uly çanaklygyň dört sany – 3 kese we 1 göni ölçegleri ölçenilýär.

Kese ölçegleri:

1. *Distansiya spinarum* – ýanbaş süňkleriniň iki ýokarky öňdäki çykgytlarynyň aralygy 25–26 *sm*-e deň.

2. *Distansiya cristarum* – ýanbaş süňkleriniň kekeçleriniň biri-birinden iň daşda ýerleşen nokatlarynyň aralygy. Çanaklyk ölçeýji guralyň düwmejiklerini ýanbaş süňkleriniň öňdäki çykgytlary ölçenenden soň, ýanbaş süňkleriniň kekeçlerinden, ýagny iň uly ölçeg emele gelýänçä süýşürmeli. Ol aralyk kadada 28–29 *sm*-e deň bolýar (*7-nji surat*).

3. *Distansiya trochanterika* – but süňkleriniň çüýjükleriniň aralygy. Ilki bilen çüýjükleriň has öňe çykyp duran ýerlerini tapýarlar we şol ýere çanaklyk ölçeýji guralyň düwmejiklerini goýup, ol aralygy ölçeýärler, kadada ol ölçeg 30–31 *sm*-e deň bolýar.

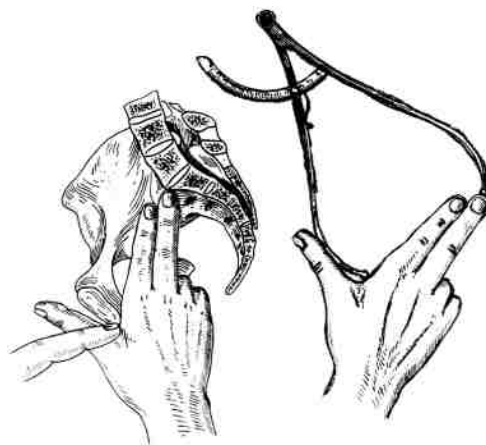

7-nji surat. Çanaklygyň kese ölçegleri

1 – distansiýa spinarum; 2 – distansiýa cristarum;
3 – distansiýa trochanterika.

sini bolsa, türre süňküniň ýokarsyndaky oýujyga ýerleşdirip, aralygy ölçeyärler. Ol aralyk kadada 20–21 *sm*-e deň.

Daşky konýugatany ölçemegiň örän wajyp ähmiýeti bar, onuň ululygy boýunça *hakyky* konýugatany, ýagny kiçi çanaklygyň girelgesiniň göni ölçegini kesgitläp bolýar. Hakyky konýugatany kesgitlemek üçin daşky konýugatanyň ölçeginden (süňkleriň, ýumşak dokumalaryň galyňlygy üçin) 9 *sm* aýyrmaly. Meselem, daşky konýugatanyň ölçegi 20 *sm*-e deň bolsa, onda ol ölçegden (süňkleriň

8-nji surat.

Diagonal konýugatanyň kesgitlenişi

Göni ölçeg.

Daşky konýugata – gasyk birleşmesiniň ýokarky daş tarapy bilen türre süňküniň ýokarsyndaky oýujyga çenli bolan aralyk. Onuň üçin aýalyň aşaky aýagyny ýygrydyp, ýokarky aýagyny uzatdyryp, gapdallygyna ýatyýarlar we çanaklyk ölçýjiniň düwmejikleriniň birini gasyk birleşmesiniň ýokarky tarapyň daş ýüzüne, beýleki-

sini bolsa, türre süňküniň ýokarsyndaky oýujyga ýerleşdirip, aralygy ölçeyärler. Ol aralyk kadada 20–21 *sm*-e deň.

Daşky konýugatany ölçemegiň örän wajyp ähmiýeti bar, onuň ululygy boýunça *hakyky* konýugatany, ýagny kiçi çanaklygyň girelgesiniň göni ölçegini kesgitläp bolýar. Hakyky konýugatany kesgitlemek üçin daşky konýugatanyň ölçeginden (süňkleriň, ýumşak dokumalaryň galyňlygy üçin) 9 *sm* aýyrmaly. Meselem, daşky konýugatanyň ölçegi 20 *sm*-e deň bolsa, onda ol ölçegden (süňkleriň we ýumşak dokumalaryň galyňlygy üçin) 9 *sm*-e aýyrmaly, şeýlelikde, *hakyky* konýugatanyň ölçegi 11 *sm* deň bolýar. Çanaklygyň süňkleriniň galyňlygyny kesgitlemek Solowýowyň görkezijisine esaslanýlar, ýagny onuň üçin göwreliniň goşaryny boşadyp, ölçeg lentasy bilen onuň daşyna aýlap ölçeyärler. Onuň ortaça ululygy 14 *sm* deň bolýar, süňkler näçe galyň boldugyça, goşaryň

töwereginiň ölçegi köpdür. Solowýowyň ölçegi 14 *sm*-e deň bolan ýagdaýynda hakyky konýugatany anyklamak üçin, daşky konýugatadan 9 *sm* aýrylýar ($20 - 9 = 11$ *sm*). Solowýowyň (indeksi) görkezijisi 14 *sm*-den köp bolan ýagdaýynda, daşky konýugatanyň ölçeginden 10 *sm* aýrylýar. Hakyky konýugatanyň ölçegini, diagonal konýugatanyň ölçegine esaslanyp, has takyk kesgitläp bolýar.

Diagonal konýugata – gasyk birleşmesiniň aşaky burçundan türe süňküniň başlanýan ýerindäki öňe çykyp duran tümmejigine çenli bolan aralygy, aseptikanyň we antiseptikanyň kadalaryny berk berjaý etmek bilen, içki jynshana barlagy esasynda anyklanylýar. İçki jynshana barlagyndan soň, ölçeýji guralyň kömegi bilen aralygy (kömekçi) ölçeýärler (8-*nji surat*).

Kadaly çanaklykda onuň ölçegi 12,5–13 *sm*-e deň bolýar. Hakyky konýugatany kesgitlemek üçin diagonal konýugatanyň ölçeginden 1,5–2 *sm*-i aýyrmaly, şunlukda hakyky konýugatanyň ölçegi çykýar.

GÖWRELILIGIŇ FIZIOLOGIÝASY. TOHURLANMA WE ÇAGA DÜWÜNÇEGINIŇ EMELE GELŞI

Tohumlanma hadysasy we çaga düwünçeginiň ýatga ornaşmagy üçin aýalyň bedeninde göwreli bolmazdan ozal, birnäçe çylşyrymly, sazlaşykly gaýtalanýan üýtgeşmeler bolup geçýär. Bu sazlaşykly üýtgeşmeler iň soňky aýbaşynyň ilkinji güni bilen indiki aýbaşynyň başlanan gününüň aralygynda bolup geçýär.

Tohumlanma – bu iki sany jyns öýjükleriniň, ýagny erkek tohumy bilen aýal ýumurtga öýjügiňiň goşulmagy netijesinde täze bir bedeniň başy bolan öýjügiň emele gelmegidir. Jyns gatnaşygy döwründe jynshananyň yzky oýuna erkek döli dökülýär. Dökülenden 3 minut geçenden soň, tohumlar jynshanadan ýatgynyň boýunjygyna düşýärler we boýunjygyň hanasyna geçenden soň, tohumlar ýatgynyň içine, soňra ýatgynyň turbalaryna garşy geçýärler. Ýatgynyň we turbalaryň aşgarly şertlerinde tohumlar 3–4 günläp özüniň hereketligini saklaýarlar. Ýöne ýatga we turbalara geçenden soň, tohumlaryň tohumlandyrma ukyby diňe 24–28 sagatlap saklanyp bilýär. Tohum-

lanma ýatgy turbasynyň seçekli böleginde bolup geçýär. Tohumlanma geçen wagtyndan göwrelilik başlanýar. Tohumlanma geçenden soň, çalt zigotanyň bölünmesi başlanýar. Ilkinji bölünmeden soň, iki sany gyzlyk öýjüklere – blastomerler emele gelýär. Düwünçek bölünme geçýän döwründe turbadan ýatga tarap hereket edýär we düwünçek ýatgynyň içine düşýär. Çaga düwünçegi ornaşandan soň düwünçegiň we onuň perdesiniň çalt ösüşi başlanýar. Trofoblastda ösüntgiler emele gelýär, olaryň ilki başda damarlary bolmansoň, ilkinji ösüntgiler diýlip atlandyrylýar. Düwünçegiň daşky örtüğine ösüntgiler, üpürjikli barda – horion diýilýär. Suw bardasy bolan amnionyň içinde çaga ýerleşip, ol daş-töweregi suw bilen gurşalan ýapyk bütewi haltadyr. Göwreliligiň ösmegi bilen amnion boşlugy çalt ulalýar, amnion horiona galtaşyp, çaga ýoldaşynyň iç ýüzünü örtýär. Amnion mezenhimadan emele gelip, birnäçe epiteliý we birleşdiriji dokuma gatyndan bolan ýukajyk bardadyr. Çaga ýakyn bolan içki barda amnion bolýar, oňa sypyrylyp gaýdýan barda bilen araçäkleşýän üpürjikli barda horion galtaşýar. Çaganyň daş-töweregindäki suwlar amnion boşlugyny dolduryp, göwreliligiň ahyryna çenli onuň mukdary 1–1,5 litre çenli ýetýär.

Plasenta – esasy agza bolup, onuň kömegi bilen göwredäki çaganyň dem almasy, ýymitlenmesi we önüm çalşygynyň daşyna çykarylyş hadysasy bolup geçýär. Plasenta göwredäki çaganyň öýkeniniň, ýymit-siňdriş agzalarynyň, böwreginiň, deriniň we beýleki agzalarynyň işini ýerine ýetirýär. Plasenta desidual bardanyň bazal gatlagynyň böleginden we şahalanýan horionyň güýçli ösen üpürjiklerinden emele gelýär. Plasenta ýumşak, galyň daşky görnüşi boýunça tegelek çöregе meňzeş bolýar. Göwreliligiň ahyryna we dogrumyň ön ýanynda onuň diametri 15–18 *sm*, galyňlygy 2–3 *sm*, agramy bolsa 500–600 grama ýetýär. Plasentanyň iki sany üsti bar: enelik – ol plasentanyň ýatgynyň diwaryna birigýän tarapy we çaga tarapy – amnion boşlugyna, içe bakyp duran ýüzi.

Plasentanyň düwünçege bakyp duran tarapy ýylmanak, ýalpyldawuk, suw bardasy bilen örtülen, onuň aşagyndan göbek bagynyň birleşen yerinden plasentanyň gyralaryna tarap radial gönükdirilen damarlar geçýärler. Plasentanyň enelik tarapy bolsa, içinde gan damarlary ýerleşen birnäçe şahalanýan ösüntgilerden ybarat, ululy-kiçili

çuňlukly joýajyklara bölünen böleklerden durýar. Plasenta ýatgynyň ýokarky böleginiň öň, yz gapdal diwarlaryna birigýärler.

Göbekbagy – çaga düwünçeginden horiona gan damarlaryny getirýän allantoisden emele gelýär. Göbek bagy işilen ýüpjagaza meňseş bolup, onuň içinden göwredäki çaga bilen enäniň arasynda gan aýlanyşygyny geçirýän iki sany arteriýa we bir sany wena gan damarlary geçýärler. Göbek bagynyň arteriýasyndan plasenta çenli wena gany, onuň wenasyndan bolsa – plasentadan çaga çenli kisloroda baý bolan arterial gany akyp geçýärler. Möhleti ýeten çaganyň göbeginiň uzynlygy, ortaça, 50–52 *sm*, diametri – 1,5 *sm*-e deň bolýar. Kähalatlarda göbek bagynyň uzynlygy adatyndan uzynrak, 60–80 *sm* ýa-da kelteräk – 35–40 *sm* hem bolup bilýär.

Çaga dogrumyň obýekti

Möhleti ýeten çaganyň alamatlary. Doglan çaganyň kemala gelip ýetişenlik derejesi birnäçe alamatlaryň esasynda kesgitlenilýär:

1. Kemala gelip, ýetişen çaganyň boýunyň uzynlygy ortaça 50–52 *sm* (48 *sm*-den 57 *sm* aralykda üýtgäp durýar), agramy 3200–3500 *g*-a (2600 *g*-dan 5000 *g* çenli we ondanam köp bolup bilýär) deň bolýar.

2. Täze doglan ýetik çaganyň döş kapasasy güberçek bolýar, göbek halkasy gylyç görnüşli ösüntgi bilen gasyk süňküniň ortasynda ýerleşýär.

3. Täze doglan ýetik çaganyň endamy açyk gyzygylt reňkli, ýüzünde ilkinji ýagjymak gatlakdan galan galyndylar we deriniň aşagyndaky ýag gatlagy gowy ösen bolýar; egni we ýagyrynysy mymyjak tüýjagazly; kellesindäki saçynyň uzynlygy 2 *sm*, dyrnaklary barmaklarynyň ujundan saýlanýarlar.

4. Gulagynyň we burnunyň kitirdewükleri gataşýar.

5. Oglanjyklarda ýumurtgalyklary tohum haltajygyna düşen, gyzzagazlarda bolsa jyns dodaklary we kinnik uly jyns dodaklary bilen ýapylan.

6. Täze doglan ýetik çaganyň hereketi işjeň, sesi gaty, gözleri açyk bolýar, ol emzigi gowy alýar.

Çaganyň kellesiniň gurluşy. Kelle süňki iki sany – maňlaý, depe, çekge we bir sany ýeňse süňklerden ybarat. Akuşerçilikde şu agzaljak tikinleriň aýratyn ähmiýeti bar: sagital tikin (*suturæ sagitalis*), maňlaý tiki (*suturæ frontalis*), täç görnüşli tikin (*suturæ coronalis*), ýeňse tiki (*suturæ lambdoidæ*). Tikinleriň birleşen ýerinde beýni oýjagazlary emele gelýär. Olaryň öňdäkisine uly beýni oýujygy, yzdakysyna bolsa – kiçi beýni oýujygy diýilýär.

Ýetik çaganyň kellesiniň ölçegleri:

1. Kelläniň göni ölçegi 12 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 34 *sm*-e deň.
2. Uly gytak ölçegi 13 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 36–40 *sm*-e deň.
3. Kiçi gytak ölçegi 9,5 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 32 *sm* deň.
4. Orta gytak ölçegi 10 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 33 *sm* deň.
5. Kelläniň dik ölçegi 9,5–10 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 32 *sm* deň.
6. Kelläniň uly kese ölçegi 9,5 *sm*.
7. Kiçi kese ölçegi 8 *sm*.

Çaganyň göwresiniň ölçegleri:

1. Egniniň kese ölçegi 12 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 35 *sm*-e deň.
2. Çanaklygyň kese ölçegi 9–9,5 *sm*. Daş töwereginiň uzynlygy 28 *sm*-e deň.

GÖWRELILIK DÖWRÜNDE AÝALYŇ BEDENINDE BOLUP GEÇÝÄN FIZIOLOGIK ÖZGERMELER

Göwredäki çaganyň ösýän döwründe oňa gerekli bolan kislorodyň, beloklaryň, uglewodlaryň, ýaglaryň, witaminleriň we beýleki maddalaryň mukdarynyň ýeterlik derejede bolmaklygy zerurdyr.

Göwredäki çaga bu maddalaryň ählisi enesiniň bedeninden geçirilýär. Göwredäki çaganyň alyş-çalyş hadysalarynyň önümleri enäniň ganyna düşüp, onuň bölüp-çykaryjy agzalarynyň üsti bilen daşyna çykarylýar. Göwredäki çaganyň emele gelmegi we ösmegi

bilen baglanyşykly täze dörän şertleriň täsiri esasynda göwreliniň endamynda birnäçe çylşyrymly fiziologik adaptasion üýtgeşmeler ýüze çykýar. Ösüp barýan çaga düwünçegi ýatgynyň nerw uçlaryna gyjyndyryjy bolup täsir edýär. Bu gyjyndyrmalar nerw damarynyň üsti bilen merkezi nerw ulgamyna geçirilýär, beýni çanaklyk bardasynyň gabygynda, onuň aşak ýanyndaky bölümlerde, gipotalamusda degişli laýyk gaýtaryjylar emele gelýär. Olaryň täsiri bilen içki şire çykaryjy mázlerde, beýleki agzalarydyr ulgamlarda özgermeler ýüze çykýar.

Nerw ulgamy

Göwrelilik döwründe nerw ulgamynda fiziologik häsiýete eýe bolan çylşyrymly özgermeler bolup geçýär, ýagny göwrelilerde kelle beýnisiniň we oňurga ýiliginiň gyjynyjylygy üýtgeýär. Göwreliligiň III–IV aýlarynda beýni ýiliginiň gabygynda gyjynyjylyk peselýär, soňabaka ýuwaş-ýuwaşdan köpelip başlaýar. Çetgi nerw ulgamlaryň we ýatgynyň reflektor aparatynyň gyjynyjylygy hem pes bolýar, bu bolsa ýatgynyň myşsalarynyň ýazgyn halda bolmagyna we göwreliligiň asuda ösmegine ýardam edýär. Göwreliligiň бүтін dowamynda oňurga ýilginiň we ýatgynyň reseptorlarynyň gyjynyjylygy pes bolýar, ol bolsa ýatgynyň ýazgyn bolmagyna getirýär. Dogrumyň öň ýanynda oňurga ýiliginiň we ýatgynyň reseptorlarynyň gyjynyjylygy ýokarlanýar hem burgy towlarynyň tutup başlanmagyna ýardam edýär. Göwrelilik döwründe wegetativ nerw ulgamynyň tonusynyň üýtgemegi bilen, köplenç göwrelide ukuçylyk, agzynyň tagamynyň we ys almasynyň üýtgemesi, tüýkülük akmagy, içiniň gatamagy, başaýlanma ýaly alamatlar ýüze çykýar.

Endokrin ulgamy

Göwrelilik döwründe içki şire çykaryjy mázlerde özgermeler bolup geçýärler. Göwreliligiň emele gelmegi bilen ýumurtgalykda täze bir içki şire çykaryjy máz – göwreliligiň sary teni emele gelýär we ol máz progesteron gormonyny bölüp çykarýar. Progesteron gormony çaga düwünçeginiň ýatga ornaşmagyna we şol pursatdan beýläk onuň amatly şertlerde ösüp ulalmagyna ýardam edýär. Göwreliligiň III–IV aýlaryndan başlap sary ten yza gaýdyşlyga,

ýagny regrese sezewar bolýar. Onuň wezipesini plasenta ýerine ýetirip başlaýar. Şol döwürde ýumurtgalykda follikula emele gelmeýär we owulýasiýa hem geçmeýär. Follikulanyň ösmekligini göwreliligiň sary teni we gipofiziň gonadotrop gormony bökdeýär. Göwreliligiň ösmegi üçin plasentanyň bölüp çykarýan gormonlarynyň örän uly ähmiýeti bardyr.

Maddalaryň çalşygy

Göwrelilik döwründe madda çalşygynda hem üýtgeşmeler bolup geçýär. Ol üýtgeşmeler nerw ulgamynyň we içki mázleriň işlerinde bolup geçýän özgermeler bilen berk baglanyşykda bolýarlar.

Esasy çalşyk. Göwrelilik döwründe, esasan-da, göwreliligiň ikinji ýarymynda we dogrum döwürlerinde esasy çalşyk we kislorodyň sarp edilmesi köpeliýär.

Belok çalşygy. Göwrelilik döwründe enäniň we çaganyň bedeninde zerur gerek bolan belok maddalary toplanýar. Emele gelen beloklaryň toplumy ýatgynyň we süýt mázleriniň ulalmagyna hem-de ösüp kemala gelyän çaga düwünçeginiň agzalarynyň hem dokumalarynyň emele gelmegi üçin sarplanýar.

Uglewod çalşygy. Göwrelilik döwründe energetiki material bolup ulanylýan uglewodlar örän oňat siňdirilýärler, ganyň düzüminde süýjiniň konsentrasiýasy, köplenç kadada bolýar. Uglewodlar glikogen görnüşinde diňe bir bagyrda we bedeniň myşsalarynda toplanman, eýsem plasentada-da we ýatgynyň myşsalarynda-da toplanýarlar. Enäniň bedenindäki uglewodlar glýukoza görnüşinde plasentanyň üsti bilen çaga geçirilýär.

Ýag çalşygy. Göwreliniň ganynyň düzüminde neýtral ýaglaryň, ýag kislotalarynyň, holesteriniň, fosfolipidleriň we beýleki lipidleriň mukdary köpeliýär. Lipidleriň toplanmasy böwregüsti mázlerde, plasentada we süýt mázlerinde bolýar. Göwrelilik döwründe aýallaryň köpüsünde deriniň aşagynda ýag gatlagy galňaýar. Lipidler enäniň we çaganyň bedeniniň dokumalaryny emele getirmeklige sarp edilýär, neýtral ýaglar bolsa, energetiki serişde bolup hyzmat edýär.

Mineral we suw çalşygy. Göwrelilik döwründe çaganyň süňk ulgamynyň gurluşy üçin göwreliniň bedeninde kalsiniň saklanylmagy

we sarp edilmesi artýar. Çaganyň nerw ulgamyny we süňküni ösdürmek üçin hem-de enesiniň bedenindäki beloklary sintezirlemek üçin örän zerur bolan fosforyň özleşdirilmesi artýar. Gemoglobiniň esasy bölegini tutýan demir enesiniň bedeninden çagasyna geçýär. Demir göwredäki çaganyň bagrynda we dalagynda toplanýar. Göwreliler ýeterlik mukdarda demir almasalar, ganazlyk keseli döreýär, onuň göwresindäki çagasynyň bolsa ösüş kadasy bozulýar.

Witaminler. Maddalaryň umumy çalşygynda witaminleriň örän uly ähmiýeti bar. Bedeniň A, B, D, E, K, PP ýaly witaminlere, esasan-da C witaminine bolan talaby örän uludyr, bu witaminiň göwredäki çaganyň ösmeginde, aýratyn hem çaga düwünçeginiň bardasynyň (suw perdesiniň) we plasantanyň emele gelmeginde örän wajyp ähmiýeti bar. Göwredäki çaganyň ösüş döwründe A witaminiň, nerwiň ferment we beýleki ulgamlaryň işlerini sazlaşdyrmakda B₁ witamini uly orny tutýar. Çaganyň süňküniň emele gelmegi we onuň ösmegi üçin D witaminiň hem-de göwreliligiň kadaly ösmeginde, E witaminiň örän möhüm ähmiýetleri bar.

Ýürek-damar ulgamy

Göwrelilik döwründe ýatgyda we jyns ulgamynyň beýleki agzalarynda damarlaryň torlarynyň köpelmegi, ganyň akymynyň artmagy, täze plasta gan aýlanyşygynyň emele gelmegi zerarly ýürek-damar ulgamynyň işine bolan talap has güýçlenýär. Göwreliniň ýüregi ýuwaş-ýuwaşdan goşmaça emele gelen agrama uýgunlaşýar. Çep garynjykda fiziologik gipertrofiýa geçýär, ýüregiň işjeňligi artyp, onuň minutlyk göwrümi köpelýär, damarlary tonusy beýgelip, ýürek urgusy çaltlanýar. Fiziologiki kadaly geçýän göwrelilikde arterial gan basyşy üýtgemeyär.

Dem alyş ulgamy

Göwrelilik döwründe kisloroda bolan talabyň ýokarlanmagy sebäpli öýkeniň dem alyş işi hem artýar. Göwreliligiň soňky aýlarynda ýatgynyň ulalyp, diafragmany gysmagyna garamazdan, döş kapasasynyň giňelmegi netijesinde öýkeniň dem alyş göwrümi azal-

maýar. Göwreliligiň soňky aýlarynda dem almaklyk birneme çaltlanýar we çuňlaşýar, gaz çalşygy köpeliýär.

Iýmit-siňdiriş agzalary

Göwreliligiň ilkinji aýlarynda birnäçe aýallarda ýürek bulanma, kähallatlarda ertirine gusup gaýtarmaklyk ýüze çykýar. Mundan başga-da, aýallarda agzynyň tagam alşy üýtgeýär (düzly, turşy iýmitlere islegi artýar), käbir iýmitlere bolsa ýigrenç döreýär, bu ýagdaýlar nerw we iýmit siňdiriş ulgamynda bolup geçýän özgermeler bilen baglanyşykly bolýar. Ýatgynyň göwrüminiň ulalmagy zerarly aşgazan ýokaryk we yza – oňurga tarap süýşýär. Garyn boşlugynda içegeler hem süýşýärler, käbir göwrelilerde içegäniň aşaky böleginiň tonusynyň peselmegi hem mümkin.

Peşew bölüp çykaryş agzalary

Göwrelilik döwründe böwrekler artdyrylan güýç bilen işleýärler, ýagny olar göwreliniň öz bedeniniň we göwresindäki çagasynyň madda çalşygynyň önümlerini daşyna çykarýarlar. Göwreliligiň ilkinji aýlarynda käbir göwreliler çalt-çaltdan buşukmaklygy duýýarlar, ol bolsa ýatgynyň ulalyp, peşew haltasyny basmagy netijesinde emele gelýär. Göwreliligiň soňky aýlarynda peşew halta ýokarlygyna süýşüp çekilýär, şeýlelikde, peşew çykaryjy kanal hem çekilýär we göneliýär, peşew çykaryjy ýollaryň tonusy peseliýär, göwrümi giňeliýär.

Endamynyň deri örtügi

Göwreliniň derilerinde özboluşly özgermeler peýda bolýar. Göwreliniň endamynyň belli bir ýerlerinde goňras ýa-da kofeniň reňkine meňzeş menekler emele gelýärler, olar garnyň ortasyndan dikligine geçýän ak liniýada, göwsüň ujunda, onuň daş-töwereginde, göwreliniň ýüzünde emele gelýärler. Menekleriň emele gelmegi böwregüsti mázleriň we gipofiziň işlerindäki üýtgeşmeler bilen baglanyşyklydyr.

Süýt mázleri

Göwrelilik döwründe süýt mázleri uly özgermelere sezewar bolýarlar. Ol özgermeleriň netijesinde göwüs mázleri süýt işläp çykarmaklyga taýýarlanýarlar. Máz düwünjikleriniň göwrumi ulalýar. Olardaky epitelial öýjükler köpeliýärler, protoplazmasynda ýag damjajyklary emele gelýär, göwreliligiň ilkinji aýlarynda göwsüň ujunda owuz süýdüniň damjalary peýda bolýar. Süýt mázleriniň emzikleri ulalýarlar we daş-töwereginde menekler emele gelýär. Süýt mázleriniň ösmegi we olaryň laktasiýa taýýarlanmagy plasentadan çykarylýan gormonlaryň (estrogen, progesteron) täsiri bilen bolup geçýär.

Jyns agzalary

Göwrelilik aýalyň bütün bedenini özgermelere sezewar edýär, ol özgermeleriň has güýçlüsi bolsa, ýatgyda bolup geçýär. Göwrelilik döwründe ýatgynyň ululygy, görnüşi, ýerleşşi, ýumşak-gatylygy we gyjynyjylygy üýtgeýär. Göwreliligiň bütün dowamynda ýatgynyň göwrumi ulalýar. Onuň uzynlygy göwreliligiň ahyrlaryna çenli 37–38 *sm*-e ýetýär, ýatgynyň öz agramy 50 gram bolup, göwreliligiň soňuna çenli 1000–1200 grama ýetýär. Ýatgynyň ulalmaklygy, esasan, ýatgynyň myşsa süýümleriniň gipertrofiýa geçmegi netijesinde bolup geçýär. Göwreliligiň dördünji aýyna çenli çaga düwünçegi ýatgynyň içinde bolýar. Ondan soň ösýän çaga düwünçeginiň ýatgynyň insiz zolagyny çekmekligi zerarly ol giňelýär we şol zolagyň içine ýuwaş-ýuwaşdan çaga düwünçegi ösüp başlaýar. Edil şol pursatdan başlap, ýatgynyň insiz zolagy çaganyň ýatakhanasyna we ýatgynyň aşaky segmentine öwrülýär. Göwrelilik döwründe ýumurtgalyklar birneme ulalýar we ýumşaýarlar, owulýasiýa togtaýar, haýsy hem bolsa bir ýumurtgalykda göwreliligiň sary teni bolýar. Göwrelilik möhletiniň ösmegi bilen baglanyşykda ýumurtgalyk hem kiçi çanaklykdan çykyp, garyn boşlugynda ýerleşýär.

GÖWRELILIGIŇ ANYKLANYLYŞY. GÖWRELILERIŇ WE DOGURÝANLARYŇ BARLANYLYŞ USULLARY

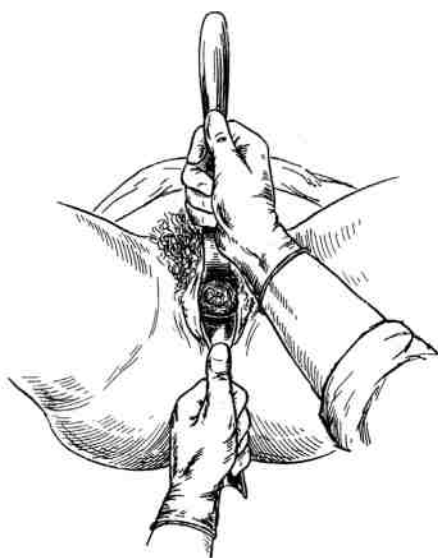

Göwreliligi aýalyň anamnez maglumatlaryna, obýektiw we ýörite geçirilýän akuşer barlaglarynyň esasynda anyklaýarlar.

Göwreliligiň irki möhletleriniň anyklanylyşy

Göwreliligiň kesgidi çaganyň ýürek urgusy, hereketi we synalary tapylan ýagdaýynda şübhelenmän goýulsa bolýar, ýöne bu alamatlar göwreliligiň irki möhletlerinde ýüze çykmaz, ol birneme gijräk, ýagny göwreliligiň V–VI aýlarynda ýüze çykýar. Göwreliligiň irki möhletleriniň anyklanmasy, köplenç göwrelilige güman edilýän we ähtimallyk alamatlarynyň kömegi bilen kesgitlenilýär.

Göwrelilige güman edilýän alamatlar – olara göwrelilik bilen baglanyşykly umumy alamatlar degişli:

9-njy surat.

Jynshana aýnajoklary bilen barlagyň geçirilişi

1. Işdäsiniň üýtgemegine – ete, balyga ýigrenjiň, şor, turşy önümlere bolsa islegiň döremegi, şeýle-de ýürek bulanma, ertirine gusup gaýtarma degişli.

2. Ys alşynda üýtgeşmeleriň (birnäçe yslara ýigrenjiň döremegi – atyryň, çilimiň we ş.m.) peýda bolmagy.

3. Nerw ulgamyndaky üýtgeşmeler ýagny gaharjaňlyk, ukuçylyk, keýpiniň durnuksyz bolmagy ýaly alamatlaryň peýda bolýar.

4. Aýalyň ýüzünde, garynynyň ýüzündäki ak çyzykda, göwsüniň ujunda we onuň daş-töwereginde menekleriň emele gelmegi.

Göwreliligiň ähtimallyk alamatlary. Bu alamatlara aýbaşy aýlawynyň üýtgemegi we jyns agzalarynda bolup geçýän özgermeler degişli:

1. Aýbaşynyň kesilmegi. Aýbaşy birnäçe agyr kesellerde-de, endokrin näsazlyklarda-da, nädogry iýmitlenmede-de kesilip bilýär. Ýöne ýaş, sagdyn zenanlarda aýbaşynyň kesilmegi, köplenç göwrelilik bilen baglanyşykly bolýar.

2. Göwüs mäsleriniň tözlenmegi, olaryň uýy gysylanda, ondan owuz süýdüniň çykmagy.

3. Jyns girelgesiniň, jynshananyň we ýatgynyň boýunjygynyň nemli bardalarynyň reňkiniň gögümtil öwürmegi.

4. Ýatgynyň görnüşiniň, ululygynyň we konsistensiyasynyň üýtgemegi.

Göwreliligiň ähtimallyk alamatlaryny sorag-jogap alyşmak arkaly, süýt mäslerini elläp görmek, owuz süýdüni gysyp çykarmak, daşky we içki jyns agzalaryny synlamak, jynshana aýnalary bilen barlag geçirmek (*9-njy surat*) arkaly jynshananyň nemli bardalaryny, ýatgynyň boýunjygyny synlamak we içki jynshana barlagyny geçirmek arkaly anyklanylýar.

Göwreliligiň giçki möhletleriniň anyklanylyşy

Göwreliligiň ikinji ýarymynda ýatgynyň içinde çaganyň bardygyna şaýatlyk edýän alamatlar peýda bolýar.

Çaganyň synalarynyň ellenilip tapylyşy. Göwreliligiň ikinji ýarymynda garnyň ýüzünden ellenilip barlanylanda, ýatgydaky çaganyň kellesi, arkasy we ownuk synalary (el-aýaklary) kesgitlenilýär.

Ýatgydaky çaganyň açyk eşidilýän ýürek urgulary. Göwreliligiň ikinji ýarymyndan başlap, çaganyň ritmiki urgy görnüşinde minutda 120-140 gezek gaýtalanýan ýürek urgusyny diňlemek bolýar.

Göwrelä barlag geçirýäniň çaganyň hereketini duýşy. Göwreliligiň ikinji ýarymynda zenana barlag geçirende çaganyň hereketlenýändigini kesgitlenilýär. Göwreli zenanyň özi hem göwreliligiň 20 hepdeliginden (gaýtadan çaga dogurýanlar 18 hepdeliginden) göwresindäki çagasynyň hereketini duýup başlaýar.

Ýatgynyň içinde çaganyň ýatyşy. Göwrelilik we dogrum döwürlerini alyp barmaklyk üçin göwredäki çaganyň ýatyşyny anyklamaklygyň örän möhüm ähmiýeti bar. Göwreli we dogurjak zenan barlanylanda, onuň göwresindäki çagasynyň ýatyşyny, ýerleşişini, görnüşini, öňünde ýerleşen synasyny kesgitleýärler.

Çaganyň syna ýerleşigi – onuň el-aýaklarynyň kellesine we göwresine bolan gatnaşygy. Çaganyň hakyky kadaly syna ýerleşiginde onuň göwresi birneme бүкүlen, kellesi döş kapasasyna egilen, aýaklary dyz we çanaklyk-but bogunlarynda epilip garnyna gysylan, elja-gazlary döşünde atanaklaýyn gowşurylan bolýar.

Çaganyň ýatyşy. Çaganyň dik okunyň ýatgynyň dik okuna bolan gatnaşygy. Çaganyň şular ýaly ýatyşlary bolup bilýärler:

a) dikligine ýatanda, çaganyň dik oky ýatgynyň dik okuna gabat gelýär;

b) keseligine ýatanda, çaganyň dik oky ýatgynyň dik okuny gönüburç emele getrip kesýär;

ç) gytak ýatanda, çaganyň dik oky ýatgynyň dik okuny ýiti burç emele getirmeklik bilen kesýär.

Çaganyň dikligine ýatyşy kadaly ýatyş hasaplanylýar.

Çaganyň ýerleşiş – çaganyň arkasynyň ýatgynyň sag ýa-da çep tarapyna bolan gatnaşygy, ýagny çaganyň iki sany: birinji we ikinji ýerleşiş tapawutlanýar. Birinji ýerleşişde, çaganyň arkasy ýatgynyň çep tarapyna, ikinjisinde bolsa, sag tarapyna bakyp durýar. Çaganyň arkasy hemişe diňe çep we sag tarapa bakyp durman, eýsem ol köplenç sähelçe öňe ýa-da yza tarap öwrülgi bolýar, şonuň üçin çaganyň ýerleşişiniň görnüş hem tapawutlanýar.

Ýerleşişiniň görnüş – çaganyň arkasynyň öň ýa-da yz tarapdaky diwarlaryna bolan gatnaşygy. Eger-de çaganyň arkasy ýatgynyň öň tarapyna bakyp duran bolsa – **öňdäki** görnüş, yz tarapyna bolsa – **yzky** görnüş diýilýär.

Çaganyň öňde duran synasy. Çaganyň uly synasynyň (kellesiniň ýa-da otyrýeriniň) enesiniň çanaklygynyň girelgesine bolan gatnaşygy. Eger-de enesiniň kiçi çanaklygynyň girelgesiniň ýokarsynda çaganyň kellesi duran bolsa, kellesiniň öňünde durmagy, çanaklyk tarapy bolsa – çanaklyk tarapynyň öňde durmagy diýilýär.

Göwreliligiň ikinji ýarymynda we dogrum döwürlerinde geçirilýän daşky akuşerçilik barlaglarynyň usullary

Daşky akuşer barlaglarynyň esasy usullaryna göwreliniň garnyny palpirlemek degişli. Göwreliniň garnyny palpirlemek bilen, ýatgydaky çaganyň ýatyşyny, ýerleşişini, öňünde gelýän synasyny we öňünde gelýän synasynyň enesiniň kiçi çanaklygyna bolan gatnaşygyny kesgitleýärler. Göwreliniň garnyny palpirlemek kesgitli meýilnama boýunça daşky akuşer barlaglarynyň usulyny yzygiderli ulanmak bilen geçirilýär. Göwreli zenanyň aýaklaryny çanaklyk-but we dyz bogunlarynda epdirip, tagta krowatyň üstünde arkanlygyna ýatyrýarlar (lukman), şepagat uýasy zenanyň sag tarapynda ýüzüni zenanyň ýüzüne bakdyryp oturýar.

Daşky akuşer barlagynyň birinji usuly. Elleriniň ikisiniň hem aýalaryny ýatgynyň düýbüne ýerleşdirýärler we barmaklaryny ýakynlaşdyryp, seresaplylyk bilen aşaklygyna basmak bilen ýatgynyň düýbünüň duran derejesini, ýagny göwreliligiň möhletini, hem-de ýatgynyň düýbünde ýerleşen çaganyň synasyny kesgitleýärler, köplenç ýatgynyň düýbünde çaganyň çanaklyk tarapy kesgitlenilýär.

10-njy surat.

Daşky akuşer barlagynyň birinji usuly

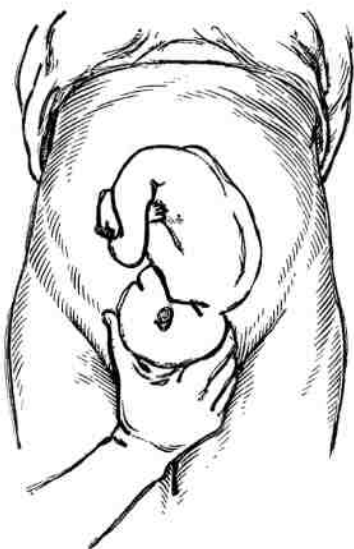
11-nji surat.

Daşky akuşer barlagynyň ikinji usuly

Çaganyň çanaklyk tarapy birneme ulurak, ýöne kellesine görä biraz ýumşagrak we tegelek bolmadyk synasy anyklanylýar (10-njy surat).

Daşky akuşer barlagynyň ikinji usuly. Ikinji usul bilen çaganyň arkasyny we maýda synalaryny, çaganyň arkasynyň ýatysyna görä, onuň ýerleşişini we görnüşini kesgitleýärler. Ýatgynyň düýbünden elleriň ikisini hem göbegiň deňine, ýatgynyň iki gapdalyna geçirýärler. Gezekli-gezegine sag we çep elleriň palpirlemegi bilen çaganyň synalaryny anyklaýarlar. Çaganyň dikligine ýatan ýagdaýynda ýatgynyň bir tarapynda onuň maýda synalary, beýleki tarapynda bolsa arkasy kesgитlenilýär (11-nji surat).

Daşky akuşer barlagynyň üçünji usuly. Üçünji usulyň kömegi bilen çaganyň öňünde duran synasy kesgитlenilýär. Barlag geçirmek üçin sag el gasygyň ýokarsyna, ýagny başam barmak ýatgynyň aşaky segmentiniň bir tarapynda, galan dört barmaklaryny bolsa beýleki tarapynda ýerleşdirilýär we seresaplylyk bilen barmaklar aşagrak batyrylýar we çaganyň öňünde ýerleşen synasy anyklanylýar. Eger-de gaty, togalak hereketli syna aýdyň bildirýän bolsa, onda çaganyň

12-nji surat.
Daşky akuşer barlagynyň üçünji usuly

13-nji surat.
Daşky akuşer barlagynyň dördünji usuly

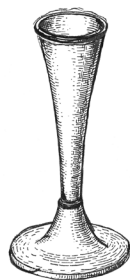
kellesidigini, eger-de çaganyň çanaklyk tarapy öňde gelýän bolsa, onda ýumşak, uly göwrümlü togalak bolmadyk synasy kesgitlenilýär. Çaganyň kese we gytak ýatyşlarynda öňde ýerleşen synasy kesgitlenilmeýär (12-nji surat).

Daşky akuşer barlagynyň dördünji usuly. Bu usul çaganyň kellesiniň kiçi çanaklykdan ýokarda durandygyny ýa-da kiçi çanaklyga kiçi ýa-da uly segmenti bilen geçenligini, ýa-da kiçi çanaklygyň girelgesinden geçenligini kesgitlemeklige mümkinçilik berýär (13-nji surat).

Auskultasiýa

Göwreli we dogurjak zenanyň garnyny diňlemeklik, köplenç akuşer stetoskopy bilen geçirilýär. Auskultasiýa geçirmek bilen göwredäki çaganyň ýürek urgusy diňlenilýär. Stetoskop bilen çaganyň ýürek urgusyny diňlemeklik göwreliligiň ikinji ýarymyndan geçirilip başlanýar we aý gitdigiçe, ol aýdyň eşidilýär (14-nji surat).

Çaganyň ýürek urgusy onuň arka tarapyndan we kellesine golaý ýerde diňlenilýär. Çaganyň ýeňsesi öňde gelende, onuň ýürek urgusy göbekden aşakda, birinji ýerleşişde – çepde, ikinjisinde – sagda has gowy eşidilýär. Çaganyň kese we gytak ýatyşynda onuň ýürek urgusy göbegiň deňinde kellesine ýakyn diňlenilýär. Ekiz göwrelilikde çaganyň ýürek urgusy, köplenç ýatgynyň dürli ýerlerinde aýdyň diňlenilýär. Dogrum wagtynda kelläniň kiçi çanaklyga inen we dogulýan mahalynda ýürek urgusy gasygyň üstünde diňlenilýär. Çaganyň ýürek tonlary minutda, ortaça, 120–140 gezek gaýtalanýan kadaly goşalanan urgy görnüşinde eşidilýär.

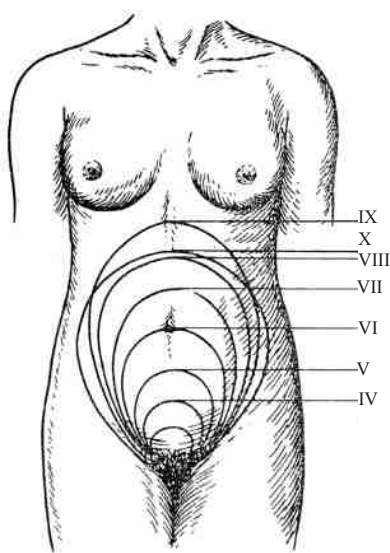

14-nji surat.
Akuşer
stetoskopy

Göwreliligiň dürli aýlarynda ýatgynyň ululygy we onuň düýbüniň beýikligi

Göwreliligiň bir akuşer aýynyň ahyryna (4 hepdelikde) ýatgynyň ululygy, takmynan, towuk ýumurtgasynyň ululygyna, iki akuşer aýynyň ahyryna (8 hepdelikde) ýatgynyň ululygy, takmynan, gaz

ýumurtgasynyň ululygyna barabar bolýar. Göwreliligiň üç akuşer aýynyň ahyryna (12 hepdelikde) ýatgynyň ululygy täze doglan bäbeğiň kellesiniň ululygyna barabar bolýar, ýatgy çanaklygyň ýokarky bölegini doldurýar, onuň düýbi gasyk birleşmesiniň ýokarky gyrasyna ýetýär. Göwreliligiň IV akuşer aýynyň başlaryna ýatgynyň düýbi gasyk birleşmesiniň ýokarsyndan – garnyň ýüzünde bildirip başlaýar we şondan soň göwrelilik möhleti ýatgynyň düýbünüň beýikligini ölçemeklik arkaly kesgitlenilýär. Şol bir wagtyň özünde ýatgynyň ululygyna çagaýan suwunyň köp bolmagynyň, köp çagalý göwreliligiň, çaganyň ýatys näsazlyklarynyň täsir etmegi hem mümkin. Şol sebäpli hem göwrelilik möhleti ýatgynyň beýikligini ölçemek bilen kesgitlenen mahalynda aýalyň in soňky aýbaşysynyň senesini, çaganyň ilkinji hereket eden günini hem göz önünde tutmaly. Ýagny 4 akuşer aýynyň aýagyna (16 hepdelikde) ýatgynyň düýbünüň beýikligi göbek bilen gasyk birleşmesiniň ortasynda, gasyk süňkünden 6 *sm* ýokarda ýerleşýär. Göwreliligiň V akuşer aýynyň ahyryna (20 hepdelikde) ýatgynyň düýbünüň beýikligi göbek halkasyndan 4 *sm* aşakda ýerleşýär. Aýalyň garnynyň pökgerip ulalyp başlanlygy bildirýär. Bu

15-nji surat.
Göwreliligiň dürli möhletlerinde ýatgynyň beýikliginiň çägi

möhletde ýatgydaky çaganyň hem gymyldysy bildirip başlaýar. Göwreliligiň VI akuşer aýynyň ahyryna (24 hepdelikde) ýatgynyň beýikligi göbeğiň deňinde ýa-da gasyk süňkünden 22–24 *sm* ýokarda ýerleşýär. Göwreliligiň VII akuşer aýynyň ahyryna (28 hepdelikde) ýatgynyň düýbünüň beýikligi göbekden iki barmak ýokarda ýa-da gasyk süňkünden 25–28 *sm* ýokarda ýerleşýär. Göwreliligiň VIII akuşer aýynyň ahyryna ýatgynyň düýbünüň beýikligi göbek bilen gylyç görnüşli ösüntginiň ortalygynda ýa-da gasykdan 30–32 *sm* ýokarda ýerleşýär. Göbek birneme ýaýbaňlanyp, tekizlenip başlanýar.

Göwreliligiň IX aýynyň ahyryna (36 hepdelikde) ýatgynyň düýbi gylç görmüşli ösüntginiň we gapyrgalaryň deňine baryp ýetýär. Göbek tekizlenýär. Ýatgynyň düýbünüň ýerleşişiniň bu görnüşü göwreliligiň iň beýik derejesidir. Garnyň daş-töwreginiň uzynlygy 90 *sm*-e deň bolýar.

Göwreliligiň X akuşer aýynyň ahyryna (40 hepdelikde) ýatgynyň düýbünüň beýikligi 32 hepdelik göwreliligiň derejesine düşýär, ýöne garnyň daş-töwreginiň uzynlygy 96–98 *sm*-e deň bolýar. Göbek öňe pökgerýär (15-nji surat).

Göwrelilik möhletine baglylykda ýatgynyň beýikliginiň durýan çägi

Göwrelilik möhleti hepdede	Gasykdan ýokarda ýatgynyň düýbünüň beýikliginiň çägi, <i>sm</i> -de	Göwrelilik möhleti, hepdede	Gasykdan ýokarda ýatgynyň düýbünüň beýikliginiň çägi, <i>sm</i> -de
8–9	8–9	26–27	25–28
10–11	10–11	28–29	26–31
12–13	10–11	30–31	29–32
14–15	12–13	32–33	31–33
16–17	14–19	34–35	32–33
18–19	16–21	36–37	32–37
20–21	18–24	38–39	35–38
22–23	21–25	40–41	34–35
24–25	23–27		

Göwreliligiň möhletini kesgitlemekde ýatgynyň beýikligini we garnyň daş-töwregini ölçemekligiň ähmiýeti uludyr. Ýatgynyň düýbünüň beýikligini ölçeg lentasy ýa-da çanaklyk ölçeýji gural bilen ölçeýärler. Ölçeg geçirmezden ozal hökmany suratda aýalyň peşew haltasyny boşadýarlar we göwreli zenan aýaklaryny uzadyp, tagta krowadyň üstünde arkanlygyna ýatýar. Gasyk birleşmesiniň

ýokarky gyrasyndan ýatgynyň düýbünüň has ýokarda duran nokadyna çenli bolan aralygy ölçeýärler.

Göwreliligiň ikinji ýarymynda garnyň daş-töwereginiň uzynlygyny ölçeň lentasy bilen, öň tarapynda göbeğiň üstine goýup, yz tarapyndan bolsa biliniň ortasyndan geçirip ölçeýärler.

GÖWRELILERIŇ GIGIÝENIKI DÜZGÜNI WE IÝMITLENMESI

Göwrelilik aýalyň bedenine gowy täsir edýär, onuň jyns agzalarynyň ösmegine we kämilleşmegine, hem-de göwreli bolman-ka, emele gelen sowuklama keselleriniň bejerilmegine ýardam edýär. Göwrelilik döwründe aýalyň hemme agzalary kadaly, ýöne artdyrylan agram bilen işleýärler. Fiziologik ýagdaý bolan göwrelilik kadaly ýaşaýyş düzgüninde ýeňil geçýär. Nädogry iýmitlenme, endamyň arassa saklanylmazlygy, çenden aşa ýadamak we beýleki bedenine zyýan ýetiriji şertlerde göwreliniň bedeniniň işleýiş düzgüni bozulýar hem onuň bilen baglanyşykly birnäçe näsazlyklar emele gelýärler. Şonuň üçin göwreli aýal saglygyny saklamaga we ony berkitmäge, göwredäki çagasynyň dogry ösmegine, dogrum hem dogrumdan soňky döwürleriň kadaly geçmegine, aýalyň çagasyny göwsünden emdirmäge taýýarlyk görmegine ýardam edýän gigiýenanyň düzgünlerini berk berjaý etmelidir.

Göwreliniň umumy düzgün-tertibi

Kadaly geçýän göwrelilikde aýal hemişeki işini ýerine ýetirip bilýär. Onuň bedenine aramlyk ortaça iş peýdaly täsir edýär. Iş hereketi göwreliniň nerw, ýürek-damar, gan emele getiriş, dem alyş we beýleki ulgamlarynyň dogry kadasynda işlemeklerine ýardam edýär, madda çalşygyny gowulaşdyrýar. Hereketsiz, köp ýatmaklyk ýa-da oturmaklyk semremekligine, içiniň gatamaklygyna, myşsa ulgamlarynyň güýjüniň we burgy towlarynyň gowşaklygyna meýil-lik döredýär. Şeýle-de bolsa, göwrelilik döwründe gödek hereketden, agyr zatlary götermekden, artykmaç ýadamaklykdan daşrak durmaly.

Endamyna seretmeklik

Göwreli wagty zenan endamynyň arassalygyna ykjam gözegçilik etmeli. Göwreli wagty duşuň aşagynda ýuwunmaklyk, endamynyň çendenäşa gaty gymmagyndan gaça durmaklyk maslahat berilýär. Göwreliligiň ahyrky aýlarynda wannada suwa düşmeklik maslahat berilmeýär, sebäbi patogen mikroblar bilen hapalanan suwuň jynshana düşmekligi mümkin. Göwreli aýal günde 2 gezek daşky jyns agzalaryny ýyly suw bilen sabynlap ýuwmaly.

Süýt mázlerini geljekki ýerine ýetirmeli işine taýýarlyk

Süýt mázlerini we emzigini otag ýylylygyndaky suw bilen günde sabynlap ýuwmaklyk, soňundan polotense bilen süpürmeklik maslahat berilýär. Eger-de göwsüň uýy tekiz bolsa, ýa-da içine çekilip duran bolsa, arassa eller bilen massaž etmeli. Emzigiň ujyna wazelin ýagyny çalyň, seresaplylyk bilen süýem we başam barmaklar bilen onuň ujyny daşyna çykarmaly. Günde 2–3 gezek 3–4 minutlap gaýtalamaly. Döş kapasasyny gaty çekmeýän oňaly göwüs haltasyny geýmeli.

Göwrelileriň kadaly iýmitlenmesiniň esasy

Kadaly iýmitlenme göwreliligiň dogrum pursatlarynyň kadaly geçmeginiň hem oňaly tamamlanmagynyň, göwredäki hem geljekki bäbegiň kadaly ösüp kemala gelmeginiň esasy şertleri bolup durýar. Onuň gan azlygyň göwrelilik bilen baglanyşykly näsazlyklaryň önüni almakda örän wajyp ähmiýeti bar. Göwreliligiň birinji ýarymynda göwreliniň iýmitlenmesi hemişeki düzgüninden düýpgöter tapawutlanmaly däl. Şeýle-de bolsa, göwreliligiň birinji üç aýlygynda çaga düwünçeginiň ähli agza we ulgamlarynyň düýbünüň tutulýanlygy zerrarly, şol döwürde beloklaryň, witaminleriň, mineral maddalaryň göwreliniň bedenine ýeterlik mukdarda bolmagy örän wajyp. Göwreliligiň ikinji ýarymynda beloklara bolan talap artýar, ol döwürde 5–6 gezege çenli gününň dowamynda iýmitlenmeli. Göwrelilik döwründe witaminlere bolan talap iki esse köpeliýär. Onuň talabyny bolsa mal

we ösümlük önümleri (noýba kösükleri, gök önümler, miweler, et, tvorog, süýt, mesge we ş.m.) ulanmaklyk bilen kanagatlandyrýar. Güýz we ýaz aýlary B witaminler toparyny we C, PP, A, E witaminleri bellemek maslahat berilýär.

Dogrumdan öňki gözegçilik

Göwreli zenanlara geçirilmeli gözegçiligiň maksady olaryň sagdyn bolmaklygyny we şonuň bilen birlikde dogulmadyk çaganyň saglygyny goramakdan ybaratdyr. Göwreliligiň ilkinji 12 hepde möhletine çenli düwünçekde beden agzalarynyň we ulgamlarynyň düýbi emele gelýär. Göwrelilikden öň we düwünçegiň irki ösüş möhletlerinde oňasysz sebäpleriň täsiri dowam etse, onda düwünçegiň ösüş ýetmezçiliklerine (anomaliýalary) sebäp bolup biler. Şol sebäpli zenanlaryň saglyk ýagdaýyna gözegçiligi göwrelilikden öň we göwreliligiň irki möhletlerinde başlamaly.

Göwreli zenanlara gözegçilik

Enäniň we bäbegiň saglygyny goramak üçin zenanlarda dogrumdan öň gözegçilik geçirmeklik zerurdyr. Adaty ýagdaýda zenanlar göwreliligiň 28-nji hepdesine çenli her aýda bir gezek, göwreliligiň 36-njy hepdesine çenli aýda iki gezek, ondan soň her hepde-de, ýagny bir aýda dört gezege çenli gatnaýan bolsalar, onda soňky ýyllarda kadaly geçýän göwrelilikde zenanlaryň saglyk öýlerine gatnaw sanyny azaltmaly diýlip maslahat berilýär. Zenanyň her gatnawynda göbek enesi, maşgala şepagat uýasy onuň umumy ýagdaýyny doly kesgitleýär we oňa doly barlaglary geçirýär.

Geçirilmeli barlaglaryň sanawy

1. Zenanyň her gatnawynda gipertenziýany öz wagtynda anyklamak üçin AGB-ni ölçemeklik zerurdyr. Zenanlaryň AGB-i ölçenende olaryň diastoliki gan basyşyna aýratyn üns berilmelidir. Eger-de zenanyň diastoliki gan basyşy 90 mm s.s. deň bolsa, ýa-da göwreliligiň 20 hepde möhletinden soň bu görkezme zenanyň başlangyç diastoli-

ki gan basyşyndan 10 mm s.s.-den ýokary bolsa, onda bu zenanlary hünärmen lukmanlaryň barlagyna iberilmelidir.

2. **Peşewiň barlagy.** Zenanyň gözegçilige ilkinji gelen gününden başlap, alamatsyz geçýän bakteriýauriýany ýüze çykarmaklyk üçin peşewiň düzümindäki bakteriýalary barlamaly. Mundan başga-da peşewiň düzümindäki belogyň, glýukozanyň, keton bedeniniň barlygyny kesgitlemeli.

3. Göwreli zenanyň agramyny ölçemek.

4. Ýatgynyň düýbünüň beýiklik çäginde ölçemeklik hökmandyr.

5. Çanaklygynyň daşky ölçeglerini kesgitlemek.

6. Çaganyň ýürek urgusyny we onuň hereketini kesgitlemek.

7. Aýaklaryna gözegçilik etmek. Çişleri ýa-da wena damarlarynyň giňelmelerini kesgitlemek üçin, zenanyň her bir gatnawynda üns bilen onuň aýaklaryna gözegçilik etmeli.

8. **Ganyň barlagy.** Göwreliligiň ilkinji möhletinde gan toparyny we Rh deňişliligini kesgitlemeli. Gemoglobiniň mukdaryny ilkinji gezek göwreliligiň 32 hepde möhletinde we 36 hepde möhletinde gaýtadan kesgitlemeli. Häzirki döwürde BSGG-niň berýän tekliplerine laýyklykda zenanlara 90 günüň dowamynda günde iki gezek 0,5 mg foliý turşulygyny we düzüminde 60 mg demir bolan serişdeleri bermek hödürlenýär.

9. Rezus faktor. Eger-de Rh faktor (–) bolan ýagdaýynda zenanlaryň ganynyň düzümindäki antitelalary kesgitlemek üçin barlag geçirmeli.

Sensibilizasiýasy bolmadyk, ýöne Rh (–) gany bar bolan zenanlaryň ählisine göwreliligiň 28 hepde möhletinde we dogrumdan soň 72 sagadyň dowamynda anti-rezus suwuklygyny goýbermelidir.

10. Ultrases barlagyny göwreliligiň möhletini kesgitlemek, çaganyň ösüşden galýandygyny, çaga ýoldaşynyň ýerleşişini, ekiz çagalaryň barlygyny anyklamak, buşluk suwunyň mukdaryny kesgitlemek, göwredäki çaganyň ýatyşyny anyklamak üçin geçirilmelidir. Şeýlelikde, göwredäki çaganyň ösüş kemisliklerini anyklamak maksady bilen ultrases barlagyny göwreliligiň 18-nji hepdesinden ön

geçirmeklik, çaganyň ýüreginiň urgusyny barlamak üçin göwreliligiň 22-nji hepdesine golaý geçirmeklik maslahat berilýär.

11. Sarsgynsyz kardiologografiýa. Göwredäki çaganyň ýagdaýyny anyklamak üçin, goşmaça anyklaýyş usul hökmünde sarsgynsyz kardiologografiýa howply toparyna degişli zenanlarda, esasan-da göwredäki çaganyň ýiti gipoksiýasyny anyklamak üçin (dogrumdan öňki gan akmalarda we çaganyň hereketi kesilen ýagdaýynda) ulanylýar.

12. Geçirilen barlaglaryň ählisiniň netijelerini göwrelileriň hususy we alyş-çalyş kartasynda bellemeli.

DOGRUM

Dogrum – bu fiziologik hadysa bolup, ýaşamaklyga ukyby bolan göwredäki çaganyň, suw perdesi we çagaýan suwy bilen bilelikde dogulmasyna aýdylýar. Göwreliligiň dowamlylygy adaty aýbaşydan soňky, birinji günden hasaplanylýar. Öz wagtyndaky çaga dogrumak 37 doly hepdeden soň 42 hepde çenli (259–293 gün) aralykda bolup geçýär. Göwredäki çaga kemala gelip we ýaşamaklyga doly ukyply bolandan soň kadaly dogrum başlanýar.

Dogrumyň başlanmagynyň sebäpleri

Dogrumyň başlanmagy örän çylşyrymly ýagdaý bolmak bilen, şu güne çenli doly anyklanylmadyk, ýöne häzirkî zaman barlaglary dogrumyň başlanmagynyň sebäpleri örän köp dürli diýip hasaplaýarlar, dogruş hadysasy nerw, endokrin, jyns we göwreliniň bedeniniň beýleki ulgamlarynyň fiziologik üýtgeşmeleriniň netijesinde emele gelýärler. Göwreliligiň ahylarynda ýatgynyň mehaniki, himiki we beýleki göwreliniň (gormonlara, elektrolitlere we ş.m.) hem-de çaganyň bedeninden çykýan, şeýle-de daşky gurşawdan gelýän gyjyndyryjlara duýgurlygy artýar. Göwreliligiň ahylaryna ýatgynyň gyjynyjylygyna we ýygrylyjylyk işine täsir edýän steroid hem beýleki gormonlaryň gatnaşygy hem üýtgeýär. Gonadotropinleriň mukdary azalýar, progesteronyň düzümi pese gaçýar. Şeýlelikde, bu gormonla-

ra ýatgynyň ýygrylyjylygy peseldiji täsirini ýitirýär. Şonuň bilen bir wagtda ýatgynyň gyjynyjylygyny we onuň muskulaturasynyň ýygrylyjylygyny artdyrmaklyga täsir edýän estrogen gormonlarynyň sintezi köpeliýär. Ýatgynyň duýujylygynyň artmaklygynyň esasynda oňa oksitosin we prostoglandinler özleriniň güýçli täsirini ýetirýärler, olaryň emele gelmekleri bolsa göwreliligiň ahyrlarynda hem dogrumyň başlarynda has köpeliýärler. Şeýlelikde, dogrum hadysasynyň öň ýanynda bir tarapdan ýatgynyň oýanyjylygy, beýleki bir tarapdan bolsa, onuň reseptorlarynyň himiki, mehaniki gyjyndyrmasy artýar.

Dogrumyň öňüniň habarçysy we onuň başlanmagy

Dogrumyň golaýlaşýandygyny öňünden birnäçe alamatlar, nyşanlar habar berýärler, ýagny olara ýozbur nyşanlary diýilýär. Habarçy nyşanlara şu alamatlar degişli:

1. Göwreliligiň ahyrlaryna (2–3 hepde öňünden) ýatgynyň düýbi peseliýär – göwredäki çaga aşak süýşýär, şeýlelikde, diafragmanyň gysylmasy azalýar we göwreliniň dem almasy ýeňilleşýär.

2. Çaganyň öňde ýerleşen synasy aşak düşýär, ilkinjisini dogurýanlarda çaganyň öňdäki synasy kiçi çanaklyga berk gysylýar, hatda oňa kiçi segmenti bilen hem girýär.

3. Ýatgynyň boýunjygynyň taýýarlyk derejesi «ýetişiklik almaty» has gowy bildirýär, jynshana barlagy geçirilende, ýatgynyň boýunjygynyň çanaklygyň okunyň ugrunda ýerleşýändigini, onuň güýçli ýumşandygy, keltelendigi, ýagny kanalyň daşky agzy bilen içki agzynyň aralygynyň gysgalandygy dogrumyň öň ýanynda bildirýär.

4. Dogrumyň öň ýanynda jynshanadan sogup (süýnüp) duran ýatgynyň boýunjygynyň serwikal kanalynyň nemi – nem dykysy gelýär.

5. Göwrelileriň birnäçesi dogurmazynyň öň ýanynda gasygynyň ýokarsynda we bilinde kähalatlar tutýan burgy towuna meňzeş syzlap duran agyry duýulýar.

Ýozburyň burgulary hakyky dogrum burgularyndan tapawutlanýar, ýagny olar gowşak, gysga wagtlaýyn we kadasyz bolýarlar, olar ýatgynyň boýunjygyny tekizläp, onuň agzyny açyp hem suw perdesini emele getirip bilmeýärler.

Dogrumyň başlanmagy diýip:

a) kadaly burgy towynyň başlanmaklygy;

b) ýatgynyň boýunjygynyň tekizlenmekligi we ýatgynyň agzynyň açylmaklygy;

ç) jynshanadan çalaja ganjymak suwuklygyň gelmegi.

Dogrum hadysasy başlan pursatyndan beýläk, tä ol gutarýança göwrelä dogurjak (dogurýan) zenan diýilýär.

Dogrudyjy güýçler

Dogrudyjy güýçlere burgy we çygylma towlary degişli.

Burgy towy – bu ýatgynyň muskulaturasynyň yzygiderli kadaly ýygrylmasydyr.

Çygylma towy – bu garnyň ýüzüniň we diafragmanyň myşsalarynyň sazlaşykly ýygrylmasydyr.

Burgy towlarynyň netijesinde göwredäki çagany ýatgynyň içinden daşyna çykarmaklyk üçin onuň boýunjygy tekizlenýär hem-de ýatgynyň agzy açylýar (açygy burgy towlary). Burgy towlary çaganyň dogulmagyna ýardam edýärler (iteriji, çykaryjy burgy towlary). Burgy towlary öz-özünden ygtyýarsyz başlanýar, dogurýan zenan ony öz islegi boýunça ugrukdyryp bilmeýär. Olar kesgitli wagt aralygynda kadaly gaýtalanyp durýarlar. Iki sany burgy towunyň arasyndaky aralyga *burgynyň arakesmesi* diýilýär. Burgy towy dogrumyň ilki başynda 10–15 sekuntlap, ahyrragynda bolsa 50–60 sekunda çenli dowam edýär. Onuň arakesmesi ilki başda 10–15 minut, soňabaka gysgalyp, dogrumyň ikinji döwründe 2–3 minuda çenli gysgalýar.

Çygylma towy. Dogurdyjy güýçleriň ikinji bir görnüşi hem çygylma towudyr, burgy towlarynyň üstüne garnyň ýüzüniň myşsalarynyň we diafragmanyň ýygrylmaklygynyň sazlaşykly goşulmagy. Çygylma towy hem ygtyýarsyz başlanýar, ýöne dogurjak zenan ony haýsy hem bolsa bir kesgitli derejede ugrukdyryp bilýär. Çaganyň plasentanyň dogulýan döwürlerinde çygylma towlarynyň örän uly ähmiýeti bar.

Dogrumyň döwürleri

Çaga dogurmaklyk üç döwürden ybarat: ýagny, birinji – ýatgynyň agzynyň açylyş döwri; ikinji – çaganyň dogluş döwri; üçünji – plasentanyň aýrylyş we dogluş döwri.

Dogrumyň birinji döwri – ilkinji kadaly burgy towlarynyň tutmagy bilen başlanýar we ýatgynyň agzynyň doly açylmaklygy bilen hem tamamlanýar.

Dogrumyň ikinji döwri – ýatgynyň agzynyň doly açylmagy bilen başlanýar we çaganyň dogulmagy bilen hem tamamlanýar.

Dogrumyň üçünji döwri – çaganyň dogulmagy bilen başlanýar we çaga ýoldaşynyň dogulmagy bilen hem tamamlanýar.

Ýatgynyň agzynyň açylyş döwri

Dogrumyň ilkinji döwründe burgy towlarynyň kömegi bilen, ýatgynyň boýunjygy kem-kemden tekizlenýär we ýatgynyň agzy çaganyň kellesiniň kiçi çanaklyga girmekligine we çaganyň dogurmaklygyna doly mümkinçilik döretmeklik üçin ýeterlik derejede açylýar.

Burgy towlary tutýan mahalynda ýatgynyň muskulaturasynda birnäçe özgermeler bolup geçýärler:

a) *kontraksiya* – myşsa süýümleriniň ýygrylmaklary;

b) *retraksiya* – ýygrylan myşsa süýümleriniň bir-birleri bilen duran ýerlerini üýtgetmekleri – duran ýerlerinden süýşmekligi, myşsa süýümleri her sapar ýygrylan mahalynda wagtlaýyn ýerlerinden süýşüp, bir-birleri bilen çolaşýarlar we burgy towunyň tutýan wagtynda myşsa süýümleri gysgalýarlar, olaryň bir süýümi beýleki bir süýümiň ýerine geçip, bilelikde durýarlar. Şeýle hem retraksiya hadysasy ýatgynyň aşaky segmentiniň dartylmagyna we boýunjygyň tekizlenmegine hem-de boýunjyk kanalynyň daşky agzynyň açylmagyna getirýär. Şeýlelikde, ýatgynyň dikligine ýerleşen myşsalarynyň ýygrylmaklygyndan onuň boýunjygyndaky aýlaw ýerleşen myşsalary gapdala we ýokarlygyna çekilýärler, netijede her burgy towy tutanda ýatgynyň boýunjygynyň kanaly gysgalýar hem-de giňelýär – bu bolýan ýagdaýa bolsa *distraksiya* hadysasy diýilýär. Ýatgynyň

boýunjygynyň açylmagyna çagaýan suwunyň boýunjygyň kanalyna süýşmekligi hem ýardam edýär.

Çaganyň dogluş döwri

Dogrumyň ikinji döwründe dogrum ýollarynyň üsti bilen çaganyň dogulmaklygy bolup geçýär. Suw perdesi ýarylyp akandan soň, az wagtlyk burgy towlary togtaýar, şol wagtda myşsalaryň retraksiýasy dowam edýär we ýatgynyň kiçelen göwrümine uýgunlaşmasy bolup geçýär. Gysga wagtlyk arakesmeden soň, burgy towlary täzedan tutup başlaýar we güýçlenýär, myşsalaryň retraksiýasy iň ýokary derejesine ýetýär, ýatgynyň içki basyşy has beýgelýär, burgy towlaryna çygyлма towlary goşulýar. Dogurdyjy güýçleriň gitdigiçe artmaklygy zerarly çaganyň öňde ýatan synasy, çanaklygyň düýbünüň myşsalarynyň hem wulwar halkasynyň garşylyklaryny ýeňip geçýär we dogulýar.

Çaga ýoldaşynyň aýrylyş we dogluş döwri

Çaga doglanyndan soň dogrumyň üçünji döwri – çaga ýoldaşynyň aýrylyş we dogluş döwri başlanýar. Bu döwürde ýatgynyň ýüzünden plasentanyň hem suw bardalarynyň aýrylmaklygy we daşyna dogulmaklygy bolup geçýär. Çaga ýoldaşynyň ýatgynyň ýüzünden aýrylmaklygyna burgy towlary we çaga ýoldaşyny ýatgydan daşyna çykarmaklyga garnyň ýüziniň myşsalarynyň ýygrylmaklary täsir edýär. Ýatgynyň diwaryndan plasentanyň aýrylmaklygy merkezinden ýa-da bir gyrasyndan bolup geçýär. Dogrumyň üçünji döwründe ýolnan gan damarlaryndan gan akmaklyk ýüze çykýar. Kadaly geçen dogrumda ýitirililen ganyň mukdary 250 ml-e çenli bolýar, ýagny dogran zenanyň agramynyň 0,5%-ni tutýar.

Çaganyň ýeňseleýin gelmeginiň öňdäki görnüşinde dogrumyň geçişi

Çaganyň ýeňseleýin gelmeginiň öňdäki görnüşi dogrum mehanizminiň has kadalysy hasaplanylýar we dört sany pursady tapawutlandyrylýar:

Birinji pursat – kelläniň egilmegi, ýagny onuň özüniň kese okunyň daşynda aýlanmagy. Açylyş döwrüniň ahylarlaryna çaganyň kellesi peýkam görnüşli tikini bilen çanaklygyň kese ýa-da gytak ölçegine parallel durar ýaly bolup ýerleşýär. Dogrumyň ikinji döwründe ýatgynyň we garnyň ýüzüniň myşsalarynyň basyşy ýokardan aşaklygyna çaganyň çanaklygyna hem onuň oňurgasynyň üsti bilen kellesine tarap geçirilýär. Çaganyň oňurgasy kellesi bilen merkezde birleşmän, ýeňsesine ýakynrak birleşenligi zerarly basyş güýji çaganyň ýeňsesine düşýär. Çaganyň ýeňsesi aşak düşüp başlaýar, aşaky eňegi döşüne tarap gysylýar, kelläniň kiçi beýni oýujygy uly beýni oýujygyndan aşakda (öňde) ýerleşýär we dogrum hanasynyň oky boýunça hereketlenip, jyns girelgesiniň agzyndan çykýar. Çaganyň ýeňseleýin gelmeginiň öňdäki görnüşinde *kiçi beýni oýujygy alyp baryjy nokat bolup hyzmat edýär*.

Kelläniň egilmekligi netijesinde ol kiçi çanaklyga özüniň iň kiçi ölçegi (9,5 sm) bilen girýär we kiçi gytak ölçeginiň daş-töwereginiň ölçegi (32 sm) bilen hem dogrum hanasyny geçýär.

Ikinji pursat – çaganyň kellesiniň içki öwrümi ýa-da dogry rotasiýa geçmegi. Çaganyň kellesi öňe gidişlik hereketini edýär we şonuň bilen bir wagtda, öz dik okunyň daşynda hem öwrülýär. Netijede, çaganyň ýeňsesi öňe tarap, maňlaýy yza türrе süňküne tarap öwrülýär. Kese (ýa-da gytak) ölçegde ýerleşen peýkam görnüşli tikin hem özüniň ýerleşişini üýtgedýär. Haçanda çaganyň kellesi kiçi çanaklygyň içine düşende, ol kese ölçege, çanaklygyň çykalgasynda bolsa ol göni ölçegine geçýär.

Üçünji pursat – çaganyň kellesiniň gaýyşmaklygy, ýagny öz kese okunyň daşynda aýlanmaklygy. Haçanda egilen kelle çanaklygyň çykalgasyna ýetende, ol çanaklygyň düýbünüň myşsalarynyň garşylygyna duçar bolýar. Ýatgynyň we garnyň myşsalarynyň ýygrylmaklygy çagany aşaklygyna gönükdirýärler. Çanaklygyň düýbünüň myşsalary bolsa, kelläniň şol ugra gönükdirilmegini bökdeýärler we onuň gaýyşmaklygyna ýardam edýär. Haçanda çaganyň ýeňsesiniň ýeňse çukurjygy gasyk ýaýynyň aşagyna berk gysylandan soň kelläniň gaýyşmaklygy başlanýar. Şol ýerde hem kelläniň berkitme nokady emele gelýär. Şol berkitme nokadynyň daşynda hem kelläniň gaýyşmaklygy bolup geçýär. Kelle gaýyşan mahalynda dogrum

hanasyndan yzygiderli, ilki bilen depesi, soňra maňlaýy, ýüzi we eňekleri görüňýär, ýagny çaganyň kellesi doly çykýar.

Dördünji pursat – çaganyň kellesiniň daşky we eginleriniň içki öwrümi. Çaganyň kellesi çykandan soň, ol ýüzüni ýerleşişine baglylykda enesiniň sag ýa-da çep buduna öwürýär we çaganyň eginleri çykýar, ondan soň bütün göwresi hem dogulýar.

Dogrumy alyp barmaklygyň häzirki zaman esaslary

– kadaly geçýän dogrumda esassyz derman serişdelerini ulanmazlyk;

– dogrum mahaly zenana fiziki we ruhy taýdan goldaw bermek;

– dogrum wagtynda göwreli bedenini islegine görä erkin ýagdaýda saklap bilmek;

– dogurýan zenanyň gizlinligini saklamak maksady bilen, aýry, özbaşdak bolmak hukugyny üpjün etmek

Dogrumy alyp barmaklykda Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň teklipleri

Umumy teklipler:

– Enäniň islegine laýyklykda zenanyň dogurýan otagyna, dogrumdan soňky otaglara zenanyň maşgala agzalarynyň erkin gatnaşmagyny üpjün etmeklik;

– Dogurýan zenana we onuň garyndaşlaryna ruhy taýdan goldaw bermeklik;

– Zenanyň islegine laýyklykda, dogrumda oňa gerek bolan idegi ýerine ýetirmeklik;

– Dogurýan zenany hiç wagt ýeke galdyrmazlyk;

– Zenanyň islegine laýyklykda her dogurýan zenany aýratyn dogrum otagy bilen üpjün etmeklik.

Dogrumyň birinji döwrüni alyp barmagyň esaslary

– Dogrumyň geçişine gözegçilik etmek we emele gelyän näsazlyklary öz wagtynda anyklamakdan ybarat. Kadaly geçýän dogrumda:

– Dogurýan zenanyň AGB-i her sagatdan belllenmeli;

– Dogrumyň birinji döwründe göwredäki çaganyň ýürek urgusy her 30 minutdan diňlenmeli;

– Dogrumyň ikinji döwriň işjeň çygylma däl döwründe çaganyň ýürek urgusy her 15 minutdan diňlenmeli;

– Dogrumyň ikinji döwriň işjeň döwründe çaganyň ýürek urgusy her 5 minutdan diňlenmeli;

– Daşky akuşer barlagyny, jynshana barlagyndan öň geçirilmelidir;

– Dogrum burgularynyň ýgylygy we güýji;

– Çaganyň ýatyşy, ýerleşşi;

– Kadaly geçýän dogumda jynshana barlagy her 4 sagatdan, eger-de görkezme bolsa ondan ir wagtda geçirmeli;

– Dogrumda görkezme ýüze çykan döwründe amniotomiýa geçirmeli we buşluk perdesi ýarylanda çykýan suwuň hilini görkezmeli.

Ýatgynyň boýunjygynyň açylyş döwründe zenana hereket etmekde erkinlik bermeli, ol özüne amatly ýagdaýda durup, ýöräp, çommalyp oturyp biler ýaly pursatlary döretmeli. Dogrum döwründe bedeniň erkin ýagdaýda saklanmagy enä agyryny ýeňil geçirmäge kömek berýär. Eger zenan arkan ýatmany halaýan bolsa, oňa çepine öwrülip ýatmany maslahat bermeli, göwrelilere ruhy taýdan goldaw bermek, dogurýan zenanyň islegi boýunça ýakyn hossarlarynyň dogruma gatnaşmaklygyna rugsat bermek. Dogruma gelen zenanlara arassalaýjy klizma we çatalba arasyny syrmaý zenanyň islegine görä ýerine ýetirmek, dogrum döwri köp suwuklyk içmek tertibini berjaý etmek. Häzirki wagtda BSGG tarapyndan birnäçe ylmy barlag işleriniň netijesinde dogruma zenan maşgalanyň ýanynda ýakyn hossarlarynyň gatnaşdyrylmagy ýola goýuldy.

Çaganyň dogluş döwründe dogrumyň alnyp barlyşy

Dogrumda zenanlara oňaly bolan dogurdyş usulyňy saýlap almaklyga rugsat berilýär. Bu döwürdäki dogrum burgulary güýçli we dowamly bolup çaganyň dogulmagyna ýardam edýär. Zenanlar özlerini wertikal ýagdaýda örän oňaly duýýarlar, onuň ýene-de bir oňaly täsiri ol hem çaganyň kellejigi aşaga we öňe gowy süýşýär. Köp halatlarda dogrumyň ikinji döwründe zenanlar wer-

tical ýagdaýy, oturyp dyz süňklerini ýere diräp ýa-da iki aýagynyň üstünde oturyp geçirmekligi oňaly bilýärler. Häzirki zamanda dogrum öýlerinde giňden ulanylýan dogruş usullarynyň içinde arkanlaýyn ýatyp dogurmak usuly iň bir oňaysyz we netijesiz usullaryň biri diýlip hasaplanylýar. Soňky ýyllarda zenanlara oňaly we netijeli bolar ýaly dogrumda her dürli usullary ulanmaklyk hödürlenýär. Zenany dogurtmak üçin saýlanyp alnan ýerler hem dürli görnüşlidir. Meselem, ýerde ýazylan düşegiň üstünde, adaty ýatylýan krowatlarda, arkan ýatyp, çep gapdala ýatyp, otugyja ýapyşyp, tirsek-dyz ýagdaýda we ş. m. Mundan başga-da, zenana fiziki goldaw berip dogurtmaklyk hödürlenýär, ýöne «Rahmanow» kürsüsünde dogurtmaklyk iň bir oňaysyz dogurdyşdyr.

Dogrumyň ikinji döwründe çygylma burgulary

Her bir çygylma burguda zenanda çygylma bolan isleg döreýär. Eger-de dogrumda zenan adaty we erkin ýagdaýda çygylsa, onda çaganyň ýagdaýy kadada galýar. Zenany yzygiderli birnäçe gezek, dem alşyny saklap çygylmak, dogulýan çaga köp päsgel berýär, onuň dem alşyny bozýar. Diňe jynshanadan çaganyň kellejigi böwsüp çykandan soň, zenan çuňňur dem almalydyr, beýle ýagdaý çaganyň kellesiniň wulwar halkasyndan seresaplylyk bilen çykmagyny, çaganyň kellesiniň we enäniň dogrum ýollarynyň ýumşak dokumalarynyň şikeslenmesiniň önüni alýar.

Dogrumda ýamzy goramaklyk

Dogrumda ýamzyň ýyrtylma howpuny peseltmek örän wajypdyr, sebäbi ýamzyň şikesleri zenanlary dogrumdan soň örän oňaysyz ýagdaýlara getirýär. Ýamzyň özbaşdak ýyrtylmagy hem mümkin, onuň şikesleri epiziotomiýadan soň hem bolýar. *Epiziotomiýany* diňe lukmançylyk tarapdan görkezmesi boýunça ýerine ýetirmeli, ýöne ony geçirmekligiň öňisyrasynda agyryсызландырма geçirmeli. Dogurýan zenan ruhy taýdan örän duýgurdyr, şol sebäpli olarda oňaly täsirler ýüze çykar ýaly şert döretmelidir. Geljekde, zenanlarda geçen dogrumy barada gowy ýatlama galmaklygy üçin, oňaly, täsirini ýetiriji gürrüň geçirmeli.

Çaganyň dogulmagy

Çaganyň kellejigi jynshanadan çykandan soň, ýumşak kateter arkaly onuň dem alyş ýolaryndaky nemler sorulyp alynýar, ondan soň ýatgynyň ýygrylmasynyň esasynda çaganyň bedeni doly çykýar. Çaga doglan badyna enesiniň garnyna ýa-da eliniň üstüne goýmalydyr. Bu ýagdaý çaganyň we enäniň «ten-tene» bolan aragatnaşygyna ýardam edýär. Çagany üşetmekligiň önüni almak üçin onuň endamyny gowy süpürmeli, öl bolan süpürgiji gury süpürgije çalyşmaly. Örän wajyp meseleleriň biri, ol hem çaga dogulýan otagda howanyň gyzgynlygy hemişe 25–28 gradusdan pes bolmaly däl, ýyly bolmaly. Ýene bir örän wajyp meseleleriň biri, ol hem çaga doglandan soň onuň kellejigini derrew oramaly, sebäbi çaga kellejigi arkaly bedenindäki ýylylygyň 25%-ni ýitirýär. Göbek damaryň urşy gutarandan soň, göbekden 20 *sm* aralykda birinji gysgyç, 4–5 *sm* aşak süşüp ikinji gysgyç goýulýar. Iki gysgyjyň arasyndaky göbegi bagyny 96°-li etil spirtine batyrylan pamyk bilen süpürilýär we zyýansyzlandyrylan gaýçy bilen kesilýär. Çaga doglan badyna enäniň tenini çaganyň tenine degirtmek we çaga göwüsden emdirilmäge berilmegi höweslendirmek, ene-çaga gatnaşygynyň berkemegine peýdaly täsir edýär, göwse süýdün inmegini çaltlandyrýar. Çaganyň sorujy hereketleri ýa-da onuň göwsi ýöne ýalamagy emzik – areola kompleksiniň nerv öýjüklerini gyjyndyryp, merkezi gipotalamus-gipofize impulslary ýollaýar, şeýlelikde, gipofiziň öňki böleginde *prolaktiniň*, *yzky böleginde oksitosiniň* bölünip çykmagy ýola goýulýar. Oksitosin ýatgynyň ýygrylmagyny we plasentanyň ýatgynyň diwaryndan aýrylmagyny üpjün edýär. Dogrum otagda saklanylýan wagtyň dowamynda täze doglan bäbek enesi bilen bile bolýar. Doglan çaganyň bedeninde gyzgyny bir derejede hemişelik saklamak üçin hökman çaga we ene bedeniniň «ten-tene» bolan aragatnaşygyny saklamalydyr, şonuň üçin dogrumdan soň enäni we çagany ýyly ýorgan bilen üpjün etmeli.

Çagany ejesi çagalar bölümüne geçirmegiň öňsirasynda (takmynan, 2 sagatdan) göbek ene zyýansyzlandyrylan rezin ellik geýip, göbegi arassalamagyň ikinji tapgyryny geçirýär. Zyýansyzlandyrylan hasa bilen göbek bagynyň galyndysyny düýbünden ujuna tarap sykýar, ony 96 derejeli spirtiň erginine batyrylan hasa bölejigi bilen süpürýär.

Soňra göbek halkasyndan 4–5 mm ýokarlygynda zyýansyzlandyrylan rezin halkajygy goýulýar (bu maksat bilen zyýansyzlandyrylan ýüpek sapajygyny hem ulanyp bolýar) we onuň ýokarsyndan göbek bagynyň galyndysyny kesilip aýrylýar. Göbeğiň kesilen ýerini açyk usulda arassa saklap, gözegçilik edilýär, zyýansyzlandyryjy serişdeler ulanylmaýar.

Aşakdaky görkezilen ýagdaýlarda gyssanmaly däl:

- Zenanlara dogrumyň ikinji döwründe wagtyndan öň çygylmaga;
- Epiziotomiýa geçirmeklige;
- Reanimasiýa çärelerini ulanmaklyga;
- Bäbegi seretmeklige;
- Ene süýdini emdirmeklige
- Dogurýan zenan bilen içgin ysnyşykly gürründeş bolmaly, oňa «ruhy» goldaw bermeli.

Dogumda (Dogrumy alyp barmaklykda Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň teklipleri):

- Çaganyň ýagdaýyny anyklamak üçin onuň ýürek urgusyny wagtal-wagtal diňläp durmaly;
- Ähli dogurýan zenanlara gasygynyň we ýamzynyň tüýlerini syrmaklyk hödürlemeli daldigini bellemeli;
- Ähli dogurýan zenanlara arassalaýjy klizma hem geçirilmeýänligini bellemeli;
- Dogumy oýandyrmaklyk diňe görkezme boýunça geçirmeli, göwreligiň 42 hepde möhletine çenli dogumy oýandyrmakdan saklanmaly;
- Dogumda giňden ulanylýan analgetiklerden, rahatlandyryjy serişdelerden saklanmaly;
- Amniotomiýa geçirmeklige hiç hili görkezmäniň bolmazlygy;
- mümkin boldugyça dogurýan zenanlara erginleri goýbermekden saklanmaly we olara dogrum wagtynda suwuklyk içmekligi hem naharlanmagy hödürlemeli;
- mümkin boldugyça jynshana barlagynyň gerekligini partogrammanyň görkezijileriniň esasynda çözmeli;
- Ýamzy barmaklaryňyz bilen çözmäň;

- Dogrum üçin amatly bolan wertikal ýagdaýy ulanmaklygy hödürlemeli, zenany düşege ýatyrmaýdan ägä bolmaly;
- Ginekologiki kürsüde zenanyň aýagyny berkitmäh;
- Zenan dogrumda özüne oňaly bolan ýagdaýy saýlap almaklygy teklipl etmeli.

Dogrumyň üçünji döwriň alnyp barlyşy

Dogrumyň üçünji döwri adaty ýagdaýda 15–20 minut dowam edýär. Çaga doglandan soň ýatgy täzeden ýygrylyp başlaýar, şonuň esasynda çaga ýoldaşy ýatgynyň diwaryndan aýrylyp başlaýar we jyns ýollaryndan az mukdarda gan gelip başlaýar hem-de göbek bagynyň aşaky bölegi jynshanadan aşak süýşýär we uzalýar. Dogrumyň üçünji döwri işjeň alyp barmak üçin çaganyň öňki egni jynshanadan çykandan soň ýa-da çaganyň bedeni doly çykandan soň oksitosiniň 1 ml erginini et aralygyna sanjylýar we dogrumyň üçünji döwriň, dogrumdan soňky döwürleriniň gan akmasynyň öňi alynýar.

Dogumdan soňky döwürde (Dogrumy alyp barmaklykda Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň teklipleri):

- Bäbegi dogumda we dogumdan soňky döwürde enesinden aýyrmaklyk gadagan;
- mümkin boldugyça çaga ene ten-tene bolan aragatnaşygyny saklamaly we çagany göwüs süýdünü emdirmeklige rugsat bermeli;
- Ýatgynyň boýunjygyna jynshana aýnalary bilen seretmek hökman däl;
- Eger-de jynshanada we ýamyzda şikesler ýüzleý bolsa, onda olara tikin goýmaklyk hökman däl.

DOGRUMDAN SOŇKY KADALY DÖWÜR

Çaga ýoldaşy daşyna çykandan soň, dogrumdan soňky döwür başlanýar we takmynan 6–8 hepdeläp dowam edýär. Şu möhletiň dowamynda dogran zenanyň bedeninde wajyp fiziologik hadysalar bolup geçýär, ýagny, jyns agzalarynda, nerw, endokrin, ýürek-damar

we beýleki ulgamlarda göwrelilik hem dogrum bilen baglanyşykly bolan, birnäçe özgermeler bolup geçýär, süýt mázleriniň pajarlamagy hem-de öz işlerini ýerine ýetirmekligi başlanýar.

Dogrumdan soňky döwür ikä bölünýär – irki (ilkinji 24 sagat) we giçki (soňuna çenli galan 6-8 hepde) döwür.

Dogrumdan soňky döwürde has güýçli özgermeler jyns ulgamynda, esasan-da ýatgyda bolup geçýär. Plasenta daşyna doglandan soň, ýatgynyň düýbi göbegiň deňinde, uzynlygy 15 sm, agramy takmynan 1kg çenli bolýar. Dogrumdan soňky 10–12 günün içinde ýatgynyň düýbi, takmynan günde 1,5–2 sm kiçelýär.

Dogrumdan soň 13 güne çenli kanal doly emele gelýär, ýöne onuň daşky agzyndan barmagyň ujy geçýär. Dogrumdan soňky döwrüň üçünji hepdesine daşky agzyň hem ýapylmaklygy gutarýar. Şeýlelikde, ýatgynyň boýunjygynyň we onuň hanasynyň öňki kaddyňa gelmekligi ýokardan aşaklygyna bolup geçýär. Ýatgynyň we onuň içki agzynda ýerleşýän aýlaw myşsalaryň ýygrylmagy esasynda ýatgynyň ýokarky we aşaky segmentiniň çägi emele gelýär. Ýatgynyň inwolýusiýa geçmeklik çaltlygy dogran zenanyň umumy ýagdaýyna, ýaşyna, göwrelilik döwriň we dogrum pursatlarynyň geçişine, köp çaga dograndygyna we ş.m. bagly bolýar. Umumy ýagdaýy gowşan we köp çaga dogran aýallarda, 30 ýaşdan geçen ilkinjisini dogurýanlarda hem-de dogrum we dogrumdan soňky döwürlerindäki näsazlyklar zerarly ýatgynyň inwolýusiýasy haýal geçýär. Emdirýän zenanlarda ýatgynyň ýygrylmasy, emdirmeyänleriňkä garanynda has çalt geçýär. Ýatgynyň iç ýüzüniň bitiş hadysasynda dogrumdan soňky bölünip çykýan öl – lohiýa emele gelýär. Ol hakykatdan-da şikesli ýerden gelýän suwuklyk bolýar. Ýatgynyň içindäki ýaranyň bitmegine we arassalanmagyna görä bölünip çykmanyň häsiýeti hem üýtgeýär. Dogrumdan soňky ilkinji günleri bölünip çykýan suwuklyga desidual epitelinin bölekleri bilen birlikde gan garyşykly, ýagny birinji gününden başynji güne çenli, ep-esli mukdarda ganly, altynjy gününden onunjy güne çenli köp mukdarda serozly (ganjymak) garamtyl goňur reňkli suwuklyk gelýär. Onunjy gününden başlap durlanýar we suwuklygyň mukdary hem azalýar. Dogrumdan soňky döwür kadaly geçende, zenanyň ýagdaýy kanagatlanarly bolýar we sagdyn hasaplanylýar.

ÇAĞANYŇ ÇANAKLYK TARAPY ÖŇDE GELENDE GÖWRELILIGIŇ GEÇIŞI, ALNYP BARLYŞY

Çaganyň çanaklyk tarapy öňde gelende dogrumyň kadaly geçmekligi hem mümkin, ýöne dogrum döwürlerinde göwredäki çaganyň we enäniň janyna howp salýan çylşyrymly beterleşmeler, ýagny göwredäki çaganyň gipoksiýasy, dogrum şikeslerini almak we öli çaga dogulmaklyk ýaly beterleşmeleriň döremegi mümkin. Şol sebäpli hem çaganyň çanaklyk tarapynyň öňde ýerleşmegi kadaly we näsaz dogrum hadysalaryň araçağı hasaplanylýar.

Çaganyň çanaklygynyň öňde gelmeginiň görnüşleri

Çanaklyk tarapynyň öňde gelmekliginiň iki görnüşü tapawutlandyrylýar:

1. Otyrýeriniň öňde gelmegi (*16-njy a surat*) (epilen görnüşli).

2. Aýaklarynyň öňde gelmegi (*16-njy b surat*) (ýazylan görnüşli).

16-njy surat.

**16-njy ç surat.
Çaganyň aýaklarynyň
öňde gelmeginiň
doly däl görnüşi**

Otyrýeriniň öňde gelmegi hem ikä bölünýär: diňe otyrýeri bilen (doly) we otyrýeri aýaklary bilen goşulyşan (doly däl ýa-da garyşyk) görnüşleri.

Çaganyň diňe otyrýeri öňde ýerleşende, onda kiçi çanaklyga diňe arassa otyrýeri girýär, aýaklary bolsa бүтін göwresiniň ugruna uzadylan. Otyrýeriň goşulşan görnüşinde bolsa, kiçi çanaklyga çaganyň otyrýeri aýaklary bilen girýär, ýagny çaganyň çanaklyk-but we dyz bogunlarynyň ikisi hem epilen.

Aýaklarynyň öňde gelmekligi doly – kiçi çanaklyga iki aýaklary bilen gelýär, ýagny çanaklyk-but we dyz bogunlary çalarak ýazylyan we doly däl – diňe bir aýagy kiçi çanaklyga golaýlaşan (16-njy ç surat).

Çaganyň çanaklygynyň öňde gelmeginiň sebäpleri

Heniz doly öwrenilmedik bolsa-da çanaklygynyň öňde gelmekligine birnäçe täsirleriň ýardam berýändigleri belli:

1. Köp suwly göwrelilik, wagtyndan öňki dogrum, ekiz göwrelilikde.
2. Çanaklygyň girelgesine kelläniň düşmekligine päsgel berýän ýagdaýlar: dar çanaklyk, plasentanyň öňde ýerleşmegi, ýatgynyň aşaky segmentinde täze döremeleriň bolmagy.
3. Çaganyň hereketlenmegini çäklendirýän we göwreliligiň ahyryna kellesi bilen aşak öwürlmekligine päsgelçilik berýän az suwly göwrelilik we ýatgynyň dogabitdi keselleri.

Çaganyň çanaklygynyň öňde ýerleşendiginiň anyklanylşy

Çaganyň çanaklygynyň öňde ýerleşendigini göwreliligiň ikinji ýarymynda daşky akuşer barlaglary we dogrum döwründe içki jynshana barlagy esasynda anyklanylýar. Çaganyň çanaklygynyň öňde ýerleşmeginde göwrelilik edil kellesiniň öňde ýerleşşi ýaly geçýär. Göwreli zenana hemişelik gigiýeniki düzgününü we iýmitini

saklamaklyk maslahat berilýär. Göwrelilik we dogrum döwürlerinde birnäçe näsazlyklaryň ýüze çykýandygy sebäpli, göwrelilik döwründe zenany pugta gözegçilikde saklap, duş gelýän gaýra üzülmeleriň öňi alynýar.

KÖP ÇAGALY (EKIZ) GÖWRELILIK

Ekiz göwrelilik – bu zenanyň bedeninde iki ýa-da ondan hem köp çaganyň kemala gelmegidir. Ekiz göwrelilik iki ýa-da köp sanly bir wagtda ýetişen ýumurtga öýjükleriniň tohumlanmagynda hem-de bir tohumlanan ýumurtga öýjüginde iki we ondan hem köp embrionyň ösüp ýetşmeginden emele gelmegi mümkin.

Iki sany ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizlere iki ýumurtgaly, birinden emele gelenine bir ýumurtgaly ekizler diýilýär.

Iki ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizler

Tohumlanan ýumurtga öýjügi özbaşdak ösýär. Ýatgynyň nemi bardasyňa ornaşandan soň, her çaga düwünçeginiň özbaşdak suw we üpürjikli bardalary emele gelýärler, soňra ekizleriň hersiniň özüne aýratyn özbaşdak gan damarly plasentasy emele gelýär. Eger-de tohumlanan ýumurtga öýjügi bir-birinden daşda ornaşan bolsa, onda olaryň plasentalary hem düýbünden aýratyn bolýar, her çaga düwünçeginiň horion we amnionyndan başga özbaşdak kapsula örtügi hem bolýar.

Bir ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizler

Bir ýumurtga öýjüginde kemala gelen ekizleriň umumy kapsulasy we ösüntgili, örtüklü bardalary hem umumy plasentasy bolýar, ekizleriň plasentasyndaky damarlar birnäçe anastomozlar arkaly birigýärler. Ekizleriň hersiniň suw bardasy aýratyn bolup, iki suw haltasynyň aralygyndaky diwar bolsa iki sany suw bardalaryndan ybarat. Bir ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizler bir jynsly bolýarlar (ikisem oglanjyk ýa-da gyzjagaz), olar bir-birlerine örän meňzeş we olaryň ganynyň topary hem birmeňzeş bolýar. Ekizleriň bir

ýa-da iki ýumurtga öýjügenden kemala gelendigini kesgitlemek üçin plasentanyň umumy ýa-da iki sany bir-birine galtaşan plasentalary we barda öýjükleri gözden geçirilýär. Esasan, ekizleriň suw haltasynyň arasyndaky diwaryň bardalarynyň sanyna uly üns berilýär. Iki ýumurtga öýjügenden emele gelen ekizleriň barda örtügi dört sany bolup, olar amnion-horion, horion-amnion tertipde ýerleşýärler, bir ýumurtga öýjüginde amnion-amnion bardalary ýerleşýär.

Ekiz göwreliligiň geçişi

Ekiz göwrelilikde göwreli aýalyň bedenine bolan talap artdyrylýar, ýagny ýürek-damar ulgamy, öýken, bagyr, böwrek we beýleki agzalar has artdyrylan güýç bilen işleýärler, şol sebäpli hem ekiz göwrelilik agyr geçýär. Göwreli zenanlar, köplenç, göwreliligiň ahýrlarynda güýçli ýadawlyga, deminiň gysýandygyna arz edýärler. Ekiz göwrelilikde dem gysmaklyk ýatgynyň göwrüminiň has ulalyp, germewi ýokaryk galdyrmagyndan we ýüregiň işiniň kynlaşmagyndan emele gelýär.

Ekiz göwrelilikde göwrelilerde gusup gaýtarmaklyk, tüýkülik akmaklyk, göwreliligiň ikinji ýarymynda çiş, gipertenziw bozulmalar: preeklampsiýa, eklampsiýa köp duş gelýär. Köp çagaly göwrelilikde, köplenç, köp suwlulyk duş gelýär, bu bolsa ýatgynyň çenden aşa ulalmagyna we dartylmagyna, şeýlelikde, dem gysmasynyň artmagyna, tahikardiýa, ondan başga-da çagaýan suwunyň wagtyndan öň gitmegi, wagtyndan öňki dogrumyň başlanmagy we ş.m. ýaly näsazlyklar duş gelýär.

Göwrelilik we dogrum pursatlarynda duş gelýän näsazlyklary öz wagtynda anyklamak we önüni almak maksady bilen, göwrelilere yzygiderli we pugta gözegçilik etmeli.

GÖWRELILERIŇ GESTOZLARY

Göwrelileriň gestozlary diýlip – çaga düwünçeginiň emele gelmegi we örän köp dürli alamatlary bilen häsiýetlendirýän, olaryň içinde has durnuklysy we merkezi nerw ulgamyndaky näsazlyklary, damarlaryň bozulmalary, maddalar çalşygynyň näsazlyklary bilen

baglanyşykly kesellere aýdylýar. Gestozlar etiologiki tarapdan göwrelilik bilen baglanyşykly. Göwredäki çaga dogrulandan ýa-da aýrylandan soň adaty ýagdaýda gestozyň ähli alamatlary aýrylyp gidýärler. Göwrelilileriň gestozlarynyň iki sany görnüşi tapawutlandyrylýar:

1. Göwreliligiň irki möhletinde emele gelýän görnüşine – göwrelilileriň irki gestozlary (aşsaýlamalar, 1 aýlykdan 3 aýlyga çenli).

2. Göwreliligiň ikinji ýarymynda döreýän (köplenç ahyrky 2–3 aýlarynda) göwrelilikde dörän gipertenziw bozulmalar.

Göwrelilileriň irki gestozlaryna göwreliniň gusup-gaýtarmasy, tüýkülik akması (ptializm), göwreliligiň soňky 2–3 aýlarynda göwrelilikde dörän çişler, gipertenziw bozulmalar: preeklampsiýa we eklampsiýa degişli. Gestozlaryň seýrek duş gelýän görnüşlerine dermatozlar, bronhial dem gysma, sarylama, tetaniýa (el-aýaklarynyň çekmekligi), göwrelilileriň osteomolýasiýalary (süňkleriň ýumşamaklygy) degişlidir.

Göwrelilileriň irki gestozlary

Göwrelilileriň gusmasy. Köp aýallarda, esasan, ilkinji göwrelilerde göwreliligiň ilkinji aýlarynda ertirine ýürek bulanma we gusup gaýtarma ýüze çykýar, gusup gaýtarmaklyk her gün gaýtlanmaýar hem-de göwreliniň ýagdaýyna täsirini ýetirmeýär. Bu hilli gusup gaýtarmaklygy göwrelilileriň gestozlaryna degişli diýip hasaplanylmaýar.

Göwrelilileriň gestozlaryna diňe irden gusup gaýtarmaklyk degişli bolman, eýsem günde birnäçe gezek gaýtalanýan görnüşi hem degişlidir. Göwrelilileriň gusmasy ýürek bulanmak we işdäsinin peselmegi, tagam hem ys alşynyň üýtgemekligi bilen bile geçýär. Göwreliniň bedeninde bolup geçýän özgermeleriň derejesine baglylykda, göwrelilileriň gusup gaýtarmasynyň ýeňil, orta agyrlyk we çenden aşa gusmaklyk ýaly 3 sany agyr derejeleri tapawutlandyrylýar.

Gusmaklygyň ýeňil görnüşi – gusmagyň bu görnüşinde göwreliniň bedeninde bolup geçýän özgermeler, esasan, nerw ulgamynyň işjeňlik tarapdan gyşarmasyna gabat gelýär. Uly ýiligiň gabygynda nerw hadysalarynyň işjeňliginiň peselmekligi, gabykasty merkezlisinde duýujylyk hadysalarynyň artmaklygy, nerw ulgamynyň

vegetatiw böleginiň işiniň bozulmasy ýüze çykýar. Keseliň esasy alamaty – ýürek bulanma, işdäsiniň peselmegi bilen bile geçýän gusup gaýtarmaklyk bolýar. Gusmaklyk günde 2–4 gezege çenli, esasan, naharlanandan soň ýüze çykýar. Muňa garamazdan iýmitiň bir bölegi saklanyp galýar, göwreli zenan horlanmaýar, umumy ýagdaýy kanagatlanarly bolýar, ýöne damar urgusy birneme çaltlanýar (minutda 90 urgy). Kähalatlarda zenanyň keýpiniň durnuksyz bolmagy, ukyçylyk ýaly alamatlar döreýar.

Gusmanyň orta agyrylyk (aralyk) görnüşi. Bu tapgyrda nerw ulgamyndaky üýtgeşmeler köpelip, vegetatiw bozulmalarynyň derejesi artýar, uglewodlaryň we ýaglaryň çalşygynda näsazlyklar döräp başlaýar, onuň netijesinde ketoasidoz emele gelýär. Içki şire çykaryjy mázleriň – gipofiziň, böwrek üsti mázleriň gabygynyň, sary teniň we beýlekileriniň işlerinde soňabaka madda çalşygynyň bozulmalaryna bilen bagly bolup, ol ýardam beriji näsazlyklaryň emele gelmegi mümkin.

Keseliň kliniki ýüze çykyşy iýmit bilen baglanyşykly bolmadyk gusmaklygyň sanynyň artmaklygy gije-gündiziň dowamynda 10 gezege çenli gaýtalanýar. Gusmaklyk, köplenç, tüýkülik akmaklyk bilen utgaşýar. Göwreli zenanyň güýji gaçyp, 2 kg çenli horlanýar, bedeniniň gyzgyny subfebril ($37,5^{\circ}\text{C}$), damar urgusy çaltlanýar (minutda 90–100 urgy), endamy gurak bolýar, diurezi peselýär, asetonuriýa ýüze çykýar. Diliniň üsti ak örtük bilen örtülen we gurak bolýar.

Çendenaşa (agyry) gusmaklyk. Çendenaşa gusmak – ýaşaýyş üçin wajyp agzalarynyň we ulgamlarynyň işleriniň bozulmagy bilen häsiýetlendirilýän umumy agyry kesel.

Gestozyň bu görnüşinde gusmaklygyň emele gelmesi, nerw ulgamynyň, içki şire çykaryjy mázleriň, bagryň, böwregiň we beýleki agzalaryň işleriniň çendenaşa bozulmagy bilen baglanyşyklydyr. Çendenaşa gusmaklykda diňe bir uglewod we ýaglaryň çalşygy bozulman, eýsem mineral çalşygy hem bozulýar, bedende toksiki täsir edýän bozulan madda çalşygynyň önümleri toplanýar. Göwreliniň umumy ýagdaýy örän agyr bolýar, ysgyny gaçyp, güýji peselýär, adinamiýa emele gelýär, iýmite ýigrenç döreýär, gije-gündiziň dowamynda ýigrimi gezege çenli we ondanam köp gusup gaýtarýar

(diňe bir gündüz gusman, gijelerine-de gusýar), diňe iýmit saklanman, eýsem içen suwlaryny hem gaýtarýar.

Zenanyň endamy guraklanýar, derisi mürşerýär, gasyn atýar. Diliniň üsti ak örtük bilen örtülip, agzyndan asetonyň ysy ýaly ys gelýär, dodaklary guraýar, endamynyň gyzgyny 38°C çenli ýokarlanýar, ýürek urgusy çaltlanýar (100–120 urgy minutda), diurezi peselýär, peşewiniň düzüminde aseton peýda bolýar.

Anyklanylşy. Anamnez maglumatlary, obýektiw we barlaghana derňewleri esasynda anyklanylýar.

Bejergisi. Göwrelini intensiw otaga ýerleşdirilýär, bejeriş, go-raýyş düzgünleri berk berjaý edilýär we bejergi çäreleri yzygiderli öz wagtynda alnyp barylýar:

1. Nerw ulgamyna täsir etmek bilen, onuň işini kadalaşdyrmak.

2. Bedeniň açlygynyň, suwsuzlygynyň we zäherlenmesiniň garşysyna göreşmek.

3. Utgaşyp geçýän beýleki keselleri bejermek

Merkezi nerw ulgamynyň işini kadalaşdyrmak üçin elektroanelgeziýa ýa-da elektroukyny ulanylýar, gusma merkeziniň gyjynyjylygyny peseltmek üçin etapirazin, torekan, serukal ulanylýar. Bedeniň suwsyzlygyna garşy göreşmeklik üçin wena damardan damjalaýyn belokly serişdeleri – plazma, albumin, hlorid natriniň izotoniki ergini goýberilýär, bedeni gurplandyryjy vitaminler sanjylýar.

Göwrelileriň tüýkülik akması (ptyalismus). Ol göwrelileriň gusmasynda, esasan hem onuň agyr geçýän görnüşinde ýüze çykýar (aýratyn özbaşdak hem bolup bilýär). Akýan sülekeyiň mukdary aralyk mukdarda ýa-da örän köp bolmaklygy mümkin (bir gije-gündiziň dowamynda akýan sülekeyiň mukdary 1 litre çenli we ondanam köp bolmagy mümkin). Klinikasynda deriniň we dodagyň nemli barda örtükleriniň maserasiýasy emele gelýär, syrkawyň özünü duýyşy hem işdäsi peselýär, horlanýar, ukysy bozulýar, bedeniň köp suw ýitirmekligi zerarly guraklyk, suwsyzlyk ýagdaýy emele gelýär.

Bejergisi: Gusmaklygyňky ýaly.

Agyz boşlugyny şalfeýiň, çopantelpiň buglanan suwlaryna we narpyzyň suwuna çaýkamaklyk maslahat berilýär.

Seyrek duş gelyän gestozlar. Olara göwreliligiň tetaniýasy, göwreliligiň sary getirmesi, göwreliligiň gijilewigi we ş.m.

Göwrelilikde dörän çişler

Fiziologiki göwrelilikde zenanlaryň elleriniň, degişlidir gabaklarynyň çişmegi mümkin. Bu ýagdaýlaryň sebäbi hem göwrelilik döwründe zenanlaryň agramynyň köpelmegi, bedende gan aýlanyşygynyň güýçlenmegi bilen baglanyşyklydyr. Göwrelileriň çiş göwreliligiň ikinji ýarymynda, esasan, dogruma ýakyn wagtda başlaýar we durnukly häsiýete eýe bolmak bilen tapawutlanýar. Ilki bilen dabanyň we injikleriniň töwereginde çalaja ýellenmeler bolup, soňabaka durnukly çişler emele gelýär, diurezi peselýär. Kesel agyr geçen ýagdaýynda çiş бүтін bedene ýaýraýar. Çişň ýaýramagynyň dört sany derejesi tapawutlanýar: birinji derejesinde çiş aýaklarynda bolýar; ikinji derejesinde – çiş aýaklarynda we garnynyň ýüzünde peýda bolýar; üçünji derejesinde – çiş aýaklarynda, garnynyň ýüzünde hem ýüzünde bolýar; dördünji derejesinde umumy çiş (anasarka) döreýär.

Bedende suwlaryň saklanmagy zerarly göwreliniň agramy artyp başlaýar. Kadaly geçýän göwreliligiň ikinji ýarymynda göwreliniň agramy her hepdede 200–350 grama barabar artmaly. Haçan-da çiş emele gelip başlanda, ol artmaly mukdaryndan artykmaç bolýar. Çiş emele gelende dokumalarda, esasan-da deriasty ýag gatlagynda suwuklyklar toplanýar. Suwuklygyň toplanmaklygy suw-duz çalşygynyň bozulmagy we kapillýarlaryň gyjynyjylygynyň artmagy bilen baglanyşyklydyr.

Göwrelilerde çiş keselini öz wagtynda anyklamak üçin, olara yzygyderli gözegçilik etmeli, agramyny ölçemeli, obýektiv barlaglar, barlaghana derňewleri, diurezi kesgitlemek, gizlin çişleri anyklamakda Mak-Klýura-Oldriçiň synagy hem uly rol oýnaýar.

Bejerilişi. Hökmany suratda berhiz günlerini (alma, gatyk, garyp, tvorog we ş.m. haýsy hem bolsa biri bilen) bellemeli, duzlaryň mukdaryny azaltmaly, spazmolitikler, eufillin 2,4%-li 10 ml wena damara goýbermeli, no-şpa, platifillin, witaminler – C, B, rutin, foliý turşusyny bermeli, beloklaryň gowy özleşdirilmegi üçin metionin

bellenilýär hem-de göwredäki çaganyň gipoksiýasyna garşy çäreler geçirilýär we ş.m.

Göwrelilikde dörän çişleriň önüni almak üçin zenanlar gigiyeniki düzgünleri berk berjaý etmeli, kadaly iýmitlenmeli. Iýmitine belokly (gaýnadylan et, balyk, gatyk we ş.m.), gök önümleri (alma, nar, armyt, kelem, käşir, itburun we ş.m.), kakadylan erik, kişmiş iýmäne maslahat bermeli.

Gaýryüzülmeler. Eger-de göwreli zenanlaryň bedenine äpet uly çişler ýaýran ýagdaýynda we olary öz wagtynda anyklap, bejerilmedik halatynda, şu hili çişler preeklampsiýa mahsusdyr.

Göwrelilikde dörän gipertenziýa

Göwrelilik döwründäki gipertenziw bozulmalar diýen düşünje akuşerçilikde köp wagtdan bári bar, ýöne oňa seretmezden şu güne çenli göwrelilik döwründe duş gelyän bu ýagdaýlar gutarnykly kesgitlenilmedik.

Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň göwrelilikde dörän gipertenziýanyň klassifikasiýasyna beren teklibine laýyklykda:

1. Önden gelyän gipertenziýa (ýagny 20 hepde göwreliligiň möhletine çenli kesgitlenen, ýa-da dogumdan soň 6-njy hepdesine çenli gipertenziýa saklanan);

2. Önden gelyän gipertenziýa proteinuriýanyň goşulyşynda (preeklampsiýa alamatlary bileleşen);

3. Göwrelilikde dörän proteinuriýa;

4. Göwrelilikde dörän proteinuriýasyz gipertenziýa;

5. Preeklampsiýa (proteinuriýaly gestasion gipertenziýa);

6. Eklampsiýa;

7. Anyklanylmadyk gipertenziýa ýa-da proteinuriýa.

Preeklampsiýa. Preeklampsiýa göwreli zenanlaryň 3%-de duş gelyär. Preeklampsiýa näsazlygynda merkezi nerw ulagmynyň işiniň bozulmagy, beýni gan aýlanyşygynyň kynlaşmagy, beýnide arterial gan basyşynyň beýgelmekligi we beýni ýiligine çiş ýygnanmaklygy bilen baglanyşykly bolan alamatlar, ýagny gipertenziýanyň, çişleriň, proteinuriýanyň üstüne kelle agyry, maňlaýynda hem ýeňsesinde agyrylyk, gözünüň görüşiniň üýtgemekligi (bulaşyklyk) ýaly alamatlar

bilen häsiýetlendirilýär. Mundan başga-da, köplenç, aşgazan töwereginde agyry peýda bolmaklygy, ýürek bulanma we gusup gaýtarmak ýaly alamatlaryň bolmagy mümkin. Ol iki görnüşde duş gelýär.

Ýeňil preeklampsıya – ýeňil derejeli gipertenziya we proteinuriya bilen häsiýetlendirilýär.

Agyr preeklampsıya – bu bolsa agyr derejeli gipertenziya we proteinuriya ýa-da zenanyň janyna howp salýan giperrefleksiya, kelle agyry, gözüniň görüşiniň bozulmalary oliguriya, aşgazan töweregindeki agyrylar, öýkeniň çişme alamatlary bilen utgaşyp gelmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Patogenetik nukdaýnazaryndan preeklampsıya – bu köp ýaşan endotelial kesel diýlip hasaplanylýar, şonuň esasynda gan damarlary gysylyp, gipertenziýanyň, damarlaryň geçirijilik ukybynyň beýgelmegi bolsa, çişleriň ýüze çykmaklygyna getirýär. Bularyň esasynda damarlarda aýlanýan ganyň mukdary azalýar – gipowolemiya (esasan hem plazmanyň azalmagynyň hasabyna), giperkoagulýasiya, tromboz ýagdaýlary ýüze çykyň, mikrosirkulýasiya bozulmalaryna getirýär.

Preeklampsıya esasynda ene tarapyndan ýüze çykýan gaýra üzülmeler: eklampsıya, böwrek, bagyr ýetmezçiligi, öýken çişmesi, kelle beýnä ganöýmeler, kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan öň aýrylmagy.

Çaga tarapyndan ýüze çykýan gaýra üzülmeler: plasentar ýetmezçilik, wagtyndan öňki dogrumda – pes agramly doglan bäbekler, gipoksiya, asfiksiya we çagalaryň öli dogulmagy köp duş gelýär.

Preeklampsıyaly göwreli zenanlara gözegçilik

Ýeňil derejeli preeklampsıyasy bolan göwreli zenanlary bejerilýän bölümine ýerleşdirmek hökman däl. Olar zenanlara maslahat berilýän otagda lukmanlar tarapyndan gözegçilikde bolmaly, bu zenanlar hepdede iki gezek, günaşa gerek bolsa günde lukmana ýüz tutmalydyrlar.

Agyr derejeli preeklampsıyaly zenanlary bejermegiň ýeketäk we amatly usuly bu tiz wagtda dogurtmaklaryndan ybaratdyr. Ol zenanlary hökman göwrelileri bejerilýän bölümine ýerleşdirmeli. Eger-de olaryň arterial gan basyşy 170/110 mm sim.süt. deň ýa-da ondan beýik

bolsa, arterial gan basyşyny kadalaşdyryp başlamaly we olaryň diastoliki arterial gan basyşyny 90–100 derejesinde saklamaly, şu maksat bilen tiz we haýal täsirli gipotenziw serişdelerini ulanmaly.

Tiz täsirli gipotenziw derman serişdeleri

Gidralazin (apressin) arteriýalary giňeldip, çep damarlaryň garşylygyny azaldýar. Hidrolozini damardan 5 mg-den ýuwaşlyk bilen her 5 minutdan arterial gan basyşy peselýänçä goýbermeli. Eger-de gerek bolsa bir sagatdan soň gidralazini damardan goýbermekligi ýa-da 12 mg gidralazini her iki sagatdan et aralygyna goýbermeklik bolýar. Eger-de gidralazin ýok bolsa, onda labitalol ulanylýar we ony 10 mg damardan goýberilýär. Eger-de, diastoliki gan basyşy 110 mm s.s. deň bolsa, onda damardan 20 mg, 40 mg, 80 mg-e çenli gaýtadan goýbermeli, ýa-da 5 mg nifedipini diliň astyna goýmaly.

Haýal täsirli gipotenziw serişdelerinden metildopa (dopegit) ulanylýar, onuň gipotenziw täsiri 6–12 sagatdan başlanýar

Agyr derejeli preeklampsıýanyň we eklampsıýanyň bejergisi birmeňzeşdir. Magneziýa bilen bejermek bejerginiň esasy tutýar. Göwreli zenanlar agyr ýagdaýda bolan mahaly 25%-li kükürt turşy magniýniň 4gr-a çenli gury maddasyny (100 ml erginde 15–20 minudyň aralygynda damardan goýberilýär), bejergini dowam etmek üçin kükürt turşy magniýniň 1–2 gramyna çenli gurak maddasy her bir sagatdan damardan goýberilýär. Şol wagtyň özünde eklampsıya tutgaýynyň önüni almak üçin 50%-li 10 g magneziýany her ýanbaşdan 5ml sanjym etmeli. Bejerginiň täsirini durnukly ýagdaýda saklamak üçin her 4 sagatdan 25%-li kükürt turşy magniýniň gurak maddasyny 5 gramdan et içine sançmaly. Bejergini dogrumdan öň ýa-da eklampsıya tutgaýyndan soň 24 sagadyň dowamynda ulanmaly. Magneziýa bilen geçirilen bejergide zenanlar berk we yzygiderli lukmanyň we göbök enesiniň gözegçiliginde bolmalydyrlar. Olaryň dem alşy 1 minutda 16 gezekden az bolmaly däl, dyz refleksleri bolmalydyr. Sagatlaýyn çykarylýan peşewiň mukdary 30 ml-den az bolmaly däl.

Preklampsiýanyň önüni almaklyk

Göwreli zenanlarda preklampsiýanyň ýüze çykmaklygynda olaryň agramlary ýokarlanýanlygy barada edebi çeşmelerde maglumat ýok, ýöne kalsiý we birnäçe balyklaryň ýagy preklampsiýanyň önüni alýanlygy belenilýär, onda-da doly derejede subut edilmedik. Duzlaryň we agyz suwlaryň mukdaryny çäklendirmeklik barada maglumat berilýär. Göwreli zenanlara kadaly mukdarda iýmit duzuny we suw bermeklik hökmandyr, bu teklipe soňky ýyllarda geçirilen ylmy-barlag işleriniň esasynda subut edildi. Göwrelilik döwründe böwrekleriň işjeňliginiň kadaly ýagdaýda saklamaklygy üçin hökmany duzuň gerekdigi, egerde duzuň mukdary çäklense, eklampsiýanyň we perinatal ölüminiň ýygylgy ýokarlanýandygy subut edildi.

Diuretikleriň ulanylyşy

Öňki döwürde göwreli zenanlaryň bedenindäki suwuklyklaryň mukdaryny azaltmak üçin diuretik (peşewlendiriji) serişdeleri giňden ulanylypdyr. Soňky ýyllarda geçirilen ylmy barlaglaryň netijesi boýunça diuretikler böwrege goşmaça agyrlaşma salýar we onuň işjeňligini peseldýändigini sebäpli diuretik serişdeleriň preklampsiýanyň önüni almaýanlygy subut edilýär. Şol sebäpli göwrelilikde dörän çişleri aýyrmak üçin peşew tijendiriji serişdeler ulanylmaýar, olary ulanmak howply diýlip hasap edilýär.

Eklampsiýa – tutgaý sindromy. Eklampsiýanyň in ýiti alamaty huşuny (aňyny) ýitirmeklige getirýän, bütün bedeniniň myşsalarynyň sandyrap (silkinip) çekmekligi bilen garaguş keseline (epilepsiýa) meňzeş tutgaýyň tutmaklygydyr.

Eklampsiýa köplenç dogrum döwürlerinde, kähalatlarda göwrelilik döwründe, köplenç, ilkinjisini dogurýanlarda, hem-de ýürek-damar ulgamynyň, bagryň, böwrekleriň kesellerinde, neýroendokrin we beýleki näsazlyklary bolan göwrelilerde köp emele gelýär. Tutgaýyň ön ýanynda zenanlarda, köplenç, kelle agrysy güýçlenýär, arterial gan basyşy has ýokarlanýar. Tutgaý sindromy 1–2 minutlap dowam edýär we kliniki geçişi boýunça 4 pursata bölünýär:

1. *Tutgaýyň ön ýanyndaky pursat.* Ilki bilen ýüziniň mimiki myşsalarynyň çekmekligi emele gelýär, gabaklary ýapylýar, diňe

gözleriniň agy görünýär, agzynyň iki gapdaly sallanýar. Bu pursat 20–30 sekuntlap dowam edýär.

2. *Toniki tutgaýynyň tutýan pursady.* Bedeniň ähli myşsalarynyň tetaniki ýygrylmalary (çekilmeleri) bolup geçýär, бүтін гөwresi gasgaty bolup, kellesi yza tarap gaýyşýar, dem almasy togtatýar, ýüzi gögerýär. Bu pursadyň dowamlylygy hem 20–30 sekunda çekýär. Ol enesi we çagasy üçin has howply pursatdyr.

3. *Kloniki tutgaýynyň pursady.* Myşsalaryň has güýçli çekilmekligi. Ýüzleriniň, göwresiniň, el-aýaklarynyň myşsalarynyň güýçli çekilip, silkinmeleri emele gelýärler we 20–30 sekuntlap dowam edýär. Kähallatlarda 1–2 minutlap hem dowam edýär. Soňundan tutgaý ýuwaş-ýuwaşdan gowşatýar, boguk hyrlyldyly dem alma peýda bolýar, diliniň dişlenmegi zerarly agzyndan ganjymak köpürjik gelýär.

4. *Tutgaýyň goýberiş pursady.* Tutgaý togtandan soň syrkaw az wagtlaýyn beýhuş (komatoz) ýagdaýa düşýär, özüne ýuwaş-ýuwaşdan gelýär, bolup geçýän hadysalar barada hiç zat bilmeýär.

Eklampsiýa tutgaýynda berilýän gaýragoýulmasyz kömek:

1. Eklampsiýa tutgaýy wagtynda zenany tekiz ýerde ýatyrmaly;
2. Agzyna kislorod goýberiji guraly goýmaly;
3. Aýal huşuny ýitirip başlanda ony çep gapdalyna öwürmeli we dem alyş ýollaryny boşatmak maksady bilen kellesini biraz yza epmeli;
4. Her 10 minutdan zenanyň ýagdaýyny aýdyň we takyk bellemeli;
5. Ähli edilen derman serişdeleri bellemeli we azyndan 48 sagadyň dowamynda gözegçiligi gowşatman saklamaly.

Tutgaý tutan mahalynda gaýragoýulmasyz kömek berilmese, syrkawyň dilini dişlemegi, döwürük-ýenjikleriň we şikesleriň emele gelmekleri mümkin. Tutgaý döwründe näsagy tekiz ýere ýatyrmaly we kellesini bir gapdala öwürmeli. Aýawly saklap, çalt dem alyş ýollaryny boşatmaly. Agyz açyjy guraly ulanyp, usulluk bilen agzyny açyp, dil tutujy bilen dilini daşyna çekip saklamaly, agzynyň içinde we dem alyş ýollarynda bar bolan sülekeýleri sordurup almaly. Demini alýan bolsa we tutgaýdan soň öz-özünden demini alyp başlan ýagdaýynda kislorod berýärler. Köp wagtlaýyn apnoýe bolan ýag-

daýynda, ýörite apparat bilen ýa-da Ambunýň apparaty we dem alyş apparatlarynyň kömegi bilen emeli dem bermeklige geçýärler. Tutgaýy togtandan soň, damardan 20 ml 25% magniý sulfatynyň erginini goýberýärler.

Akuşerçilikde tutgaý sindromynyň önüni almak üçin giňden sulfat magniý, diazepam köp wagtdan bäri ulanylýar.

Magniý sulfat eklampsiýany bejermekde iň bir rejeli we ygtybarly netijeliligi boýunça tutgaýyň önüni almaklykda ýeke-täk derman serişdesi diýlip hasap edilýär. Onuň täsiri diazepamynyň täsiri bilen deňeşdirilende 50% çenli ýokary hasap edilýär.

Gaýragoýulmasyz ýagdaýda ilkinjiden 25%-li sulfat magniniň agyrlaşdyryş mukdary 20 minudyň dowamynda 20 ml 25%-li ergini 0,9%-li izotoniki erginine goşup, damardan goýberilýär. Ondan soň 25%-li magniý sulfatynyň erginini damardan damjalaýyn 1–2 gram sagatda goýbermekligi dowam edilýär.

Magnezial bejergi dogrumdan soň hem 24 sagadyň dowamynda geçirilýär. Eklampsiýa tutgaýynda ýeke-täk bejergi usuly, ol hem zenany dogurtmakdyr, ýöne zenanyň ýagdaýy durnuksyz bolsa, dogrum geçirmeklik gadagandyr. Zenanlar gipoksiýa ýagdaýyndan çykarylardan soň, dogrumy geçirmek bolýar we dogrum Kesar kesimi arkaly amala aşyrylýar.

EKSTRAGENITAL KESELLERINDE GÖWRELILIGIŇ, DOGRUMYŇ GEÇIŞI, ALNYP BARLYŞY

Ýürek-damar kesellerinde göwrelilik, dogrum we dogrumdan soňky döwürlerde örän agyr beterleşmeleriň döremegine sebäp bolup biler. Ýürek-damar ulgamynyň şikesleriniň iň agyr görnüşleriniň biri hem ýüregiň iki gapajykly germewiniň (klapanlarynyň) ýetmezçiligi we aktiw reumatiki näsazlygy esasynda dörän endokardyň, miokardyň şikesleri, septiki endokardit, stenokardiýa näsazlyklarydyr. Göwrelilik döwründe ýürek şikeslerinde zenanlarda demgysma, gan akym wagtynyň bozulmagy, tahikardiýa, dem almasynyň çaltlanmagy ýaly alamatlaryň ýüze çykmagy mümkin. Dogrumyň ikinji döwründe nerw

we myšsa ulgamlarynyň çendenaşa güýçli dartgynlyklary netijesinde ýürek ýetmezçiliginiň alamatlary, çaga doglandan soň hem damarlaryň ýiti funksional ýetmezçiliginiň (kollaps) ýüze çykmagy mümkin. Ýürek ýetmezçiligi zerarly aýala ölüm howpunyň abanmagy, ýüregiň dekompensirlenen parogynda göwreliligi wagtyndan öň dogurmaklyk bilen tamamlanmagy, dogum döwründe çaganyň asfiksiýa bilen dogulmagy mümkin. Göwreli zenanlarda ýürek-damar şikeslerini anyklamak üçin auskultasiýa, perkussiýa, ultrases, elektrokardiografiýa, fonokardiografiýa, gan aýlanyş tizligini we wenez basyşyny kesgitlemek usullary ulanylýar. Göwrelileriň ýürek şikesleriniň bejergisi we olaryň doguma taýýarlygy akuşer, terapewt ýa-da kardiohirurgynyň gatnaşmaklarynda geçirilýär. Ýürek şikesli göwrelilere doly barlaglar geçirmeklik we göwreliligi dowam etdirmeklik, dogurtmaklyk meselesini çözmeklik hem-de bejergi çärelerini geçirmeklik üçin olary, göwreliligiň bütin dowamynda azyndan üç gezek bejeriş edaralaryna ýerleşdirmeli, birinji gezek göwreliligiň 8–10 hepdelik möhletinde göwreliligi dowam etdirmeklik ýa-da aýyrtmaklyk meselesini çözmek üçin kardiologiýa bölümine ýerleşdirmeli. Bejergi we beterleşmeleriň öňüni almak üçin göwreliligiň 28–32 hepdelik möhletlerinde ikinji gezek zenany göwrelileri bejerilýän bölümine ýerleşdirmeli we esasy keseli bejermekden başga-da ýatgydaky çaganyň gipoksiýasynyň öňüni alyş çäreleri hem geçirilýär. Üçünji gezek çaga doguryş bölümine takmynan dogurmaly möhletine 2-3 hepde galanda doguma taýýarlyk we dogurtmaklyk üçin ýerleşdirilýär. Ýiti ýürek ýetmezçiliginiň alamatlary peýda bolan ýagdaýlarda göwreliligiň islendik möhletinde bejeriş edaralaryna ýatyrylýar. Göwrelilik döwründe aýallara pugta gözegçilik edilýär we duş gelýän beterleşmeleriň öňi alynýar.

Gan keselleri we göwrelilik

Ganazlyk göwrelilerde gan keselleriň arasynda iň köp duş gelýänidir. Bütindünýä saglygy goraýyş guramasynyň (BSGG) maglumaty boýunça demir ýetmezçilikli ganazlyk dünýäniň dürli ýutlaryndaky göwreli aýallaryň arasynda hem duş gelýär. Demir ýetmezçilikli ganazlyk – bu ganyň syworotkasynda, süňk ýiliginde, depo agzalarda demriň mukdarynyň peselmegidir.

Demir ýetmezçilikli ganazlygyň esasy sebäpleri

Demir ýetmezçilikli ganazlygyň esasy sebäbi göwrelilik we dogrum, dogrumdan soňky gan akmalardyr. Demirň esasy çeşmesi bu iýmitdir, zenan bir gije-gündiziň dowamynda iýmit bilen ortaça 2000–2500 kkal, ýagny 10–20 mg demir alýar, ondan 2 gr golaýy gana düşýär, şol bir wagtda peşew arkaly, der we uly täret arkaly, täzelenýän deri örtügi arkaly, düşýän saçlar arkaly 1gr-a golaý demir ýitýär. Ondan başga-da, zenanlar aýbaşy döwri, dogrum we laktasiýa döwri demiri köp ýitirýärler hem ganazlyga getirýärler. Bagryň agyr ýiti ýa-da dowamly keselleri sebäpli demriň toplanma hadysasynyň bozulmagy, ýaşaaýyş-durmuş şertleriniň pes bolmagy we ş.m. sebäp bolup bilýär.

Demir ýetmezçilikli ganazlygyň agyrlyk derejesi Hb-niň mukdary bilen kesgitlenilýär

- Ýeňil derejesi 110 g/l–90 g/l
- Orta agyrlyk derejesi 89–70 g/l
- Agyr derejesi 69 g/l we ondanam pes.

Ganazlygyň esasy alamatlary orta agyrlyk derejesinden başlanýar. Ganazlygyň ýeňil derejesinde zenanlarda arzy-şikaýat bolmaýar, diňe laborator derňewleriň netijesinde anyklanylýar.

Demir ýetmezçilikli ganazlygynyň kliniki alamatlary

Zenanyň deri örtüginin nemli bardalary solgun reňkli, ysgynsyzlyk, başaýlanma, demgysma, tahikardiýa, essinden gitmegi, gündizine uklamaklyk, gijesine ukysyzlyk, ünsüň, ýatkeşligiň peselmegi we işdäsiniň peselmegi, derilerinde gurak jaýryklar peýda bolýar, dynamlary döwülýär, saçlary düşýär we ş m.

Demir ýetmezçilikli ganazlygyň anyklanylyşy

Göwrelilik wagty demir ýetmezçilikli ganazlygy anyklamak üçin laborator derňewler, obýektiw barlaglar we kliniki alamatlaryna esaslanyp kesgitlenilýär.

Bejergisi – uzak wagtlap dowam edýär we onuň maksady diňe kliniki almatlaryny, dokuma gipoksiýasyny, Hb mukdaryny kadalaşdyrmak däl-de, eýsem onuň öňüni almakdyr. Bejergniň esasy orunlarynyň birinde demir serişdeleri durýar. BSGG-niň berýän teklibine laýyklykda atymlaýyn derman serişdelerini ulanmak amatlydyr, olar gowy özleşdirilýär. Bu serişdeleriň düzüminde demir sulfaty saklanýar. Demir serişdeleri belenilende hökman askorbin, foliý turşulary belenilmelidir, sebäbi olar demir serişdeleriniň gowy özleşdirilmegine ýardam berýär.

Atymlaýyn ulanylýan derman serişdelerinden ferritab, tardiferon, ferropleks, sanjym görnüşli serişdelerinden ferrumlek ulanylýar. Demir serişdeleri bilen bejergi azyndan iki aý geçirilmelidir, göwrelilik döwründe gemotransfuziýalary geçirmek gadagan. Göwrelilik döwri keseliň öňüni almak üçin ähli göwreliler gestasiýanyň başyndan başlap dogruma çenli bir gije gündizde demir 60 mg, 400 mg foliý turşusyny almalydyr. Göwrelilik aýallar ýokary hili et önümlerini, süýt, miweleri, miwe şirelerini, balyk, ýumurtga iýmelidir.

Düzüminde tannin (çaý, kofe) saklaýan azyklar demir serişdeleriniň özleşdirilmegine päsgelçilik döredýärler. Demir serişdeleri nahardan öň içilse peýdaly.

Göwrelilik we böwrek keselleri

Göwrelilik döwründäki näsazlyklaryň biri nefrit keselidir. Göwrelilik döwründe ýiti nefrit keseli anginanadan we beýleki ýokanç kesellerden soň ýüze çykýar. Nefrit keselinde kähalatlarda düwünçek öz-özünden aýrylýar, ýöne keseliň ýiti we dowamly görnüşlerinde hem düwünçek medisina görkezmesi boýunça aýrylýar.

Piýelonefrit – göwrelilerde has köp duş gelýän ekstrogenital keselidir. Bu keseliň döremegine gramotrisatel kesel döredijiler içege taýajygy, stafilakoklar, streptokoklar sebäp bolup biler. Köplenç kesel döredijileriň bir görnüşiniň ýa-da olaryň birnäçe görnüşleriniň hem bolmagy mümkin. Bedeniň dürli ýerlerindäki infeksiýa ojagyndan kesel döredijiler gematogen, limfogen ýoly bilen ýaýraýarlar. Ýagny

peşew çykaryjy kanaldan, peşew haltadan, peşew ýollaryndaky dürli näsazlyklar zerarly geçip bilýärler.

Keseliň kliniki geçişi we anyklanylyşy. Ýiti piýelonefritde beden gyzgynynyň 38–40°C çenli ýokarlanmagy, üşetme, kelleagyry, keseliň 2–3-nji günlerinde zenanyň bilinde agrynyň ýüze çykmagy mümkin, kesel göwreliligiň ikinji ýarymynda öjügýär, aýalyň peşewiniň düzüminde köp mukdarda leýkositler, bakteriýalar, belok peýda bolýar, Pasternaskiniň alamaty položitel, ýagny zenanyň biline kakyp görülende biliniň bir tarapynda ýa-da iki taraplaýyn agyry ýüze çykýar. Mundan başga-da keseli anyklamak üçin Neçiporenkonyň, Addissa-Kakowskiniň barlaglary, peşewiň baktireologiki barlaglary geçirilýär. Dowamly piýelonefrit nefrogen gipertenziýasyna, ýagny keseliň beterleşmesine getirýär, şol sebäpli hem piýelonefrit bilen kesellän zenanyň arterial gan basyşyny yzygiderli ölçemeli, arterial gan basyşy sähelçe ýokarlananda EKG barlagy geçirilýär. Piýelonefrit bilen zenanlar, göwreliligiň howply toparyna degişli bolmak bilen olary esasy hasabata alynýar we pugta gözegçilik edilýär, gipertenziw bozulmalaryň alamatlary ýüze çykanda dessine göwrelileri bejerilýän bölüme ýerleşdirilýär.

Bejergisi göwrelileri bejerýän bölümde geçirilýär, berhiz günlerini bellemeklik talap edilmeyär. Ýöne kesel öjügende, ýagny gipertenziw bozulmalaryň alamatlary ýüze çykanda, berhiz günleri we düşek düzgüni bellenilýär, antibiotikler, witaminler lukmanyň görkezmesi boýunça sanjylýar hem bil töweregini ýyly saklamaklyk maslahat berilýär.

Glomerulonefrit – bu ýokanç allergiki kesel bolup böwrek keselleriniň iň howplusy hasap edilýär. Glomerulonefridiň döredijisi-B-gemolitiki streptokokkyň «A» toparynyň 12-nji görnüşi. Bu kesel, esasan, çagalyk döwründen başlanýar. Ol angina, täjhoraz, ýokary dem alyş ýollarynyň kataryndan, deriniň iriňli kesellerinden, beze kesellerini geçirenden soň başlanýar. Glomerulonefrit ýiti we üzüksiz görnüşde geçip bilýär. Göwreli wagty üzüksiz glomerulonefrit köplenç latant (ýapyk, gizlin), seýregräk gipertoniki, nefrotiki ya-da garyşyk görnüşlerinde bolýar.

Göwrelilik we süýji keseli (endokrin). Soňky ýyllarda süýji keselinden ejir çekýän göwrelileriň sany köpeldi.

Klinikasy: agzy guramaklyk, suwsamaklyk, pollakiuriýa (aşa köp boşukmaklyk) we poliuriýa (peşewiň mukdarynyň artyk bolmaklygy), işdäsinin güýçli bolmagy we muňa garamazdan horlanmaklyk we umumy gowşaklyk bilen ýüze çykýar. Göwreliligiň 1-nji ýarymynda we ahyrky hepdelerinde ganyň we pesewiň düzüminde süýjiniň derejesi peselýär. Göwreliligiň 2-nji ýarymynda dogrum döwründe we dogrumdan soňky döwürde syrkawlaryň aglaba köpüsünde ganynyň hem peşewiniň düzüminde süýjiniň derejesi ep-esli artýar, köplenç, asidoz emele gelýär. Süýji keseliniň agyr görnüşlerinde göwreli bolmak maslahat berilmeyär.

Göwrelilik we ýokanç keseller: Bulara inçekesel, virus gepatiti, dümewleme degişlidir.

Inçekesel – bu ýokanç kesel bolup aşakdaky ýagdaýlarda: 1. Öýkeniň fibroz-kawernoz görnüşinde; 2. Oňurganyň, çanaklygyň açyk görnüşinde; 3. Iki taraplaýyn böwrekleriň inçe keselinde enäniň göwresindäki çagasyny aýyrtmaklyga görkezme döreýär.

Gepatit – bu bagryň wirusly ýokanç keseli. Görnüşleri: dowamly gepatit, bagryň ýiti ýagly distrofiýasy, holestatiki gepatoz.

Göwrelilik we dümewleme – bu ýiti ýokanç kesel bolup endamynyň gyzgynynyň ýokary galmagy, umumy zäherlenme geçme, kellagyry, adinamiýa, ýokary dem alyş ýollarynyň sowuklamasy bilen ýüze çykýar. Göwrelilik döwründe dümewlemäniň köp berýän näsazlygynyň biri hem, göwreliligiň möhletinden öň aýrylmagy (çaganyň düşmegi ya-da dogulmagy). Virus plasentanyň üstünden geçip bilýänligi we beýleki berýän näsazlyklary zerarly ol öz wagtynda aňşyrmaklygyny, izolirlenmekligini we bejerilmekligini talap edýär.

GÖWREDÄKI ÇAGANYŇ, SUW PERDELERINIŇ WE PLASENTANYŇ ÖSÜŞ NÄSAZLYKLARY WE KESELLERI

Dogabitdi şikesler daşky gurşawyň zäherleýji faktorlarynyň täsir etmegi, nesil yzarlama, wiruslaryň, himiki maddalaryň, nikotiniň, alkogolyň, narkotik serişdeleriniň, barbituratlaryň täsir etmegi netijesinde göwredäki çaganyň ösüş näsazlyklary ýüze çykýar. Esasan,

göwreliligiň ilkinji aýlarynda düwünçeğiň agzalarynyň emele geliş döwründe kesel döredijileriň täsir etmegi netijesinde näsazlyklar döreýär.

Gidrosefaliýa – beýni ýiligiň suwlanmagy bolup, beýni boşluklaryna çendenaşa suwuklygyň ýygnaşmagy sebäpli emele gelýär. Toplanan suwuklygyň mukdary kähallatlarda iki üç litre çenli ýetýär. Çendenaşa köp suwuklygyň ýygnaşmagy bilen göwredäki çaganyň kellesi ulalýar, tikinleriň arasy ep-esli açylýar, kelläniň süňkleri ýukalýar we ýumşaýar. Gidrosefaliýada kelläniň göwrüminiň çendenaşa uly bolýanlygy zerarly onuň ölçegleri bilen enesiniň çanaklygynyň ölçegleriniň deň gelmezligine getirýär. Dogrumyň ikinji döwründe göwrümi uly bolan kelle kiçi çanaklyga girip bilmän, beter gysylmaklygy zerarly ýatgynyň aşaky segmentiniň çendenaşa dartylmagyna getirýär we onuň ýyrtylmaklygy hem mümkin.

Beýni ýiligiň suwlanmagynyň kesgidi – göwreliligiň ilkinji 12–14 hepdeliginde ultrases barlaglary, göwreliligiň ikinji ýarymynda daşky akuşer barlaglary we dogrum döwründe içki jynshana barlaglary esasynda anyklanylýar.

Daşky akuşer barlaglarynda kiçi çanaklygyň girelgesine düşüp bilmän, ýokarda duran çendenaşa uly kelle anyklanylýar, dogrum pursatynda içki jynshana barlagyny geçirmek bilen kelläniň tikinleriniň arasynyň örän açykdygyny, kelle süňkleriniň ýumşakdygyny anyklamak bolýar. Haçanda näsazlyk doly anyklanyp, ýatgynyň boýunjygynyň agzy doly açylandan soň kelläni deşiji (troakar) gural ýa-da uzyn – ýogyn iňne bilen kelläni deşip suwuny goýberýärler. Suwy akyp bolandan soň, kelläniň göwrümi kiçelýär we çaganyň özi dogulýar. Haçanda dogrum döwründe beterleşmeler ýüze çykan ýagdaýynda çaganyň kellesine kranioklast guralyny goýmak bilen dogrum alnyp barylýar.

Anensefaliýa – beýni ýiligiň ýarym şarynyň ýok bolmagyna aýdylýar. Çaganyň beýni çanaklygynyň gümmezi we beýni ýiligiň köp bölegi bolmaýar, kelle çanaklygynyň ýüz tarapy ýeterlik derejede ösen bolýar, kellesi örän kiçijik bolup, edil egniniň üstünde ýerleşýär, gözleri öňe pökgerip durýar (gurbaga kelle). Bu näsazlyk bilen çagalar, köplenç, öli dogulýarlar ýa-da doglandan soň basym ölýärler.

Ýokarky dodagyň, eňegiň we gaty kentlewügiň bölünmegi (möjek agzy) – agyz boşlugy bilen burun boşlugy birigýärler şonuň üçin çaga göwüsden emdirilende süýt çaganyň burnundan gelýär, süýt çaganyň burnundan dem alyş ýollaryna hem düşmekligi mümkin. Şol sebäpli çaga göwüsden emdirilende ony dik ýagdaýda saklamaly, ol bolsa süýdüş gyzylödege düşmekligine ýardam edýär.

Towşan dodak – ýokarky dodagyň bölünmegi bolup, ol çaganyň göwüsden süýt sormaklygyna päsgel bermeýär. Möjek agzy bilen towşan dodagy hirurgiki usuly boýunça plastiki operasialaryny geçirmek bilen düzedip bolýar.

Göbek ingisi – dürli ululykda bolýar, haçanda ingileriň göwrümi uly bolanda, ingi haltasyna içegäniň köp bölekleri bagyr we iç ýaglary sygyp bilýärler. Göbek ingisinde dogrum kadaly geçýär, ýagny dogrum hadysasyna täsirini ýetirmeýär, bu ingini çaga doglanýndan soň operasia usulynda bejerýärler. Çendenaşa uly göbek ingileri kähallatlarda çaganyň ölmegine getirip bilýär.

Bitişen (sepleşen) ekizler – olar bir ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizlerde bolup bilýärler. Ekizleriň sepleşmegi çagalaryň synalarynyň dürli ýerlerinde – kellesinde, döşünde, garmynda, çanaklygynyň töwereginde bolup bilýär. Sepleşen ekizler bilen dogrum döwründe beterleşmeleriň ýüze çykýanlygy sebäpli dogrumy operatiw usulynda alnyp barylýar.

Daunyň keseli – bu dogabitdi kesel bolup merkezi nerw ulgamynyň güýçi derejede ösüp ýetişmezligi, akyl-paýhas we fiziki taýdan ösüşiniň saklanmagy, endokrin ulgamynyň we beýleki içki agzalarynyň işleriniň näsazlyklary bilen häsiýetlendirilýär. Bu näsazlyk bilen bäbeğiň özboluşly daşky sypaty bolýar, çaganyň kellesi kiçijik, ýeňsesi ýognalan, gözleri gytak ýerleşen, siňrigi örän giň we içine çöken, agzy ýarym açyk, gulak ýelkenleri deformirlenen hem aşakda ýerleşen. Bu çagalarda özboluşly ýöriş we sakawlylyk mahsusdyr. Çaganyň immun ulgamynyň gowşak bolmagy zerarly olar ýokanç keseller bilen köp keselleýärler, haýal ösýärler we kemakyllylyk mahsusdyr.

Göwredäki çaganyň gemolitiki keseli – enesiniň we çagasynyň ganynyň rezus-factory boýunça laýyk gelmezligi bilen baglanşykly bolan dogabitdi agyr keseldir. Esasan hem 85% adamlarda ganyň

rezusfaktory položitel, 15% adamlarda ganyň rezusfaktory otrisatel bolýar. Bu kesel, esasan hem, gany rezusotrisatel bolan göwreliniň haçanda göwresindäki çagasynyň ganynyň eritrositleri özünde rezusfaktory saklan (rezus bar bolsa, ýagny bu alamaty ol atasyndan alan ýagdaýynda) ýagdaýynda döräp bilýär. Göwredäki çaganyň ganyndan rezusantigen enesiniň ganyna plasentanyň, göbek bagynyň üsti bilen geçýär we antirezus agglýutinlerini döredýär. Enesiniň bedeninde emele gelen antitela (antirezus-agglýutinler) plasentanyň, göbek bagynyň üsti bilen çaganyň bedenine geçýärler we eritrositleriň dargamagyna getirýärler hem çaganyň gemolitiki keseli ýüze çykýar. Çaganyň gemolitiki keseliniň sarygetirme, ganazlyk we dokumalaryň çiş görnüşleri duş gelýär. Izoserologiki garyşmazlygy zerarly göwredäki çaganyň öz-özünden düşmegine, öli çaganyň dogulmagyna sebäp bolýar. Rezus otrisatel ganly zenanlary göwrelilik döwründe esasy hasabata alynýar we göwreliligiň 32 hepdeligine çenli aýda bir gezek, 32-den 35 hepdeligine çenli aýda iki gezek, göwreliligiň 35 hepdeligidinden soň her hepdede bir gezek enäniň ganynda rezusantitelany anyklamak üçin wena damardan 5 ml möçberinde barlaghana barlag üçin gan alynýar. Göwrelilik döwründe sähelçe beterleşmeler ýüze çykanda göwrelileri bejerýän bölüme ýerleşdirilýär we bejergi çäreleri geçirilýär.

Plasentanyň ösüş näsazlygy – plasenta togalak, süýrümlik şekilde bolýar we birnäçe böleklerden durmak bilen olar gan damarlary arkaly birigýär. Kähalatlarda çörekçäniň ululygy hem ütgéýär, çagalaryň gemolitiki keseliniň çişli görnüşinde, merezel ýokançlyklarynda we beýleki kesellerde plasentanyň agramy kadaly agramyndan ep-esli uly bolýar. Goşmaça bir ýa-da birnäçe bölejikli plasentalar has köp duş gelýärler. Plasentanyň goşmaça bölejikleri, onuň gyrasyndan az-owlak ýa-da ep-esli daşlykda ýerleşýärler we plasenta bilen suw perdeleriň arasynda ýerleşýän damarjyklar arkaly birleşýärler. Goşmaça bölejikler plasenta doglanda bile dogulman ýatgy boşlugynda saklanmaklygy zerarly, dogrumdan soňky döwürde, ganakmalaryň hem-de septiki keselleriň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Şonuň üçin hem dogrumyň üçünji döwründe çaga ýoldaşy doglandan soň plasenta gözden geçirilende, hökmany suratda onuň gyalaryndan damarlaryň çykyp gitmeýändigini kesgitlemeli.

Eger damarjyklar uzap gidýän bolsalar, onda onuň gutaran ýerinde goşmaça bölejigiň bolandygyny üzülen damarjyklar arkaly subut edilýär. Ol bolsa plasentadaky goşmaça bölejikleriniň ýatgy boşlugynda saklanyp galandygyny görkezýär. Goşmaça dilimjikleriň ýatgynyň boşlugynda saklanyp galanlygyny anyklanylýan dessine, asseptikanyň we anseptikanyň kada-kanunlaryny berk berjaý etmek arkaly elniň kömegi bilen ýatgy boşlugyna barlag geçirilýär we üzülip galan goşmaça dilimjigi ýatgy boşlugyndan aýrylýar.

Plasentanyň infarkty – şahalanýan ösüntgileri nekroza getirýän gan aýlanyşygynyň bozulmasyndan emele gelýär we ol ýerde fibrin toplanýar. Täze infarktlar gyzyly reňkde bolýarlar, sähel wagt geçeninden hem-de fibrin toplanan soň infarktlar agymtyl tegelek pökgeren görnüşli bolýarlar. Infarktlar plasentanyň enelik we çaga tarapynda-da bolýarlar. Uly infarktlar köplenç böwrek kesellerinde, göwrelilikde dörän gipertenziw bozulmalarynda, gipertoniki kesellerinde emele gelýärler. Göwrümi uly bolmadyk infarktlar çaganyň ösüşine känbir zeper ýetirmeyärler, uly göwrümlü infarktlar bolsa, çaganyň ösüşden galmagyna, hatda ölmegine hem sebäp bolup bilýärler.

Göbekbagynyň näsazlyklary

Möhletine ýetik doglan çaganyň göbek bagynyň uzynlygy kadaly ýagdaýda 50 sm-e barabar bolýar. Göbek bagynyň has uzyn bolmagynda dogrum kadaly geçýär, ýöne kähalatlar da göbekbagy çaganyň boýnundan çanaklygynyň töweregine oraşmagy netijesinde dogum döwründe göbekbagynyň gan damarlary gysylýar we çaganyň asfiksiýa bilen dogulmagyna getirýär. Göbekbagy çendenaşa uzyn bolanda çagaýan suwunyň wagtyndan ön akmagy bilen onuň hem jynshana düşmekligi mümkin. Göbekbagynyň absolýut, otnositel gysgalygy bolup biler. Absolýut gysga göbekbagynyň uzynlygy 40 sm-den gysga bolan ýagdaýynda aýdylýar. Otnositel gysga bolmak göbekbagynyň çaganyň boýnuna oraşmagy netijesinde bolup biler. Çendenaşa gysga göbekbagy göwredäki çaganyň hereketini çäklendirýär we ýatgynyň içinde çaganyň kese, gytak ýatmaklygyna sebäp bolýar. Dogrumyň ikinji döwründe gysga göbekbagy çekilýär we çaganyň dogrum ýollaryndan süýşmegini haýalladýar ýa-da

plasentanyň wagtyndan ir gopmagyna getirmek bilen enäniň hem çaganyň ýagdaýyna ölüm howpyny salýar.

Göbekbagynyň hakyky düwünleri – seýrek duş gelýär, olar göwreliligiň irki möhletlerinde, haçanda göwrümi kiçijik bolan çaga (göwreliligiň birinji ýarymynda köpsuwlyly bolmagy), emele gelen halkadan geçip düwün emele getirýär. Düwnüň gaty çekilmedik ýagdaýynda diri çaga dogulýar. Göwrelilik we dogrum döwürlerinde-de göbekbagynyň çekilip, düwünleriň berkemegi bilen çaganyň asfiksiýasy netijesinde onuň ölmegi mümkin.

Göbek bagynyň ýalançy düwünleri – göbekbagynyň ugrunda çäklendirilen wena gan damarlarynyň warikoz giňelmekligi bilen baglanşykly ýa-da birleşdiriji dokumanyň doňdurma meňzeş bolup toplanmagyndan galňas ýerleri emele gelýärler. Göbekbagy placentada merkezinden ýa-da gapdalyndan birleşýär. Kähallatlarda göbekbagy plasentanyň gyrasyndan az-owlak daşlykda suw bardalaryna seplesýärler. Oňa perdä birikme diýilýär. Bu ýagdaýda göbekbagynyň damarlary placentada garşy suw bardasy bilen ösüntgili bardanyň aralygyndan geçýär. Eger-de şol ýerjagaz ýatgynyň aşaky segmentinde ýerleşse, dogum döwründe suw perdesi ýarylanda, onuň hem ýarylmagy mümkin. Bu ýagdaýda ýyrtylan gan damarlaryndan çaganyň we enäniň janyna howp salýan ganakmalaryň emele gelmegi mümkin.

Çaga düwünçeginiň perdeleriniň keselleri

Düwmeli gabarçyklama diýip horionyň ösüntgileriniň içi duşy suwuklykdan doldurylan düwmeli gabarçyga öwürülmegi bilen häsiýetlendirilýän çaga düwünçeginiň keseline aýdylýar. Düwmejikler sapajyk görnüşli şahajyklarda ýerleşýärler, ýagny olaryň arasynda dessidual örtügiň bölejiklerini görmek mümkin. Düwmejikleriň ululygy her dürli bolýar, ýagny dänäniň ululygyndan üljäniň ululygyna barabar bolup bilýär. Daşky görnüşi boýunça düwmejikleriň üýşmekleri üzümiň hoşasyna meňzeş bolýar. Köplenç düwmeleriň arasynda çaga düwünçeginiň galyndylaryny, kähallatlarda düwünçegini dokumalarynyň zaýаланан bölejiklerini görmek mümkin. Düwmeli gabarçyklama doly we bölekleyin bolup bilýär. Doly görnüşinde horionyň ähli ösüntgileri düwmeli gabarçyklama öwürülýärler.

Düwmeli gabarçyklamanyň bu görnüşi entek çörekçäniň doly emele gelmedik wagtynda, ýagny göwreliligiň irki möhletlerinde emele gelýär. Bölekleýin düwmeli gabarçyklama bolsa, göwreliligiň giçki möhletlerinde emele gelýär we plasentanyň köp ýa-da azrak bölegi düwmeli gabarçyklama öwürlmek bilen häsiýetlendirilýär. Düwmeli gabarçyklamanyň doly görnüşinde göwredäki düwünçek hemişe ölýär, dargaýar we sorulyp guraýar. Bölekleýin görnüşinde-de göwredäki çaga köplenç ölýär, göwredäki çaganyň ösmekligi diňe plasentanyň ujypsyz böleginde emele gelende mümkin, ýöne beýle ýagdaýlar örän seýrek duş gelýär. Göwredäki çaga ölendenden soň hem düwmeli gabarçyklama ösýär we ýatgynyň göwrumi örän çalt ulalýar. Ýumurtgalykda köplenç sary tenden döreyän tekalyutein kistalary emele gelýär. Bu kistalar düwmeli gabarçyklama aýrylandan soň öz-özünden yza gaýdyşlyga sezewar bolýarlar.

Düwmeli gabarçyklamanyň sebäpleri – entek doly öwrenimelik. Ýagny entek tohumlanmadyk ýumurtga öýjüginde zeper ýetirijileriň esasynda bolup geçýän özgermeler bilen baglanyşykly diýip çaklaýarlar. Keseliň döremeginiň sebäbi her dürli patogen zeper ýetirijileri tohumlanan ýumurtga öýjüginde (çaga düwünçeginde) täsir etmekleri bilen baglanyşyklydyr. Birnäçe alymlar düwmeli gabarçyklamanyň sebäbini ýokanç keselleri, göwrelilikde dörän gipertenziw bozulmalar we göwreliligiň beýleki näsazlyklary diýip hasaplaýarlar.

Kliniki alamatlary – jyns ýollaryndan ganakmaklyk, bu düwmeli gabarçyklamanyň iň wajyp alamatlarynyň biri bolup durýar. Ol göwreliligiň ilkinji aýlarynda başlanýar we käte gowşap, käte güýçlenip, tä düwmeler peýda bolýança dowam edýärler. Gelýän gan garmtyl reňkli, kähalatlar da onuň bilen bile düwmejikler hem çykýarlar. Ganakma güýçli bolmaýar, ýöne düwmeli gabarçyklama aýrylan wagty ol has güçlenýär. Göwreliligiň anyk, hakyky alamatlarynyň bolmazlygy – ýagny çaganyň uly synalary, ýatyşy, ýerleşiş kesgitlenilmeýär, çaganyň ýürek urgusy eşidilmeýär we onuň hereketleri duýulmaýar. Ýatgynyň ululygy göwrelilik möhletine laýyk gelmeýär. Ýatgynyň ululygy göwrelilik möhletine görä has uly bolýar, meselem, göwrelilik möhleti üç aýlyga gabat gelýän bolsa, ýatgynyň ululygy 4–5 aýlyga laýyk gelýär. Göwrelilerde ilki başda ýürek bulanma, gusup-gaýtarma, ýagny aş saýlama agyr geçýär, soňabaka göwrelilik-

de dörän gipertenziw bozulmalaryň agyr görnüşleri preeklampsiýa we eklampsiýa beterleşmeleri hem gabat gelýär. Köp wagtlap jyns ýollaryndan gan akýanlygy zerarly zenanda ganazlyk keseli ýüze çykýar. Düwmeli gabarçyklama, köplenç, göwreliligiň 4–5 aýlygynda öz-özünden dogulýarlar. Kähalatlarda onuň dogulmasy saklanýar, bölekleyin gabarçyklamada göwrelilik kähalatlarda 10 aýa çenli hem dowam edýär. Burgy towlary netijesinde düwmeli gabarçyklama ýatgynyň diwarlaryndan gopýar we daşyna çykýar. Bu ýagdaýlarda düwmeli gabarçyklamanyň we desidual bardanyň bölejikleri ýatgynyň içinde saklanyp galýar hem jyns ýollaryndan ganakmalar dowam edýär, köplenç, ýatgynyň nemli bardasynyň sowuklama keselleri ýüze çykýar. Düwmeli gabarçyklamanyň howply tarapy hem, ondan soň, köplenç howply çiş keseli – horiokarsinoma döreýär, bu kesel örän çalt ösýär we bedeniň beýleki agzalaryna çalt ýaýraýar, ýagny metastaz berýär.

Düwmeli gabarçyklamanyň anyklanylyşy – kliniki alamatlaryna obýektiv we ultrases barlaglary esasynda kesgitlenilýär.

Düwmeli gabarçyklamanyň bejergisi- kesel anyklanylman dessine haýal etmän aýal – ginekologiýa bölümine ýerleşdirilýär we ýatgy boşlugyny kýüretka bilen gyryp ony aýyrýarlar. Düwmeli gabarçyklama aýyrlandan soň, 1–1,5 ýyllap pugta yzygiderli gözegçilik edilýär, sebäbi bu kesel howply çiş keseli bolan horinokarsinoma geçip bilýär.

Köp suwly göwrelilik – amniotiki boşlukda (suw bardasynyň boşlugunda) artykmaç çagaýan suwunyň toplanmagy bilen häsiýetlendirilýär. Kadaly ýagdaýda çagaýan suwy göwreliligiň ahryna çenli 1 litre (0,5–1,5 l) golaý toplanýar. Köp suwly göwrelilikde bolsa ol 3–5 l, kähalatlarda ondan hem köp toplanýarlar. Köpsuwlylygyň sebäpleri doly anyklanylmadyk, ýöne ýokanç keselleriň (esasan hem wiruslaryň) önünden ýardam berýänligi güman edilýär. Köpsuwlylygyň emele gelmeginiň esasy sebäbi amnionyň işiniň bozulmagy bilen baglanyşyklydyr. Suwuň artykmaç ýygnanmaklygyna sebäp bolup, amniotiki epitelinin artykmaç mukdarda suw bölüp çykarmaklygy hem-de suwuň sorulyş hadysasynyň peselmegi ýardam edip bilýärler. Köpsuwlulyk köp çagaly (ekiz) göwrelilikde, süýji kesellilerde, rezusfaktory boýunça enesi bilen çagasynyň ganynyň garyşmazlygynda köp duş gelýär. Köpsuwlulygyň ýiti we üznüksiz görnüşleri

duş gelýär. Ýiti köpsuwlulyk üznüksiz köpsuwlulykdan has seýrek duş gelýär. Ol köpsuwlulyk basym, üznüksiz bolsa ýuwaş-ýuwaşdan emele gelýär.

Çagaýan suwunyň artykmaç ýygnanmaklygy zerarly ýatgynyň göwrümi ulalýar we goňşy agzalaryň hem germewi gysmaklygyna getirýär. Göwrelilerde dem gysmaklyk, nähoşlyk, aýaklarynda çişler, özüni agyr duýmaklygy ýaly alamatlar peýda bolýar. Köpsuwlulykda köplenç göwrelileriň gipertenziw bozulmalary, çaganyň çanaklyk tarapynyň öň gelmekligi we çaganyň ýatgyda kese, gytak ýatmaklygyna sebäp bolýar. Köpsuwlulygyň kliniki alamatlary, ýagny göwreliniň garnynyň göwrüminiň çendenaşa uly we dartgynly bolmagy, garnynyň daş-töwereginiň göwrümi 110–120 sm-e çenli ýetýänligi hem-de ultrases barlagynyň kömegi bilen köpsuwly göwrelilik anyk kesgitlenilýär. Köpsuwly göwreliligi anyklanylan dessine zenanlar pugta gözegçilige alynýar we beterleşmeleriň önüni almak üçin dogrum wagtyndan 2–3 hepde öň çaga dogruş öýüne ýerleşdirilýär.

Az suwly göwrelilik – diýip, haçanda göwredäki çaganyň daşyndaky suwuň mukdary 0,5 l-den az bolan ýagdaýyna aýdylýar. Çagaýan suwy has az bolanda onuň umumy mukdary 100 ml-den hem az bolýar. Köp suwlulyga garanyňda azsuwlulyk seýrek duş gelýär. Azsuwlulygyň sebäbi entek doly anyklanylmadyk. Bu näsazlygyň döremekligini amniotiki epiteliiniň doly ösüp ýetişmezligi ýa-da onuň suwuklyk çykaryjylygyň pesligi bilen düşündirilýär. Amnionyň çagaýan suwuny sorujylyk işiniň artmaklygynyň hem belli bir ähmiýete eýe bolmaklygy mümkin. Köplenç ekiz göwrelilikde ekizleriň birinde azsuwlulyk duşýar. Bu bolsa umumy bir plasentaly bir ýumurtga öýjüginde emele gelen ekizleriň ikisinde gan aýlanşygynyň deň derejede paýlanmazlygy bilen düşündirilýär. Emma, bu näsazlyklary suw bardasynyň işini bozýan beýleki sebäplere-de bagly bolmagy mümkin. Kadaly suwly göwrelilige garanyňda azsuwly göwrelilikde beterleşmeler köp duş gelýärler, ýagny öz-özünden çaga düşmekligi we möhletine ýetmän dogurmaklygy köp bolýar. Bu näsazlykda göwreli zenan ýatgysynda agyry duýýar. Dogrum döwürleri uzaga çekýär, ýatgynyň boýunjygynyň agzy haýallyk bilen açylýar (suw perdesi çişgin bolanda ýatgynyň agzynyň çalt açylmagyna ýardam berýär), burgy towlamalarynyň netijeliligi pes we agyryly bolýar.

Kähalatlarda plasentanyň wagtyndan ir gopmagy bilen gan akma ýüze çykýar. Dogrum döwründe içki jynshana barlagy geçirilende burgy towlama tutan mahalynda dartgynly suw perdesi kesgitlenilmeýär, suw bardalary berk çaga kellesine galtaşyp durýarlar. Suw perdelerini ýarmaklyk dogrum güçleriniň tijenmegine we ýatgynyň agzynyň çalt açylmagyna ýardam edýär (suw perdeleri ýarylandan soň çaganyň kellesi aşak süşüp ýatgynyň aşaky segmentini basyp, ol ýerdäki nerw uçlaryna oýandyryjy täsir edýär) we dogrumyň umumy dowamlylygy hem uzaga çekmän gysgalýar. Suw perdeleri ýarylan mahalynda ondan az mukdarda bulançak çagaýan suwy akýar. Azsuwlylyk çaganyň ösüşine-de täsir edýär. Suwuň mukdary az bolanda çaganyň hereketlenmesi hem çäklenýär, onuň ösüşi bökdelyär, köplenç, dogabitdi çayşyk dabanlylyk, kähalatlarda oňurganyň, aýaklarynyň egrelmekligi we beýleki beterleşmeler emele gelyärler. Azsuwlulyk emele gelende göwredäki çaga daşky gurşawda ýaşap biljek möhletine ýetende, wagtyndan öň dogurtmaklyga mümkinçilik döreýär, şol sebäpli hem azsuwlulyk bilen göwrelileri çaga dogruş öýüne ýerleşdirilýär.

GÖWRELILIGIŇ MÖHLETINDEN ÖŇ BOZULMAGY. ÇAGA DÜWÜNÇEGINIŇ AÝRYLMAGY

Çaga düwünçeginiň aýrylmagy ýa-da düşmegi diýip göwreliligiň 22 hepdelik möhletine çenli bozulmagyna aýdylýar. Göwreliligiň bozulmagy häsiýeti boýunça iki topara bölünýär:

1. Öz-özünden (özbaşdak) aýrylmagy;
2. Emeli usul bilen çaga düwünçeginiň aýrylmagy.

Çaga düwünçeginiň öz-özünden aýrylmagy aýalyň islegine garamazdan hiç hili çäreleriň goşulmazlygyndan emele gelyär. Eger-de çaga düwünçegi yzly-yzyna birnäçe gezek düşse, onda oňa endikli çaga düşmegi diýilýär. Emeli usul bilen çaga aýyrtmaklyk öňünden niýetlenip, zenanyň islegi ýa-da lukmançylyk görkezmesi boýunça, ýagny haýsy hem bolsa bir keseliň beterleşmeleri zerarly lukmanyň görkezmesi boýunça göwreliligiň 12 hepdeligine çenli ginekologiýa bölümünde geçirilýär. Göwreliligiň ilkinji 14 hepdeligine çen-

li bozulyp çaga düwünçeginiň düşmegine irki, ondan soňky ýagny göwreliligiň 22 hepdeligine çenli düwünçeginiň aýrylmagyna giçki çaga düşmegi diýilýär.

Öz-özünden çaga aýrylmagy we onuň sebäpleri – örän dürli bolmak bilen esasan hem ýiti we üznüksiz ýokanç keselleri, öýkeniň sowuklama, plewrit, bedeniň zäherlenmesi, jyns agzalarynyň sowuklama keselleri we ösüş näsazlyklary, (infantilizm – doly ösüp ýetişmezlik) ýatgynyň üznüksiz sowuklama keseli, neýroendokrin bozulmalar, istmiko-serwikal ýetmezçilik, rezus gapma-garşylykly göwrelilikde, iýmit näsazlygynda, böwrek keselleri we ş.m. sebäp bolup biler.

Çaga düwünçeginiň öz-özünden düşmeginiň kliniki geçişi 5 pursada bölünýär.

1. Gorkuly ýa-da çaga düwünçeginiň düşme howpy.
2. Çaga düwünçeginiň düşüp başlamagy.
3. Çaga düwünçeginiň ýola düşmegi.
4. Doly düşmedik düwünçek (doly däl düşük)
5. Çaga düwünçeginiň doly düşmegi (doly düşük).

Gorkuly ýa-da çaga düwünçeginiň düşme howpy – çaga düwünçeginiň aýrylmagyna howp abananda çaga düwünçegi ýatgynyň nemli bardasyndan aýrylman, arabaglanşyk bozulmadyk ýagdaýynda galýar, çaga düwünçegi bilen ýatgynyň arasyndaky baglanyşyk diňe sähelçe ýerinde bozulmagy mümkin, jyns ýollaryndan ganjymak suwuklyk gelmeýär ýa-da örän ujypsyz mukdarda bolýar, ýatgynyň boýunjygy gysgalmaýar, agzy ýapyk, ýatgynyň ululygy göwrelilik möhletine laýyk gelýär. Göwreli zenan gasygynyň ýokarsynda agyrylyk ýa-da garnynyň aşagynda agyry duýýar, giçki çaga düşmeginde burgy towuna meňzeş agyry bolýar. Çaga düwünçeginiň düşmegine howp abananda göwrelileri bejerýän bölüme ýerleşdirip, öz wagtynda bejergi geçirmek bilen göwreliligi saklamak mümkin.

Çaga düwünçeginiň düşüp başlamagy. Çaga düwünçeginiň düşüp başlamagynda burgy towuna meňzeş agyry bolýar, jyns ýollaryndan az mukdarda gan gelýär, ýöne olar düwünçeginiň düşmegine howp salýan döwründen güçlüräk bildirýärler. Çaga düwünçegi ýatgynyň ýüzüniň köp bolmadyk yerinden aýrylýar, ýöne ol entek ýatgynyň içinde bolýar, şonuň üçin ýatgynyň ululygy göwrelilik möh-

letine laýyk gelyär. Ýatgynyň boýunjygynyň serwikal kanaly ýapyk ýa-da çalaja açyk bolýar. Istmiko-serwikal ýetmezçiliginde ýatgynyň boýunjygynyň kanaly birneme açyk bolýar. Çaga düwünçeginiň düşüp başlamagynda göwreliligi saklamaklyk üçin göwrelileri bejeryän bölüme öz wagtynda ýerleşdirmeli, berk düşek düzgünlerini berjaý etmek bilen medikamentoz bejergileri hem geçirilýär, ýöne onuň netijesi düwünçegiň düşmegine howp abanmagyna garanynda örän seýrek ýagdaýlarda şowly bolýar.

Çaga düwünçeginiň ýola düşmegi – ýatgynyň ýüzünden çaga düwünçeginiň doly aýrylmagy we ýatgy boýunjygynyň açylan kanalyndan daşyna düşmegi bilen häsiýetlendirilýär. Jynshana barlagynda ýatgynyň boýunjygynyň kanalyň açyklygy, onda çaga düwünçeginiň kesgitlenýändigini, onuň aşaky böleginiň jynshana düşýändigini anyklanylýar. Çaga düwünçegi ýola düşende, esasan, göwreliligiň ilkinji aýlarynda güçli ganakmalar döreýär. Bu pursatda göwreliligi saklamaklyk mümkin bolmaýar, diňe çaga düwünçegini ýatgydan aýyrýarlar.

Doly düşmedik düwünçek (doly däl düşük) – çaga düwünçeginiň bir bölegi daşyna çykyp, bir bölegi hem ýatgy boşlugynda saklanyp galmagyna doly däl çaga düşmegi diýilýär. Ýatgyda köplenç suw, ösüntgi, desidual bardalary we plasenta ýa-da olaryň bölekleri saklanyp galýarlar. Doly düşmedik düwünçek gan akma bilen geçýär, ol dowamly az mukdarda ýa-da çendenaşa köp mukdarda bolup bilýär, köplenç ganyň lagtalary ýatgy boşlugynda saklanan çaganyň galyndylary bilen çykýarlar. Ýatgynyň boýunjygynyň kanaly doly bir barmak goýberýär, onuň diňe bir daşky agzy açyk bolman, içki agzy hem açyk bolýar. Ýatgynyň ulylygy göwrelilik möhletine gabat gelmeýär, ýatgynyň içi çaga düwünçeginiň bir böleginiň boşanlygynda onuň göwrümi kiçiräk we ýumşagrak bolýar. Çaga düwünçeginiň bir böleginiň ýatgynyň içinde saklanmagy aýalyň janyna howp salýan gan akma we ýokançlyklaryň aralaşmagy bilen beterleşmeler döreýär.

Çaga düwünçeginiň doly düşmegi – doly ýa-da gutarnykly çaga düşmegi diýip haçan-da çaga düwünçegi ýatgynyň içinden doly çykan ýagdaýynda aýdylýar. Kähalatlarda çaga düwünçegi ýatgynyň içinden doly çykýar we ýatgy ýygrylýar, onuň boýunjygynyň kanaly ýapylýar, jyns ýollaryndan gan akma bolmaýar.

Çaga düşmesiniň gyzdyrmaly (infisirlenen düşük) görnüşi – öz-özünden çaga düşmegi uzaga çeken ýagdaýynda, köplenç, jynshanadan ýatga kesel döredijileriň (stafilokokk, streptokokk, enterokokk, anaeroblar we beýleki mikrobedenjikler) aralaşmagy bilen kesel döreýär. Esasan, kesel döredijiler bejeriş edaralaryndan daşarda gadagan edilen emeli ýol bilen gizlin çaga aýrylanda köp düşürilýär. Bu ýagdaýda kokk infeksiýalaryndan başga-da ýatga anaeroblar – gazly gangrenanyň döredijisi düşürilýär. Ýatgy boşlugyna düşürilen kesel döredijiler çaga düşenden soňky döwürde özläriniň ösmekleri we köpelmekleri üçin amatly şert tapýarlar. Ol şert bolsa gan, gan lagtalary we çaga düwünçeginiň ýatgy boşlugynda galdyrylan bölegi bolup durýar. Ýatgy boşlugyna geçen kesel döredijiler çaga düwünçeginiň galyndylaryny infisirleýärler we ýatgynyň diwarlaryna, ýatgynyň turbalaryna, ýumurtgalyklara, çanaklyk bardasyna we ýagly dokumalara ýaýramak bilen, aýalyň janyna howp salýan umumy ýokanç (septiki) keselleriň döremegine sebäp bolmagy mümkin.

Göwreliligiň möhletinden öň bozulmagynyň önüni almak. Ilki bilen çaga düwünçeginiň düşmeginiň sebäbini anyklamaly, bedeniň doly ösüp ýetişmezliginiň, endokrin ulgamynyň näsazlyklarynyň we beýleki keselleriň önüni almaklyga ýardam berýän ýokanç keselleriň önüni almagyň hem sagdyn durmuş ýagdaýlarynyň uly ähmiýeti bar, kadaly iýmitlenmäniň hem-de iýmitleri witaminler bilen baýlaşdyrmagyň, esasan, gyşdyr güýz aýlary örän uly ähmiýeti bar. Öz-özünden çaga düşmeginiň önüni almaklygyň iň bir wajyp çäreleriniň biri hem, emeli usul bilen çaga aýyrmaklygy (esasan, ilkinji göwreliligini) çäklendirmekden ybarat. Şonuň üçin saglyk öýleriniň maşgala şepagat uýalary, lukmanlary özlere berkidilen meýdançadaky 15–17 ýaşa çenli gyzjagazlary dispanser gözegçiligine almalydyr, olar mekdeplere, okuw jaýlaryna baryp jyns agzalarynyň ösüş näsazlyklary, aýbaşy aýlawynyň bozulmasy bilen aýal-gyzlary ýüze çykarýarlar, gyzlaryň arasynda giňişleýin jyns gatnaşygy arkaly geçýän keseller zerarly ýüze çykýan beterleşmeler barada wagyz-nesihat işlerini geçirýärler. Gyzlaryň hem-de aýallaryň arasynda ganyň rezusy otrisatel bolanlara ilkinji göwreliligini aýyrtmaklyk esasynda ýüze çykýan beterleşmeler barada düşündiriş işini geçirýärler. Öz-özünden çagasy düşen zenanlary ykjam barlaýarlar, sebäbini anyklaýarlar we göwre-

li bolmanka degişli bejergisini geçirýärler. Saglyk öşleriniň aýallar maslahathanasynda öňden öz-özünden çagasy aýrylan hem-de endokrin ulgamynyň näsazlyklary we beýleki keselleri bolan zenanlary aýratyn hasabata alýarlar hem berk barlaýarlar, düzgün-tertibini saklamaklygy, kadaly iýmitlenmegi maslahat berýärler.

WAGTYNDAN ÖŇ DOGURMAKLYK

Dogrumyň wagtyndan öň bolmagy çagalaryň ýaşayyş ukybyny peseldip, olaryň ömrüne zyýan ýetirýän sebäpleriň biridir. Göwreliligiň 22 hepdesinden – 37 hepdesine çenli bolan dogumlara *wagtyndan öňki dogumlar* diýlip hasap edilýär. Eger-de çaga göwreliligiň 34 hepde möhletine çenli dogulsa, onda bu çagalar ýokary derejede keselçilige we ölümçilige sezewar bolýarlar.

Wagtyndan öň dogurmaklygyň sebäpleri jyns agzalarynyň doly ösüp ýetişmezligi, bedeniň zäherlenmesi, enesi bilen çagasynyň ganlarynyň izoantigen garyşmazlygy, neýroendokrin bozulmalar, istmiko-serwikal ýetmezçilik, göwrelilik döwründe aýalyň beden gyzgynynyň ýokarlanmagy bilen geçýän ýokanç keselleri sebäp bolup biler. Möhletinden öň dogrumyň geçişi kadaly dogrumyň geçişi ýaly, ýagny burgy towlarynyň täsirinde ýatgynyň boýunjygynyň tekizlenip, onuň agzy açylyp başlaýar, çagaýan suwy gidýär, çaga dogulýar we çaga ýoldaşy düşýär. Muňa garamazdan wagtyndan ir dogrumyň öz aýratynlyklary bar, ýagny wagtyndan öňki dogrumyň dowamlylygy uzaga çekýär, dogurdyjy güýçleriň gowşaklygy döreýär. Wagtyndan öň dogrumyň köp duş gelýän beterleşmeleriň biri hem çagaýan suwunyň wagtyndan öň ýa-da ir gitmekligidir. Çagaýan suwunyň wagtyndan öň gitmekligi hem ýatgy boýunjygynyň açylyş pursadynyň uzaga çekmekligine sebäp bolýar. Bu näsazlyklar bolsa göwredäki çaganyň kislorod ýetmezçiligine hem-de dogrumdan soňky ýokanç keselleriniň döremegine getirýärler. Möhletinden öň dogrumyň geçişiniň beterleşmeleri köp suwlylyk, çaganyň çanaklyk tarapynyň öňde gelmekligi, onuň kese, gytak ýatýşlary, plasentanyň öňde ýerleşmegi bilen hem emele gelip bilýär.

Wagtyndan öňki dogrumda dogrumyň üçünji döwründe we dogrumdan soňky irki döwürdäki gan akmalar ýüze çykýar. Gan

akmalarynyň esasy sebäpleriniň biri hem ýatgynyň ýygrydyjylygynyň pes bolmagy we ýatgy boşlugynda plasentanyň böleginiň saklanmagy netijesinde döreýär.

Wagtyndan öň dogrumda çaganyň kislorod ýetmezçiligi we dogrum şikesleri, esasan, beýni gan aýlanyşygynyň bozulmagyna hem oňa gan öýmesine, beýleki bozulmalara getirýän beýni çanaklygynyň şikesleri köp duşýarlar.

Wagtyndan öňki dogrumlary irki möhletlerde kesgitlemegiň usullary

Ýokary howp toparyna girýän göwreli zenanlaryň her birisi saglyk öýlerine lukmanyň barlagyna gelenlerinde daşky barlaglar bilen bir wagtda ýatgy boýunjygynyň ýetişenlik derejesini içki jynshana barlagy esasynda anyklanylmalýdyr, ýatgy boýunjygynyň uzynlygyny kesgitlemek üçin transwaginal ultrases barlagyny geçirilmelidir.

Wagtyndan öň dogrum howpy bar bolan zenanlary alyp barmaklygyň döwrebap usullary

Wagtyndan öň dogrum howpy bar bolan zenanlara giňden antibiotikleri bellemeklik bilen göwreliligiň möhletini uzaltmaklyga, zenanda bar bolan ýokançlaryň ýitileşmeginiň önüşi almaklyga, doglan bäbekde bolsa duş gelyän enterokolit keseliniň ýygrylygynyň peseltmekligine ýardam edýär. Olardan başga-da belläp geçmeli wajyp meseleleriň biri antibiotikler bäbeklerde duş gelyän dem alyş bozulma sindromynyň ýüze çykmak howpyna täsir etmeýär. Çagaýan suwunyň wagtyndan öň gitmekligi wagtyndan öňki dogrumlaryň esasy sebäpleriniň biri bolup durýar. Antibiotikleri bu ýagdaýda ulanmaklyk, esasan hem, ýokançlaryň gizlin döwrüni uzaltmaklyga, bäbekde duş gelyän enterokolit we birnäçe merkezi nerw ulgamynyň keselleriniň ýygrylygyny azaltmaga ýardam edýän hem bolsa, perinatal ölümçiligiň derejesine täsir etmeýär.

Döwrebap akuşerçilikde giňden ulanylýan tokolitiki serişdeler nifedipin we atosiban bolup durýar. Nifedipiniň täsiri akuşerçilikde ulanylýan beýleki tokolitikler bilen deňeşdirilende örän amatlydyr, sebäbi ol wagtyndan öň dogrum howpy bolan zenanlaryň göwreliligi-

ni 24 sagatdan hem köpräk uzaldylmagyna ýardam edýär hem-de bäbeklerde duş gelýän dem almanyň bozulma sindromynyň duşmagyny azaldýar, ýöne perinatal ölümçiligini peseltmäge ýardam etmeýär.

Atosiban özüniň täsiri boýunça beýleki tokolitiki derman serişdelerinden tapawutlanýar. Ol göwreliligi diňe 24–28 sagada çenli uzaltman, 7 gije-gündize çenli uzaltmaklyga ýardam edýär. Antenatal döwürde kortikosteroidleri ulanmaklyk – döwrebap akuşerçilikde iň bir ygtybarly açyşlaryň biri, ol hem wagtyndan öňki dogrum howpy bolan zenanlara antenatal döwürde kortikosteroidleri ulanmaklykdyr.

Kortikosteroidler wagtyndan öň bolan bäbeklerde duş gelýän dem alyş bozulma sindromynyň we olaryň ölümçilik derejesiniň ýygylgyny azaltmaga ýardam edýär. Şol sebäpli hem deksametazon 6 *mg*. Her 12 sagatdan 2 gün sanjym görnüşinde, umuman, 24 *mg* çenli sanjylýar.

Wagtyndan öňki dogrumlaryň önüni alyş çäreleri

– Zenanlaryň arasyndan ýokary howp toparyna degişlilerini saýlamaklyk;

– Şol göwreli zenanlarda wagtyndan öňki dogrumlaryň önüni almaklyk;

– Wagtyndan öňki dogrum howpuny öz wagtynda anyklamak;

– Wagtyndan öňki dogrum howpunda ygtybarly bejergini ulanmak;

– Zenanlara öýüne gatnap guramaçylykly hyzmat etmek;

– Maşgala agzalary tarapyndan goldamaklyk;

– Işleýän göwreli zenanlaryň iş wagtyny azaltmaklyk bilen bir wagtda olary agyr we zyýanly işlerden goramaklyk;

– Göwreli zenany dürli psihiki dartgynlyklardan gorap saklamaklyk;

Jyns gatnaşygyndan saklanmaklyk;

Örän yssy we sowuk howadan goranmaklyk;

Rejeli iýmitlenmäni ýola goýmaklyk (deňiz önümleri, gök-bakja, miwe önümleri hökmandyr)

ASA GÖTERILEN GÖWRELILIK

Göwreliligiň dowamlygy fiziologiki möhletinden 10–14 gün artyk dowam eden ýagdaýynda aşa göterilen göwrelilik diýilýär, ýagny göwrelilik möhleti 42 hepdelikden geçse aşa geçen hasaplanylýar, aşa geçen göwrelilik gijä galan dogurmaklyk bilen tamamlanylýar. Göwreliligiň hakyky aşa geçmekligi we prolangirlenen ýa-da hakyky däl görnüşleri tapawutlanýar. Fiziologiki möhletinden 10–14 gün artyk dowam edýän we ötegeçenlik alamatlary bolmadyk funksional taýdan ýetişen çaganyň dogulmagy bilen tamamlanan göwrelilik prolangirlenen diýip hasaplanylýar, plasentada göwreliligiň aşa geçenliginiň alamaty bolmaýar. Hakyky aşa geçen göwrelilikde çaganyň aşa geçenliginiň (aşa ösenliginiň) alamatlary bilen bilelikde, plasentada-da ütgüşmeler (garramaklyk) alamatlary emele gelýär.

Sebäpleri göwreliligiň aşa geçmekligine dogrum güýçleriniň döremekligini şertlendirýän neýrogumoral mehanizmleriniň taýýarlygyny bökdeýän täsirler getirýärler. Merkezi nerw ulgamyndaky funksional gyşarmalary, wegetatiw we endokrin bozulmalary, köplenç, gonadotrop gormonlarynyň, estrogenleriň peselmegi, progesteronyň mukdarynyň köpelmegi ýatgynyň oýanyjylygyny hem ýygrydyjylygyny peseldýän ýatgydaky üýtgeşmeleriň (emeli abortlar, jyns agzalarynyň sowuklama keseli bilen baglanyşykly bolan ýagdaýlar) esasynda döreýär.

Göwreliligiň aşa geçmekligi ilkinji göwrelilerde (esasanda 30 ýaşdan ýokary) gaýtadan dogurýanlara garanyňda köp duş gelýär. Göwreliligiň aşa geçmekligi göwredäki çaga oňaýsyz täsir edýär we onuň dogrum başlamazdan ozal, dogrum döwründe ýada doglandan soň ölmekligi mümkin. Öte geçmeklikde, köplenç, göwredäki çaga uly, onuň kellesiniň ölçegleri kadaly ölçegleriň ýokary çäğine ondanam ýokary bolýar. Ýöne aşa geçenlik alamatlarynyň bolmagyna garamazdan, onuň agramynyň we boýunyň uzynlygy kadaly bolmagy mümkin. Aşa geçen göwrelilikde çaganyň kellesiniň süňkleri öz wagtynda doglan çaganyňkydan gaty bolýarlar, tikiňleri we beýni oýujyklary daralýarlar, şol sebäpli hem dogrum döwründe çaganyň kellesiniň konfigurasiýa geçmeklik ukyby peselýär. Aşa ösüp ýetişen çagalaryň endamynyň hamjagazlarynda ilkinji ýag örtügininiň bolmazlygy, guraklygy, masserasiýanyň (bedeniň hamynyň

sypyrylmagy) alamatlarynyň görnüşini aňladýar. Aşa geçen çagalarda nerw ulgamynyň ösüş derejesi öz wagtynda doglan çagalaryňkydan has ýokary bolýar. Olaryň kisloroda bolan talaby artýar. Kislorod ýetmezçiligine durnuklylygy peselýär. Mundan başga-da, plasentada göwredäki çaga gerek bolan mukdarda kislorod ýetmezçiligini kynlaşdyrýan üýtgeşmeler emele gelýär, ýagny gan aýlanyşygynyň bozulmalary, infarktlar emele gelýärler. Çaganyň daşyndaky suwunyň çykarylyş we sorulyş hadysalarynyň bozulmaklary zerarly onuň mukdary azalýar we ýuwaş-ýuwaşdan onuň durulygy bozulýar, reňki ýaşyl ýa-da mekoniniň garyndysy bolýar. Aşa geçen göwrelilikde köplenç, gipertenziw bozulmalar bilen beterleşmeler döreýär, çaganyň ölümine getirýän onuň gipoksiýasy esasy beterleşmeleriň biri hasaplanýlar. Aşa geçen göwrelilikde çagaýan suwunyň wagtyndan ön ýa-da ir gitmekligi netijesinde dogrum döwründe ýagny ýatgynyň boýunjygynyň tekizlenmeginiň, açylmagynyň haýallanmagyna getirýär, çagaýan suwunuň wagtyndan ön gitmekligi bilen baglanyşykly, dogrum döwürleriniň uzak dowam etmekligi, kesel döredijileriň ýatgy boşlugyna aralaşmagyna ýardam berýärler, dogrum, köplenç, dogrum güýçleriniň gowşaklygy bilen beterleşýär we dogrumyň I–II döwürleriniň dowamlylygy uzaga çekmegi bilen, köplenç, täze doglan bäbeklerde asfiksiýa we dogrum şikesleri köp bolýar hem-de dogrumyň III döwründe we dogrumdan soňky irki döwürüň gan akmalary ýüze çykýar.

Göwreliligiň aş a geçenligini aýalyň anamnez maglumatlary esasynda, ýagny iň soňky aýbaşynyň bolan wagty, çaganyň ilkinji gymyldap başlan gününden we saglyk öýleriniň aýallar maslahathanasynda zenana yzygiderli geçirilen barlaglarynyň, ultrases barlagynyň aş a geçen göwreliligi anyklamakda uly ähmiýeti bar, dogrum döwründe içki jynshana barlagy geçirilende çaganyň kelle süňkleriniň gatylygy, tikinleriniň hem beýni oýujyklarynyň daralanlygy esasynda, goşmaça barlag usullaryndan amnioskopiýa, elektro-fonokardiografiýa barlaglary, ultrases barlagynda plasentanyň kiçelenligi, düzüminde kalsinoz görnüşli üýtgemeleri esasynda gutarnykly kesgitleme goýulýar. Çaga doglandan soň onuň agramynyň birneme ulurak bolmagy, kelle süňkleri gataşan, tikinleri we beýni oýujyklary daralan endamyndaky ilkinji ýagjymak örtügi azalan we endamy gurak bolýar.

Aşa göterilen göwreliligi anyklanan dessine çağa dogruş öýüne aýallary ýerleşdirmeli we aýalyň hem-de göwredäki çaganyň ýagdaýyna gözegçilik edilýär we gipoksiýa garşy çäreleri geçirilýär. Dünýä boýunça ösen döwletlerde dogrumy oýandyrmaklyk, dogrumy tijendirmeklik ýokary derejede ulanylýar. Dogrumy oýandyrmaklyga we dogumy tijendirmeklige enäniň ýa-da çaganyň ýagdaýy sebäpli görkezme bolýar. Eger-de göwreliligiň 41 hepde möhletinden soň dogum oýandyrylsa, onda perinatal ölümçiligi peselýär.

Dogumy oýandyrmakdan öň, doguma ýatgynyň boýunjygynyň taýýarlyk derejesini göz önünde tutulýar:

- Buşluk perdesiniň aşak bölegini jynshana barlagyny geçirýän barmaklar arkaly ýatgy diwaryndan aýyrmaklyk;
- Buşluk perdesini emeli usul bilen ýarmaklyk;
- Damardan oksitosin goýbermeklik;
- Prostoglandinleri ulanmaklyk;

Amniotomiýa – ýönekeý, çylşyrymly enjamlar talap etmeýän usuldyr, ýöne amniotomiýa geçirilende jyns ýollarynda bar bolan ýokançlaryň ýokary gatлага aralaşma howpy ýokarlanýar.

Oksitosin – dogumy oýandyrmak we tijendirmek maksady bilen oksitosini damardan damjalaýyn goýbermelidir. Eger-de oksitosin peroral görnüşinde ulanylsa, onda garaşylmadyk beterleşmeleriň ýüze çykmagy mümkindir, şol sebäpli bu usul akuşerçilikde ulanylmaýar. Amaly işde giňden ulanmak üçin 5 bir. (1 ml) oksitosin 500 ml hlorly natriniň izatoniki ergininde damardan damjalaýyn her minutda 8–12 damja goýberip başlamaklyk we her 15 minutdan oksitosiniň goýberiliş tizligini 5 damja köpeldip, goýbermeklik teklipl edilýär. Oksitosiniň maksimal mukdary 24–36 halkara birlik /min.

Prostoglandinler – Prostoglandinleri jynshana şemleri ýa-da gel görnüşinde ulanmaklyk amatlydyr.

DOGRUM GÜÝÇLERINIŇ NÄSAZLYGY (ANOMALIÝASY)

Sebäpleri: çendenaşa nerw – psihiki tolgunmalar, dogrum hadysasyny sazlaşdyrýan bir ýa-da birnäçe neýrogumoral faktorlaryň bozulmagy, ýokanç, endokrin keselleri, madda çalşygynyň bozulmagy,

nerw ulgamynyň organiki keselleri, çaganyň süýşmekligine mehaniki bökençlikleriň (anatomiki we kliniki dar çanaklyk, dömmе çіші, çaganyň nädogry ýatmaklygy) bolmagy, köp suwly we köp çagaly göwrelilik we ş.m.

Görnüşleri: 1. Dogrum güýçleriniň gowşaklygy; 2. Diskoordinirlenen dogrum güýçleri; 3. Çendenaşa güýçli burgy towlary.

Dogrum güýçleriniň gowşaklygyna burgy towlarynyň güýjüniň ýeterliksiz bolmagy we yzygiderli gaýtalanmazlygy, ýatgynyň boýunjygynyň tekizlenmeginiň, açylmagynyň hem çaganyň kellesiniň dogrum kanalyndan hereketlenmeginiň hem-de dogulmagynyň uzaga çekmegi häsiýetli. Bu beterleşmeler çaganyň kellesiniň ölçegleriniň enäniň çanaklygynyň ölçeglerine laýyk gelmegine garamazdan bolup bilýär. Dogrum güýçleriniň gowşaklygy dogrumyň birinji we ikinji döwürlerinde bolýar. Onuň ilkinji gowşaklygynda ilki başdan burgy towlary yzygidersiz we dogurdyjy güçler ilki başda kadaly bolup, biraz salymdan soň, ýagny dogrumyň birinji döwriň ahyrynda we ikinji döwriň başlanmagy bilen dogurdyjy güýçleriň yzygidersiz bolmagyna ikinji döwriň gowşaklygy diýilýär. Dogrum güýçleriniň näsazlyklarynyň sebäpleri örän köpdürli bolmagy mümkin: çendenaşa nerw-psihiki tolgunmalar (gaýgy etmeklik, tolgunmaklyk), neýrogumoral faktorlaryň bozulmagy, ýokanç we endokrin keselleri, maddalar çalşygynyň bozulmagy, nerw ulgamynyň keselleri, ýatgydaky dogabitdi ösüş näsazlyklary, jyns agzalarynyň sowuklama keselleri, ýatgynyň miomasy (täze döremeler), darçanaklyk, köpsuwly hem köpçagaly göwrelilik, çagaýan suwunyň wagtyndan öň akmaklygy, möhletinden aşa geçen göwrelilikdäki gijä galan dogrum.

Dogrumyň geçişi – dogrum towlarynyň gowşaklygynda dogrumyň geçişiniň birnäçe aýratynlyklary bar, ýagny dogrumyň dowamlylygy uzaga çekýär, köplenç, çagaýan suwy biwagt aýrylýar. Bu aýratynlyklar bolsa dogrum ýollarynda çaganyň hereketlenmegini haýalladýar, dogurýan zenana we çagasyna dogrum şikesleri howp salýar, dogrumyň III döwründe ganakma ýüze çykýar. Dogrum güýçleriniň II gowşaklygynda-da dogrum hadysasy I döwriň gowşaklygy ýaly beterleşmelere getirip bilýär. Dogrumyň çendenaşa uzak wagta dowam etmekligi kesel döredijileriň jyns ýollaryna aralaşmagyna, dogrum şikesleri kislород ýetmezçiligi we çaganyň kelle beýnisine

şikes ýetmekligi bilen geçýär. Dogrum güýçleriniň gowşaklygynyň anyklanylyşy dogrumyň I döwründe – dogurýan zenanyň ýagdaýyna 4–5 sagatlap, çygylma towlarynyň gowşaklygynda bolsa, 1 sagatlap pugta gözegçilik edilýär we gaýtadan jynshana barlagy geçirilýär. Burgy towlarynyň gowşaklygynyň bejergisi. Dogrumyň I döwründe dogrum güýçlerini bejermekligi, ýagny ýatgynyň ýygrydyjylygyny artdyrýan estrogen-witaminli-glýukoza – kalsiý jemlemesini ulanylýar. Dogurýan zenana kadaly doly iýmitleri: süýt, çekize, gaýmak, gök önümleri ýa-da süýtli çorbalary, gaýnan et, balyk, miweleri, ary balyny iýmekligi belleýärler. Gaýtadan we köp dogran zenanlarda hem-de köpsuwly göwrelilikde, enäniň göwresindäki çagasy dikligine ýatan bolsa, ýatgynyň agzy 5–6 *sm* açylandan soň seresaplylyk bilen suw perdesini ýarýarlar we çaganyň ownuk synalarynyň gäçmazlygy üçin çagaýan suwuny ýuwaşjadan goýberýärler. Şeýle ýagdaýlarda ýatgynyň göwrümi birneme kiçelip ýygrydyjylyk ukyby artýar, köpsuwly göwrelilikde çaganyň kellesi kiçi çanaklyga gysylýar we mehaniki täsir bilen burgy towunyň güýçlenmegine getirýär. Burgy towunyň gowşaklygyny bejermeklik dogurýan zenanyň umumy ýagdaýyna we gije-gündiziň wagtyna bagly bolýar. Eger-de dogrum ir bilen ýada gündizki wagtda geçýän bolsa, hem-de dogurýan zenan ýadamadyk ýagdaýynda we ýatgynyň boýunjygynyň ýagdaýy dogrum hadysasyna laýyk gelende estrogen-witaminli-glýukoza-kalsiý toplumyny goýberýärler. Eger-de dogurjak zenan ýadaw bolsa, dogrum güýçleriniň gowşaklygy kesgitlenen ýagdaýynda, ýatgynyň boýunjygynyň dogruma taýýarlygy erbet bolanda ýa-da onuň açyklygy ujypsyz bolan ýagdaýlarda, dogurjak zenana 2–3 sagatlap dynç bermeklikden başlanylmaly. Ýatgynyň agzy 3 *sm* we ondanam köp açyk bolan ýagdaýynda dogrumy güýçlendirmegi oksitosini damja görnüşinde damardan goýbermeklik bilen başlamaklygy hem-de ony dogrumyň ahyryna çenli dowam etdirmekligi maslahat berýärler. Oksitosiniň erginini 5 bir (1 *ml*) 5%-li 500 *ml* glýukozanyň ergini bilen garyp minutda 8 damjadan goýbermeklik bilen başlaýarlar we 30 minutlap dowam etdirýärler. Eger-de ýatgynyň oksitosina duýujylygy az ýa-da ýok bolsa, onda ýuwaşjadan her 5–10 minutdan oksitosini 5 damjadan artdyrýarlar, ýöne 1 minutyň dowamyndaky damja sany 35–40 damjadan artyk bolmaly däl, oksitosiniň tizligini minutda

35–40 damjadan köp berilmegi enäniň we çaganyň ýagdaýyna howp abandyrýar, ýatgynyň ýyrtylmagy mümkin. Oksitosiniň goýberilmegini spazmolitikler we agyryny aýyryjy serişdeleriň utgaşdyrylmagy bilen geçirilse, maksadalaýyk bolýar. Dogrumyň ikinji döwründe dogrumy güýçlendirmek üçin hem oksitisiniň erginini ulanýarlar, netije bermedik ýagdaýynda, göwredäki çaganyň kislorod ýetmezçiligi bolup janyna howp salan dogrum ýollarynyň ýumşak dokumalaryna gysylmaklyk howpy abanan ýagdaýynda dogrumy akyşer atagzy-laryny goýmak bilen tamamlýarlar. Dogrum güýçlerini tijendirmek üçin oksitosiniň erginini goýbermegiň önýanynda çagaýan suwunyň aşak bölegini jynshana barlagyny geçirýän barmaklar arkaly ýatgy di-waryndan aýyrmaly, buşluk perdesini emeli usul bilen ýarmaly. Soňra oksitosini wena damardan damjalaýyn goýbermeklik maksada laýyk bolýar. Dogrum güýçlerini tijendirmek üçin prostaglandinleri ulan-mak hem bolýar.

Diskoordinirlenen dogrum güýçleri

Diskoordinirlenen dogrum güýçlerinde ýatgynyň ýygrylmaklygy onuň burçlaryndan başlanman, eýsem, aşaky segmentinden başlaýar we olar ýatgynyň göwresindäkä görä örän güýçli bolýarlar. Diko-ordinirlenen dogrum güýçleriniň has köp duşýan sebäpleriniň biri hem ýatgynyň göwresi bilen boýunjygyň arasynda biri-birine bolan garşylyklaryň bozulmagy, ýagny göwreliligiň ahyrlaryna ýatgynyň göwresiniň duýujylygynyň artmaklygy we şoňa degişli ýatgynyň boýunjygyndan bolmaly reflektor jogaplarynyň bolmazlygy. Diskoor-dinirlenen dogrum güýçlerinde ýatgynyň ýygrydyjylyk tonusy kadaly we örän agyryly ýygrylmagyna garamazdan ýatgynyň boýunjygynyň tekizlenmegi hem açylmaklygy örän haýal geçýär we 4–5 *sm* açy-lyp, ondan aňry geçmeýär. Göwredäki çaganyň kellesiniň ölçegleriniň enesiniň çanaklygynyň ölçeglerine laýyk gelyändigine garamazdan, çaga dogrum ýollaryndan süýşmeýär, hereketlenmeýär, dogurýan zenan peşew haltasynyň we peşew çykaryjy kanalyň gysylmazlygyna ga-ramazdan özbaşdak buşugyp bilmeýär hem dogurýan zenan bilinde örän güýçli arasyny üzmeýän agyrynyň barlygyna arz edýär. Şeýle ýagdaýlarda dogurýan zenana sedatiw, spazmolitik serişdeleri (2 *ml* noşpany) sançmak, ýatgynyň boýunjygyna lidaza (64 bir 1–2 *ml* 0,5%-li

nowokainiň ergini bilen) sançmaly, paraserwikal nowokain anesteziýasyny geçirmeli. Dogrumy güýçlendiriji serişdeleri ulanmaklyk gadagan, sebäbi ol dogrum hadysasyny öňküden hem beter bökdeýär we ýatgynyň tetaniýa (güýçli ýokary tonusda) bolmaklygyna, kesel döredijileriň jyns agzalaryna aralaşmagyna, dogrum şikeslerine, çaganyň şikesli we asfiksiýa bilen dogulmaklygyna howp döredýär.

Çendenaşa güýçli burgy towlary

Dogrum güýçleriniň näsazlyklarynyň bu görnüşi örän seýrek ýagdaýlarda galagop, howsalaly, gaharjaň we gyzma zenanlarda duşýarlar. Onuň kortiko-wisseral sazlaşygynyň bozulmagy we bedende kontaktil (pitosin, asetilholin) serişdeleriniň köp emele gelmekligi bilen baglanyşykly bolmagy mümkin. Dogrum güýçleriniň örän güýçli ýa-da ýygy we agyryly bolan burgy (çygylma) towlary netijesinde ýatgynyň boýunjygynyň açylyşy örän çalt bolup geçýär, suw perdesi ýarylyp, çagaýan suwy akan dessine güýçli çygylma towlary goşulyşýar, çaganyň dogulmaklygy 1–2 çygylma towlarynyň esasynda geçýärler, ýagny çaganyň çalt ýa-da okgunly dogulmagyna getirýär. Okgunly dogrum diýlip, dogrumyň dowamlylygy 1–3 sagada çenli dowam eden ýagdaýynda, çalt dogrumyň dowamlylygy 5 sagada çenli bolan aralyga aýdylýar. Dogrumyň şeýle ýagdaýda geçmegi netijesinde dogurýan aýala we çagasyna örän uly howp abanýar. Dogurýan zenanyň, köplenç, ýatgysynyň boýunjygynda, jynshanasynda, kinniginde, ýamyzda uly ýyrtyklar emele gelýärler hem-de plasentanyň ýatgynyň diwaryndan wagtyndan öň gopmaklygy ýa-da onuň gopuş hadysasynyň bozulyp gipotoniki – atoniki ganakmalarynyň ýüze çykmagy mümkin. Örän güýçli we ýygy-ýygýdan tutýan burgy towlary hem çaganyň okgunly iterilmekligi onuň kislorod ýetmezçiligine ýa-da uly dogrum şikesleri almaklyga sebäp bolýar. Çendenaşa güýçli burgy towlary bilen zenanlary bir gapdalyna (çaganyň arka tarapynyň ýerleşen tarapynyň garşysyna, beýleki gapdalyna) ýatyrmaly we gyssagly çaga dogruş öýüne ýerleşdirmeli hem dogruş bölümünde dogrumy kabul etmeklige taýýarlanylmalı. Eger-de zenan dogrum öýünden daşynda dogrup gelen bolsa, onda bürme keseline garşy aýala sanjym etmeli.

ÇANAKLYK SÜŇKÜNIŇ NÄSAZLYGY (ANOMALIÝASY)

Dar çanaklykda dogrum döwürlerinde, köplenç, dogurýan zena-nyň we göwredäki çaganyň janyna howp salýan beterleşmeler döreýär-ler, şol sebäpli hem ýokary derejeli akuşerçilik kömegini talap edýär, kähallatlarda dogrummy alyp barmak üçin hirurgiki çärelerini geçirmek-lige görkezme döreýär. Dar çanaklygyň sebäpleri örän çylşyrymly we köpdürlidir. Dar çanaklyk bedeniň doly ösüp ýetişmezliginiň iň esasy alamatlarynyň biri bolýar. Bedeniň ösüp ýetişmekligini bökdemekli-ge ýardam edýän ähli şertler bilen bilelikde dar çanaklygyň hem döre-megine getirýärler. Bu ýagdaýlara amatsyz durmuş şertleri, çagalykda we jyns taýdan ösüşlik döwründe uzak wagtlaýyn dowam eden agyr keselleri degişlidir. Süňk ulgamynyň ösüşiniň we çanaklygyň emele geliş hadysasynyň bozulmaklygy çaganyň ýatgynyň içindeki döwrün-de enesiniň maddalar çalşygynyň bozulmagyna getirýän kesellerinde emele gelmegi, hem-de göwreliniň doly düzümlü iýmitler bilen (be-loklaryň, witaminleriň, mikroelementleriň fosforly, kalsili we ş. m.) iýmitlenmezliginden emele gelmegi mümkin. Çagalyk döwründe geçiren rahat (raý) keseliniň hem zyýany bar. Rahit keselinde kelle süňküniň, oňurganyň, döşüň, aýaklarynyň süňkleriniň we çanaklyk süňkleriniň (deformirlenmegi) kadasyz ösmegine sebäp bolýar. Ça-naklygyň görnüşiniň üýtgemegine we daralmagyna süňkleriň hem bogunlaryň inçekeseli, esasanda, çagalyk döwründe çanaklyk, but hem-de dyz bogunlarynyň şeýle-de oňurganyň inçekeseli bilen zaýa-lanmagy netijesinde ýüze çykýar. Şeýle-de, çanaklyk but süňkleriniň döwür-ýenjikleri we olaryň nädogry bitmekleri hem sebäp bolýarlar. Mundan başga-da çanaklygyň görnüşiniň üýtgemegine we daralma-gyna seýrek duş gelýän sebäpler, süňkleriň dömme çişleri, egzostozlar, V bil oňurgasynyň yerinden öňe süýşmekligi getirip bilýärler.

Dar çanaklygyň görnüşleri (klassifikasiýasy)

1. Anatomiki dar çanaklyk (çanaklygyň hemme ýa-da iň bolman-da bir ölçegi daralan çanaklyga aýdylýar).
2. Kliniki dar çanaklyk (çaganyň ölçegleriniň çanaklygyň ölçeg-leri bilen gabat gelmezligine aýdylýar).

Dar çanaklygyň köp we seýrek duş gelýän görnüşleri bar.

Dar çanaklygyň has köp duş gelýän görnüşleri:

Umumy deň daralan dar çanaklyk;

Keseligine daralan çanaklyk;

Ýepbeşik (ýassy) çanaklyk:

a) ýönekeý ýepbeşik çanaklyk

b) ýepbeşik rahatiki çanaklyk.

4. Umumy daralan ýepbeşik çanaklyk.

Dar çanaklygyň seýrek duş gelýän görnüşleri:

1. Gytyk (ýanyn) garyşan we gytak daralan çanaklyk.

2. Assimilýasion çanaklyk

3. Guýguç görnüşli çanaklyk.

4. Kifotiki çanaklyk we beýleki seýrek görnüşleri.

5. Spondilolistiki çanaklyk

6. Osteomalýatiki çanaklyk.

7. Ekzostozlar we süňk dömmе çişleri bilen daralan çanaklyk.

Umumy deň daralan çanaklykda – çanaklygyň ähli ölçegleri kadaly ölçeginden 1–2 *sm* daralan. Umumy deň daralan çanaklykda aýallaryň boýlary pes, beden gurluşy kadaly bolan zenanlarda duşýarlar.

Ýepbeşik çanaklykda çanaklygyň kese we gytak ölçegleri kadaly bolup göni ölçegleri kiçelýär. Daralmaklyk iki görnüşde bolýar:

Çanaklygyň ähli göni ölçegleri gysgalan-ýönekeý ýepbeşik çanaklyk;

Diňe kiçi çanaklygyň girelgesindäki göni ölçegi (hakyky konýugata) gysgalan-ýepbeşik rahatiki çanaklyk.

Umumy daralan ýepbeşik çanaklykda çanaklygyň ähli ölçegleri gysgalan, ýöne göni ölçegleri has köp kiçelen bolýar.

Dar çanaklygyň darlyk derejesi boýunça (klassifikasiýasy) görnüşleri

Çanaklygyň darlyk derejesine hakyky konýugatanyň ölçegi boýunça baha berilýär, ýagny ol diagonal we daşky konýugatanyň ölçegleri esasynda kesgitlenilýär (daşky konýugatanyň ölçeginden,

takmynan, 9 sm, diagonal konýugatanyň ölçeginden 1,5–2 sm aýyrmak bilen kesgitlenilýär).

Çanaklygyň 4 sany darlyk derejesi tapawutlanýar:

Birinji derejesi – hakyky konýugata – 11 sm-den az, ýöne 9 sm-den pes bolmaýar. Köplenç ýagdaýlarda, çaganyň agramy uly bolmadyk ýagdaýynda, dogrum güýçleri kadaly bolanda dogrum kadaly geçýär, ýöne hakyky konýugata 9 sm golaýlaşan ýagdaýlarynda betەرleşmeler ýüze çykýar.

Ikinji derejesi – hakyky konýugatanyň ölçegi 9 sm-den –7,5 sm-e çenli bolýar. Bu darlyk derejede wagtyndan öňki dogrum tebigy ýol bilen amala aşmagy mümkin, ýöne köp ýagdaýlarda operatiw ýol bilen çaga dogurtmaklyga görkezme döreýärler.

Üçünji derejesi – hakyky konýugata 7,5–6,5 sm-e deň bolýar. Möhletine ýetmedik çaganyň adaty dogrum ýollarynyň üsti bilen dogulmaklygyna mümkinçilik bolmaýar. Diri çagany diňe operasiýa keser kesimi arkaly dogurtmaklyk mümkin. Adaty dogrum ýollaryndan çagany çykarmaklyk, haçanda göwredäki çaga öli bolan ýagdaýynda çagany bölekläp alynýan operasiýalaryň üsti bilen amala aşyrmak mümkin.

Dördünji derejesi- hakyky konýugata 6,5 sm-den kiçi bolýar. Adaty dogrum ýollaryndan hatda öli çagany bölekläp çykarylýan operasiýalarynyň üsti bilen hem amala aşyrmaklyk mümkinçiligi bolmaýar, çanaklyk şeýle bir daralan, hatda çagany bölekläp çykarmaklyk mümkin bolmaýar. Çagany dogurtmaklygyň ýeke-täk ýoly keser kesimi esasynda alnyp barylýar. Çanaklygyň bu darlyk derejesine absolyt dar çanaklyk diýilýär.

Dar çanaklygyň anyklanylyşy

Dar çanaklygy öz wagtynda anyklamak bilen, dogrum pursatlarynda, kähalatlarda göwreliligiň ahylrlaryna döreýän betەرleşmeleriň önüni almaklyga ýardam berýär. Dar çanakly göwrelileri önünden dogurmalı möhletine 2–3 hepde galanda çaga dogruş bölümüne ýerleşdirýärler. Dar çanaklygyň kesgidi aýalyň ýaşayyş-durmuş maglumatlary bilen tanşylandan, endamyny gözden geçirilenden, çanaklygyň ölçeglerini ölçenip görülenden, jynshana barlagy ge-

çirilenden soň goýulýar. Zerur gerek bolan ýagdaýlarynda ultrases barlaglary ulanylýar. Aýalyň bedenini synlanan wagtynda süňkleriň galyňlygyna-da üns berýärler. Bu maksat bilen aýalyň eliniň goşar bognunyň indeksini kesgitleýärler. Goşar bognunyň daş-töwereginiň ululygy boýunça çanaklyk süňkleriniň galyňlygyna baha bermek mümkin. Goşaryň ululygy näçe köp boldugyça şonça-da süňkler, şol sanda hem çanaklyk süňkleri galyň bolýarlar, süňkler galyň bolan ýagdaýynda, çanaklygyň daşky ölçegleri hem kadaly ölçegi görkezende onuň içki göwrümi dar bolýar. Onuň, tersine, goşaryň ululygy kiçi bolan ýagdaýynda, çanaklygyň daşky ölçegleri kadaly ölçegi görkezende çanaklygyň göwrümi giň bolýar. Goşaryň daş-töwereginiň uzynlygy 14 *sm*-den 18 *sm* aralykda bolýarlar. Eger-de Solowýowyň indeksi 18 *sm* golaýlaşsa onda süňkleriň galyňlygyny görkezýär. Çanaklyk has güýçli daralanda göwreliniň garnynyň görnüşi hem üýtgeýär. Göwreliligiň ahyrlaryna çaganyň öňde ýerleşen synasy çanaklygyň girelgesine düşüp bilmeyär we dogrumdan öň hem çanaklygyň girelgesinden ýokarda ýerleşýär. Şol sebäpli göwreliligiň ahyrlaryna ýatgynyň düýbi hem aşak düşmeýär. Ösýän ýatgy garyn boşlugyna sygyşmaýar we ol gapyrgalaryň eteginden öňe we ýokary garşy çömmeyär. Ilkinjisini dogurýan zenanlarda garnynyň myşsalarynyň gatylygy zerarly ýiti uçly garyn, köp dogranlarda bolsa garny sallanyp duran görnüşde bolýar. Çanaklygy ölçemekligiň hem dar çanaklygy anyklamak üçin möhüm ähmiýeti bar. Uly çanaklygyň ölçegleri kesgitlenip, kiçi çanaklygyň ölçegleri şolaryň esasynda anyklanylýar. Çanaklygyň darlyk derejesini has takykrak diagonal konýugatany ölçemek boýunça kesgitlenilýär, şol sebäpli hem ähli göwrelilerde we dogurjak zenanlarda diagonal konýugatany ölçemeklik hökmandyr.

Dar çanaklykda göwreliligiň geçişi

Dar çanaklykda göwreliligiň birinji ýarymy hiç hili aýratynlyksyz geçýär, göwreliligiň ikinji ýarymynda, köplenç, göwrelilerde çişler, gipertenziw bozulmalar ýüze çykmagy mümkin. Olaryň emele gelmekligi dar çanaklyk bilen baglanyşykly bolman, eýsem, ol keselleriň we süňk ulgamyndaky hemme beýleki agzalaryndaky bozulmalaryň sebäbi bolan, ösüş aýratynlyklarynyň netijesi bilen baglanyşykly.

Göwreliligiň ahyryna göwredäki çaganyň kellesi kiçi çanaklygyň girelgesine düşüp bilmeýär, şol sebäpli ýatgynyň düýbi ýokarda durýar we germewi ýokary süýşürýär. Şeýlelikde, göwreli aýalda, köplenç, dem gysmaklyk, ýüreginiň çalt urmaklygy, çalt ýadamaklyk ýaly alamatlar peýda bolup başlaýar. Çaganyň kellesi kiçi çanaklyga gysylyp berkidilmänligi üçin onuň hereketli bolmagyna ýardam berýär. Şonuň bilen baglanyşykly dar çanaklykda çaganyň çanaklyk tarapynyň ön tarapynyň ilki gelmekligi, onuň kese we gytak ýatyslary köp duş gelýärler. Göwredäki çaganyň kellesiniň hereketli bolmagy kelläniň gaýşyp gelmegine ýardam berýär. Dar çanaklykda çaganyň depesi, maňlaýy, ýüzi bilen ön tarapynyň ilki gelmekligi adaty çanaklyga garanyňda has köp duş gelýär. Göwreliniň garnynyň öňe sallanyp durmaklygy çaganyň kellesiniň asinklitiki ýagdaýda kiçi çanaklyga düşmekligine ýardam edýär. Çaganyň kellesi kiçi çanaklygyň girelgesine düşüp bilmeýänligi sebäpli dogrum döwründe galtaşma halkasy emele gelmeýär, ýagny çagaýan suwy öňdäki we yzdaky suwlara bölünmeýärler. Şonuň üçin hem dar çanaklykda, köplenç, çagaýan suwunyň wagtyndan ön we ir gitmekligi mümkin. Dar çanaklyk bilen göwreli aýallary saglyk öýleriniň aýallar maslahathanasynda aýratyn hasabata alýarlar, olara pugta, yzygiderli gözegçilik edýärler. Dogrum möhleti 2–3 hepde galanda, dogrum pursatlaryndaky beterleşmeleriň önüni almaklyk üçin göwrelini çaga dogruş bölümüne ýerleşdirýärler. Dogrumda Wasteniň alamaty kesgitlenilýär (polozitel, otrisatel, deň).

Çaganyň kellesiniň gaýşyp gelmekleri

Çaganyň kellesiniň gaýşyp gelmeklerine onuň depesi, maňlaýy we ýüzi bilen gelmekligi degişli. Çaganyň kellesiniň gaýşyp gelmekleri ýatgynyň tonusynyň pes bolmagy we onuň ýygrylma sazlaşygynyň bozulmagy, ýepbeşik dar çanaklykda, çanaklygyň düýbünüň myşsalarynyň tonusynyň peselmegi, göwredäki çaganyň kiçi ýa-da uly bolmaklygy, garnyň ýüzüniň myşsalarynyň gowşak bolmaklygy we onuň sallanmaklygy, göwredäki çaganyň galkan görünüşli mäsiniň dömmе çіші, göбек bagynyň çaganyň boýnuna birnäçe gezek oralmagy netijesinde ýüze çykýar.

Çaganyň depesiniň öňde gelmekligi – dogrum döwründe içki jynshana barlagynyň maglumatlaryna esaslanylýar, ýagny kelläniň

uly we kiçi beýni oýujyklaryny bir wagtda kesgitlenilýär, onuň üstesinde olar deň-derejede ýa-da uly beýni oýujygy aşakda, kiçisi bolsa az-kem ýokarda ýerleşýärler. Kelläniň peýkam görnüşli tikini kiçi çanaklygyň girelgesinde, köplenç, kese ölçeginde, kähallatlarda bolsa sähelçe gytak ölçeginde ýerleşýär. Çaganyň görnüşi hemişeki ýaly çaganyň arkasy boýunça kesgitlenilýär, ýagny çaganyň arkasy garnyň ýüzüne tarap bolsa – öňdäki, yz tarapyna oňurga tarap bolsa yzky görnüşi hasaplanylýar.

Çaganyň maňlaýynyň öňde gelmekligi – Örän seýrek duş gelýär, ol gaýşyp gelýän görnüşiň iň amatsyzy hasaplanylýar.

Çaganyň maňlaýy bilen gelmekliginiň sebäpleri: anatomiki we kliniki dar çanaklyk, ýatgynyň myşsalarynyň we garnyň myşsalarynyň tonusynyň pes bolmaklygy, ýatgynyň ösüş näsazlyklary, çaganyň ölçeginiň kiçi bolmagy we göbek bagynyň kelte bolmagy.

Çaganyň maňlaýynyň öňde gelmeginiň anyklanylşy: auskultasiýanyň, daşky akuşer barlaglary we içki jynshana barlaglarynyň esasynda kesgitlenilýär. Çaganyň ýürek urgusy döş tarapyndan gowy eşidilýär, daşky akuşer barlaglary geçirilende çaganyň ýagyrynysy bilen gaýyşan kellesiniň arasynda burç kesgitlenilýär, ýöne onuň anyk kesgidi içki jynshana barlagy esasynda takyk anyklanylýar. Içki jynshana barlagynda çaganyň kellesiniň maňlaý tikini, uly beýni oýujygynyň öňdäki burçuny, gaş ýaýlaryny, göz hanalary bilen, siňrigini kesgitlemek bolýar, agzy aşaky eňegi kesgitlenilmeýär.

Çaganyň ýüzüniň öňde gelmegi. Çaganyň ýüzi bilen gelmekligi kelläniň gaýşyp gelmekliginde iň köp duş gelýän görnüşidir. Onuň emele gelmekligine dar çanaklyk, ýatgynyň tonusynyň pes bolmagy, çaganyň galkan görnüşli mäsizde dömme çişiniň bolmagy sebäp bolup bilerler. Çaganyň ýüzüniň öňde gelmekliginde kelläniň maksimal gaýyşmaklygy bolýar. Kelläniň bu görnüşli gaýşyp gelmeginde dogrum özbaşdak geçip bilýär. Öňde baryjy nokady bolup çaganyň aşakky äni hyzmat edýär. Çaganyň ýüzi öňde gelende anyklamak daşky akuşer barlagyna, auskultasiýa we içki jynshana barlaglaryna esaslanýlar. Daşky akuşer barlaglary geçirilende, bir tarapyndan çaganyň aşaky eňegi, beýleki tarapyndan bolsa çaganyň ýeňsesi bilen ýagyrynysynyň arasyndaky oýuk (burç) kesgitlenilýär. Çaganyň

ýürek urgusy döş tarapyndan has gowy eşidilýär. Has ynandyryjy maglumatlar içki jynshana barlagynyň esasynda, ýagny çaganyň agzy, eňegi, burny, gaş ýaýlary, maňlaý tikini (uly beýni oýujygynyň öňdäki burçy) kesgitlenilýär. Çaganyň ýüzüniň has çişen ýagdaýynda onuň çanaklyk tarapy bilen çalşyrylmany mümkin. Onuň ýüzi öňde gelende çanaklyk tarapy bilen tapawutlandyrmak mümkin. Çaganyň ýüzi öňde gelende onuň eňegini, gaş-ýaýlaryny, göz hanalarynyň ýokary tarapyňy elläp tapmak bolýar, çanaklygy öňde gelende bolsa, turre süňki, zigirrik, otyrýer süňkleriniň tümmejiklerini, oglanjyk bolanda tohum haltasyny, kähalatlar da ýumurtgalaryny, aýaklary bilen gelende bolsa – dabanyňy, ökjesini tapmak bolýar. Içki jynshana barlagyny örän seresaplylyk bilen geçirilmeli, sebäbi çaganyň gözlerine, zeper ýetirilmegi mümkin. Çaganyň ýüzi ön tarapyňyň ilki gelende dogrumyň geçişinde käbir aýratynlyklary bolýar. Dogrumyň dowamlylygy ortaça 1,5 sagada çekýär. Şonuň bilen birlikde dogrum şikesleriniň, kislorod ýetmezçiligi zerarly çaganyň öli dogulmagy hem mümkin. Çaganyň ýüzi bilen gelmeginiň yzky görnüşi has howply hasaplanylýar sebäbi çaga özbaşdak adaty dogrum ýollaryndan doglup bilmeýär, ýagny çendenaşa gaýyşan kelle bilen eginleri bilelikde dogrum kanalyndan geçip bilmeýärler.

Çaganyň kese we gytak ýatyşy

Göwredäki çaganyň kese ýatyşy diýip, haçanda çaganyň göwresiniň dikligine oky ýatgynyň dik okuna perpendikulýar bolup, gönüburç emele getirip kesişen ýagdaýynda aýdylýar, gytak ýatyşy diýip, çaganyň göwresiniň dik oky ýatgynyň dik oky bilen ýiti burç emele getirip kesişen ýagdaýlarynda aýdylýar. Bu ýagdaýda çaganyň ýerleşşi onuň kellesi boýunça kesgitlenilýär (*17-nji surat*). Eger-de çaganyň kellesi enesiniň garnynyň çep tarapynda ýerleşen bolsa – birinji ýerleşşi, sag tarapynda – ikinji ýerleşiş hasaplanylýar. Çaganyň ýerleşişiniň görnüşi edil dikligine ýatyşdaky ýaly onuň arkasy (ýagyrynysy) bilen kesgitlenilýär. Eger-de çaganyň arkasy öňe bakyp duran bolsa öňdäki, yza tarap bolsa yzky görnüşi hasaplanylýar. Daşky akuşer barlaglaryny geçirmek bilen çaganyň arkasynyň ýatgynyň düýbüne ýa-da kiçi çanaklyga bolan gatnaşygyny anyklamagyň ähmiýeti uludyr. Çaganyň kese we gytak ýatyşynyň etiologiýasy köp dür-

lüdür. Öňi bilen ol çaganyň aýlanyp öwrülmeğine uly mümkinçilikleriň bolmagyndan, ýagny ýatgynyň tonusynyň pes we garmyň ýüzüniň myşsalarynyň gowşak bolmagy, köpsuwly göwrelilik sebäp bolup bilerler. Kelläniň kiçi çanaklyga düşmekligine bökdençligiň bolmaklygy plasentanyň öňde ýerleşmegi, darçanaklyk, kiçi çanaklygyň töwereginde dömmе çişleriniň bolmagy, şeýle-de kese we gytak ýatyşlaryň sebäpleri ýatgynyň ösüş näsazlygy-eýer görnüşli ýatgynyň bolmaklygy, köp çagaly göwrelilik hem bolup bilerler. Çaganyň kese we gytak ýatyşlarynyň anyklanmasy, köplenç, göwreliniň garmyny synlamaklyk, daşky akuşer barlaglaryny geçirmek, dogrum döwründe içki jynshana barlaglaryny geçirmeklik bilen alnan maglumatlar esaslanýlar. Mundan başga-da, göwrelilik döwründe ultras barlaglary esasynda anyklanylýar. Göwreliniň garmy synlananda ýatgynyň ýumurtga şekilli süýrüntik görnüşi keseligine ýerleşenligi ýagny ol keseligine süýndirilen. Daşky akuşer barlagynyň geçirilende ýatgynyň beýikligi göwrelilik möhletinden pesde durýar, garmynyň bir gapdalynda çaganyň kellesini (gatyрак, togalak synasyny), beýleki tarapynda bolsa, çanaklyk tarapy (ýumşagraк, togalak bolmadyк synasyny) kesgitlemek bolýar. Çaganyň öňde ýerleşen synasy kesgitlenmeýär. Köp çagaly we köp suwly göwrelilikde ýatgynyň dolgun bolandygy zerarly, hemişе çaganyň synalaryny anyк kesgitläp bolmaýar. Bu ýagdaýda ultras barlagyna daýanylýar. Göwrelilik döwründe içki jynshana barlaglarynyň kömegi bilen anyк maglumatlar alyp bolmaýar.

17-nji surat.
Çaganyň kese ýatyшы

Çaganyň ýatys näsazlyklarynda göwreliligiň we dogrumyň geçişinde birnäçe aýratynlyklar bar. Göwrelilik döwründe aýratyn kynçylyklar döremeyär. Ýöne köplenç ýagdaýda, çaganyň möhletine ýetmän dogulmaklygy mümkin. Çaganyň ýatys näsazlyklarynda lukmançylyk kömegi öz wagtynda berilmedik ýagdaýynda dogrum döwründe enesiniň we çagasynyň janyna howp salýan dürli beterleşmeleriň döremegine sezewar etmek bilen geçýärler, ýagny çagaýan suwunyň wagtyndan öň we ir ýarylmagy, çaganyň maýda synalarynyň (eliniň, göbek bagynyň) gaçmaklygy we ötüşen kese ýatyşyň emele gelmekligi, ýatgynyň ýyrtylmaklygyna howp salýan alamatlaryň bolmagy hem-de enesiniň we çagasynyň ölmekligi mümkin. Enäniň ölümi şeýle-de dogrumdan soňky döwriň ýokanç keselleri ýaýran peritonitden ýa-da sepsis keselinden hem bolup biler. Suw perdesiniň wagtyndan ir ýa-da öň ýarylmaklygy çaga düwünçeginiň aşaky polýusynyň çendenaşa dartylmagyndan emele gelýär. Bu ýagdaý çaganyň uly synasynyň ýagny çaganyň kellesiniň bolmazlygyndan, böwet halkasynyň emele gelmän çagaýan suwunyň ikä-öňdäki we yzdaky suwlara bölünmezliginden döreýär. Çagaýan suwunyň basym akmaklygy özi bilen çaganyň elini ýa-da göbek bagyny alyp çykýar, ýagny eliniň ýa-da göbek bagynyň gaçmagyna getirýär. Çaganyň eliniň gaçmaklygy kesel döredijileriniň içki jyns agzalaryna aralaşmagyna ýardam berýär. Kese ýatyşlarda göbeginiň gaçmagy köp derejede çaganyň kislorod ýetmezçiligine getirýär. Şeýle-de çaganyň eliniň gaçmaklygy hatda ýatgynyň agzy doly açyk bolan, ýagdaýynda-da we onuň içinde çaganyň hereketliligi saklanan hem bolsa ony operatiw ýol bilen ýerine salmak mümkinçiligi bolmaýar. Lukmançylyk kömeginiň öz wagtynda berilmedik ýagdaýynda dogurýan zenanyň her bir burgy towunyň tutmagy bilen çaganyň egniniň kiçi çanaklyga dykylmagyna getirýär, esasanda, suw perdesi ýarylandan soň her burgy towy egniniň gitdigiçe kiçi çanaklyga has güýçli, çuň dykylmagyna getirýär, ýatgynyň aşaky segmenti güýçli çekilmegi bilen ýyrtylmagyna howp abandyryýar. Çaganyň hereketlenip öwürlmegine düýbünden mümkinçilik bolmaýar, ýagny ötüşen kese ýatys ýagdaýy emele gelýär. Dowam edýän burgy towlary üznüksiz, titrewük, tetaniki ýagdaýa geçýär, ýatgynyň aşaky segmenti çendenaşa süýnýär, ýukalýar. Dogurýan zenan ynjalyksyz bolýar, onuň ýüzünde ejir çeken

keşbi görünyär, garnynda güýçli agyrynyň bardygyna mälim edýär, damar urgusy çaltlanýar, sowuk der basýar. Güýçli burgy tutan mahaly garnyndaky dörän agyry zerarly ol gaty gygyrýar, kähallatlarda içinde bir zat ýarylan ýaly bolandygyny aýdýar, onuň ýagdaýy birden agyrlaşýar, zenanyň bedeniniň nemli bardalarynyň reňki dessine ak tam ýaly bolýar, damar urgusy çalt we gowşak bildirýär, arterial gan basyşy peselýär. Burgy towy, adatça, togtaýar, jyns agzalaryndan sähelçe gan gelýär, garnynyň görnüşi üýtgeýär we zenanyň şok ýagdaýyna, çagasynyň ölmegi mümkin. Çaganyň kese we gytak ýatyşy bilen göwreli zenanlary, göwrelilik döwründe esasy hasabata almak bilen, pugta gözegçilikde saklanylýar, beterleşmeleriň önüni almak üçin dogrum möhletinden 2–3 hepde önünden çaga dogruş öýüne ýerleşdirilýär.

GÖWRELILIGIŇ IKINJI ÝARYMYNDA WE DOGRUM DÖWÜRLERINDÄKI GAN AKMALAR

Plasentanyň öňde ýerleşmegi – plasentanyň ýatgynyň ýüzünde nädogry ornaşmagy, haçanda ol öz kadaly ýerleşmeli ýerinde ornaşman, ýatgynyň aşaky böleginde, çaganyň öňde ýerleşen synasyndan birazrak bölegi ýa-da doly bolup aşakda, ýagny doguljak ýolunda ýerleşýär. Çörekçäniň öňde ýerleşmeginiň üç görnüşi tapawutlanýar:

1. Çörekçäniň bölekleýin, ýagny bir böleginiň öňde ýerleşmegi – çörekçe ýatgynyň içki agzynyň bir bölegini ýapýar we beýleki böleginde bolsa suw perdesi kesgitlenilýär;

2. Doly öňde ýerleşmegi – ýagny ýatgynyň içki agzy plasenta bilen doly ýapyk bolýar;

3. Gapdallaýyn ýerleşmegi – ýatgynyň agzynda plasentanyň bölegi we suw perdesi kesgitlenilýär; gyralaýyn ýerleşmegi-ýatgynyň agzynda suw perdesi hem plasentanyň gyrasy kesgitlenilýär.

Örän seýrek halatlarda plasenta ýatgynyň inçe zolagynda hemde boýunjygynda ýerleşýär – oňa boýunjykdaky plasenta ýa-da plasentanyň boýunjykda ýerleşmegi diýilýär. Plasentanyň öňde

ýerleşmegi, köplenç, gaýtadan dogurýan zenanlarda, ýagny ön emeli usul bilen çaga aýyrdylmagyny geçiren, çaga aýyrdylandan ýa-da dogrumdan soň septiki keselleri netijesinde ýatgynyň nemli bardasynda distrofiki özgermeler bolan zenanlarda (tohumlanan ýumurtga öýjügi ýatgynyň düýbünüň we göwresiniň distrofiki özgeren nemli bardasyna ornaşyp bilmän, aşaklygyna düşýär we şol ýerde-de ornaşýar) köp düş gelýär. Mundan başga-da, çörekçäniň önde ýerleşmegine ýatgynyň täze döremeleri (mioma, fibromioma), ýatgynyň ösüş näsazlyklary sebäp bolup biler. Çörekçäniň önde ýerleşmeginde jyns ýollaryndan gan akmasynyň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Göwreliligiň ikinji ýarymynda, ýagny, onuň 27–28 hepdelik möhletinden soň ol has hem köp düş gelýär, kähalatlarda ganakmaklyk, göwreliligiň irki aýlarynda, ýagny göwreliligiň III we IV aýlarynda ganakmaklyk bolmagy mümkin. Ganyň akmaklygy placentanyň wagtyndan ir gopmaklygy bilen baglanyşykly. Ýatgynyň ýygrylmaklygy diňe bir dogrum wagtynda döremän, eýsem, göwrelilik döwründe hem döreýär, ýöne ol ýygrylmaklyk göwreli zenana bildirmeýär. Bu ýagdaýda ýatgynyň inçe zolagyndaky myşsa süýümleriniň distraksiýasy (gapdallygyny we ýokarlygyna çekilmegi) emele gelýär. Placentanyň bolsa distraksiýa geçmeklige ukyby bolmaýar, şeýlelikde, iki sany tekizlikleriň süýşmekligi – placentanyň ýüzleriniň süýşmekligi döreýär. Şeýlelikde, placentanyň ösüntgileri ýatgynyň ýüzünden gopýarlar we ýolnan damarlardan gan akma döreýär. Gan akma, adaty, hiç bir hili daşky täsiriň bolmazlygyndan emele gelip bilýär. Bu gan akmalara mahsus bolan aýratynlyklar – ýagny olaryň gaýtalap durmaklygy, örän seýrek halatlarda gan akma göwrelilik döwründe diňe bir gezek bolup, soňra dogrumyň birinji pursadynda gaýtalanýar. Placenta önde ýerleşende göwredäki çaganyň kese we gytak ýatyşlarynyň döremegine, çaganyň çanaklygynyň ön tarapynyň ilki gelmegi we wagtyndan önki dogrum köp düş gelýär. Placentanyň önde ýerleşenligine güman edilen ýagdaýynda jynshana aýnasy bilen barlag we içki jynshana barlaglaryny geçirmekligi hökmany suratda operasiýa geçirilýän otagda, operasiýa geçirmeklige doly taýýarlanylýan bolandan soň geçirilmeli. Sebäbi bu barlaglaryň gan akmasyny güýçlendirmekligi we enesiniň hem-de çagasynyň janyna howp salýan gan akma getirmekligi mümkin. Göwrelilik döwründe jyns agzalaryndan gan gel-

ýänligine arz edilip saglyk öýleriniň aýallar maslahathanasyna ýüz tutulanda we plasentanyň öňde ýerleşenligi gümanlanylanda jynshana barlagyny geçirmeklikden saklanylmaly we göwreli zenany haýal etmän dogrum öýlerine ýerleşdirmeli. Plasentanyň öňde ýerleşmegi bilen zenany çaga dogruş bölüminde doly barlaglardan geçirilýär, berk düşek-düzgüni belleniýär. Ýatgynyň tonusyny peseldiji, gany saklaýjy derman serişdeleri ýazylyp berilýär.

Jyns ýollaryndan ganyň gelmezligine garamazdan, göwreli zenany dogrum öýünden çykarmaklyk bolmaýar sebäbi islendik wagtdan akmanyň gaýtalanmagy mümkin. Eger-de göwreli zenanda göwrelilik möhletiniň ahýrlaryna ýa-da dogrumyň başlaryna plasentanyň doly öňde ýerleşmegi kesgitlenilse, hatda gelýän ganyň mukdary ujypsyz bolmagyna garamazdan dogrumy haýal etmän keser kesimi arkaly amala aşyrylýar. Bu beterleşmäniň önüni almak üçin zenanlara sanitar-düşündiriş we sagaldyş çäreleri barada, ýagny emeli ýol bilen çaga aýyrtmaklygyň getirýän beterleşmeleri, çaga aýyrdylandan soň sowuklama keselleriniň önüni almaklyk barada wagyz-nesihat işlerini geçirmeli.

Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan ön gopmagy

Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan ön aýrylmaklygy diýip, haçanda plasentanyň çaga dogulmazyndan ön, ýagny göwrelilik we dogrumyň I–II döwürlerinde aýrylmagyna aýdylýar. Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan ön aýrylmagyna, plasenta bilen desidual bardanyň arasyndaky baglanyşygy bozýan göwreliniň bedenindäki damarlaryň üýtgemeleri bilen baglanyşdyrýarlar, ýagny göwrelilik döwründäki gipertenziw bozulmalar, nefrit we ýiti wirus ýokanç keselleri bolup biler. Mundan başga-da, plasentanyň wagtyndan ön gopmaklygyna ýatgynyň sowuklama keselleri, ýatgydaky täze döremeler sebäp bolup biler. Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan ön gopmaklygy mehaniki urgynyň (beýikden gaçmaklyk, garnyna urgyny täsiri), psihiki tolgunmalar, köp suwly göwrelilikde, ekiz göwrelilikde doglyp gelýän çaganyň göbekbagy kelte bolan ýagdaýynda plasentanyň gopmagy mümkin.

Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan öň aýrylmagynyň kliniki ýüze çykyşy plasentanyň aýrylan meýdanyna bagly bolýar. Eger-de azajyk meýdany gopan bolsa, zenanda hiç bir alamat bolmazlygy mümkin. Şol sebäpli hem kliniki alamatlarynyň ýüze çykyşyna görä plasentanyň wagtyndan öň gopmaklygynyň üç sany agyryk derejesi (ýeňil, orta aralyk we agyr görnüşleri) tapawutlanýar.

Ýeňil görnüşinde hiç hili agyry we başga alamatlary bolmaýar, ol diňe çaga ýoldaşy doglanyndan soň anyklanylýar. Plasentanyň enelik tarapy synlanylanda uly bolmadyk möçberde ganyň lagtasy bilen doldurylan oýujyklar tapylýarlar.

Ikinji – orta aralyk agyrykdaky görnüşinde göwrelilik döwründe zenanlar garnynda az-kem agyrynyň (ýagny ýatgynyň düýbünde plasentanyň gopan ýerinde) bolmaklygyna arz edýärler. Bu ýagdaýda hemişe jyns agzalaryndan gan gelmeýär, ol bolsa plasentanyň arasyndaky gematomanyň ululygy we aýrylan ýeri bilen baglanyşykly. Plasentanyň köpräk meýdanynyň gopan ýagdaýynda hatda daşky gan akma ýok bolsa hem çaganyň ýürek urgusy tizlenýär, asfiksiýa ýagdaýy döreýär.

Plasentanyň wagtyndan öň aýrylmagynyň agyr görnüşinde has gowy bildirýän, plasentanyň gopmaklygyna mahsus bolan alamatlar ýüze çykýar. Zenanda birdenkä garnynda edil plasentanyň gopan ýerinde güýçli agyry döreýär we agyry garnynyň ähli ýerine ýaýraýar. Güýçli ysgynsyzlyk, baş aýlanma, ýürek bulanma, kähallatlarda aňyny ýitirmeklik ýaly alamatlar peýda bolýar. Barlag geçirilende zenanyň deri örtügininiň nemli bardalary aksowult, dem alşynyň çaltlanandygy, damar urgusynyň çalt we gowşakdygy, arterial gan basyşynyň peselendigi kesgitlenilýär. Zenanyň garny barlanyp görülende ýatgynyň daşky görnüşiniň deň däl-digi, ýagny plasentanyň aýrylan ýerinde çişdigi, öňe çykýandygy, konsistensiyasynyň gatylygy, örän dartgynlydygy we agyrylydygy kesgitlenilýär. Daşky akuşer barlaglaryny geçirmek bilen çaganyň synalaryny kesgitlemek we çaganyň ýürek urgusyny kesgitlemek bolmaýar. Jyns agzalaryndan gelýän ganyň mukdary az bolmagy mümkin, sebäbi placentä merkezden aýrylan bolsa, onda daşyna akan ganyň mukdary hem az bolmaklygy mümkin.

Kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan öň gopmagynyň anyklanylyşy

Plasentanyň azajyk meýdany gopan ýagdaýynda onuň anyklanylyşy diňe çaga ýoldaşy doglanyndan soň barlanyp kesgitlenilýär. Şeýle-de häzirki döwürde ultrases barlagy retroplasentar gematomanyň bardygyny görkezýär. Haçanda plasentanyň gopmagynyň kliniki alamatlarynyň güýçli ýüze çykan ýagdaýynda, bu keseliň kesgidi aýalyň anamnez maglumatlaryna – keseliň birden başlanmaklygy, göwrelilikde dörän gipertenziw bozulmalar, gipertoniiki keseller, böwrek keselleriniň bardygyna, obýektiw barlaglaryň netijesinde kesgitlenilýär.

Bejergisi. Plasentanyň wagtyndan öň gopmagynyň kliniki ýüze çykyşyna we gan akmanyň emele gelen wagtyna baglylykda geçirilýär. Eger-de sähelçe agyry bolup, jyns ýollaryndan az mukdarda gan gelen ýagdaýynda, göwreliniň hem-de ýatgydaky çaganyň ýagdaýlary kadaly bolanda dogrumy konserwatiw ýol bilen alyp barýarlar, zenana we göwresindäki çagasynyň ýagdaýyna berk gözegçilik geçirýärler. Eger-de plasentanyň wagtyndan öň gopmagynyň has güýçli bildirýän alamatlary bolan ýagdaýynda dogrumy keser kesimi arkaly alnyp barylýar. Dogrumdan soňki döwürde zenanlara berk gözegçilik edilýär.

DOGRUMYŇ ÜÇÜNJI DÖWRÜNIŇ NÄSAZLYKLARY

Dogrumyň üçünji döwründe beterleşmeler has köp duş gelýär. Kadaly ýagdaýda dogrumyň üçünji döwründe dogran aýal 250 ml köp gan ýitirmeýär, ýöne ýatgynyň ýygrydyjylygynyň peselmegi bilen, plasentanyň ýatgydan gopmaklygy uzaga çekýär, netijede, dogran aýal köp gan ýitirýär.

Dogrumyň üçünji döwrüniň gan akmasynyň sebäpleri. Dogrum ýollarynyň şikesleri ýatgynyň gipotoniýasy we atoniýasy, köp suwly göwrelilik, ekiz göwrelilik, ýatgydaky täze döremeler, çendenaşa güýçli burgy towlary netijesinde aýalyň ýadamaklygy, plasentanyň bölekleýin berk birleşmegi ýa-da bölekleýin ete ösmekligi sebäp

bolup bilýär. Dogrumyň üçünji döwründe dogrum ýollarynyň şikesleri zerarly bolýan gan akmalary çaga doglan badyna jyns agzalaryndan açyk reňkli ganyň gelmegi bilen häsiýetlendirilýär, bu ýagdaýda ýatgynyň gowy ýygrylan bolmagy hem mümkin.

Plasentanyň bir böleginiň berk birleşmeginde ýa-da berkidilme-ginde-de gan akmadan başga-da doly kesgit goýmaklyk üçin alamat ýatgynyň içine girilenden soň aýdyň bolýar. Eger-de plasenta bölek-leýin berk birleşen bolsa, onda el bilen plasentanyň aýrylmadyk ýer-lerini aýyrmak bolýar, plasentanyň ete ösen ýagdaýynda bolsa ony ýatgynyň ýüzünden aýyrmaklyk düýbünden bolmaýar, ol ýyrtylýar, üzülýär, güýçli gan akma döreýär. Plasentanyň hakyky doly berki-dilendigine şübhelenme, haçanda çaga doglandan 30 minuta çenli garaşylanyndan soň hem plasentanyň aýrylandygynyň alamatlary peýda bolmadyk we gan akma hem akmadyk ýagdaýynda döreýär. Haçanda ýatgynyň içine el bilen girip plasentany aýyrjak bolup synanyşylanda ony amala aşyryp bolmaýar, plasenta gopmaýar, ýöne ýyrtylýar. Bu ýagdaýda plasentanyň doly hakyky berkidilendigine şübhelenmese bolýar.

Bejergisi. Dogrumyň üçünji döwrüniň gan akmalarynyň bejer-gisi emele gelen sebäbine görä geçirilýär. Eger-de çaga ýoldaşynyň aýrylandygynyň alamaty bolmadyk we gan akmanyň mukdary hem köp bolan ýagdaýynda haýal etmän aýala narkoz berip, çaga ýolda-şyny el bilen aýyrmaklyk operasiýasyna girişýärler. Eger-de dogru-myň üçünji döwrüniň gan akması dogrum ýollarynyň şikesleri bilen baglanyşykly bolan ýagdaýynda çaga ýoldaşy düşen dessine onuň bitewiligi anyklanylandan soň jyns ýollary jynshana aýnasy bilen barlanylýar we şikeslere tikin goýulýar. Häzirki döwürde ýatgynyň ýygryjlyk ukybyny tijendirmek üçin çaganyň öňki egni jynshana-dan dogrulandan ýa-da çaganyň bedeni doly doglandan soň aýala 1 *ml* (5 bir) oksitosiniň erginini et aralygyna sanjylýar. Bu çäreler dogrumyň üçünji döwrüň keltelmegine we dogumdan soňky ýitiril-ýän ganyň möçberiniň azalmagyna ýardam edýär. Bu geçirilýän çäre-lere dogrumyň üçünji döwrüniň işjeň alnyp barlyşy diýilýär. Eger-de dogrumyň üçünji döwri işjeň alnyp barylsa, onda ýatgy diwaryndan aýrylan çaga ýoldaşyny göbek bagyndan çekip jynshanadan çykaryp bolýar.

DOGRUM ŞIKESLERI

Dogrum pursadynda, köplenç, ýamyzyň, jynshananyň we ýatgynyň boýunjygynyň dokumalarynyň ýüzleý häsiýetli sypjyrylma, jaýrylma ýaly şikesler almaklygy mümkin. Köplenç, çaganyň dogulýan pursadynda ýamyzyň, jynshananyň we ýatgynyň boýunjygynyň dokumalarynyň güýçli süýünmekligi netijesinde ýyrtylmaklary mümkin.

Ýamyzyň ýyrtylmagy – ýamyzyň dokumalarynyň ýeterlik çeýesüýnüji bolmazlygy (esasan-da, 30 ýaşdan ýokary bolan ilkinjisini dogurýanlar), ýamyzyň dokumalarynyň öň ýyrtylyp tyg yzynyň bolmagy, ýamyzyň beýik bolmaklygy, kelläniň kiçi çanaklyga iniş näsazlyklarynda bolýan oňasysz ölçegi (çaganyň maňlaýy, depesi, ýüzi) bilen gelmekligi, çaganyň kellesiniň çendenaşa uly bolmaklygy, onuň süňkleriniň gaty bolmagy (aşa geçen göwrelilikde), operativ usul bilen çaga dogdurylmagy (akuşer atagzylary, içki öwürimler), ýepbeşik rahatiki dar çanaklykda we okgunly dogrum bilen çaga doglanda ýamyzyň ýyrtylmagyna sebäp bolýar. Ýamyzyň dokumalarynyň öz-özünden we emeli ýyrtylmaklygy tapawutlanýarlar. Ýamyzyň ýyrtylmagynyň üç agyrylyk derejesi tapawutlanýar:

a) birinji derejesinde, ýamyzyň diňe yzky sepleşige ýakyn bolan bölejigi (derisiniň azajyk ýeri), yzky sepleşik we jynshananyň azajyk ýeri ýyrtylýär;

b) ikinji derejesinde ýamyzyň hamy köpräk, yzky sepleşik, jynshananyň yzky diwarynyň aşaky bölegi, hem-de ýamyzyň myşsalary büzmege çenli ýyrtylýär;

ç) üçünji derejesinde bolsa, ýokarda agzalanlaryň üstüne göni içegäniň büzmegi hem şikeslenýär, kähalatlar da göni içegäniň diwary hem ýyrtylýär.

Ýamyzyň ýyrtylmasynda, köplenç, az mukdarda gan akma bolýar. gan akmanyň güýçli görnüşi, köplenç ýagdaýda, üçünji derejeli ýyrtyk emele gelende, esasan-da, onuň wena gan damarlarynda warikoz giňelmegi bolan ýagdaýynda emele gelip bilýär. Ýamyzyň ýyrtylmagy kesel döredijileriň aralaşmagyna we dogrumdan soňky ýokanç (septiki) keselleriň döremekligine howp salýar. Şeýle-de

ýamyzyň ýyrtylmagy içki jyns agzalarynyň aşak sallanmagyna we düşmegine howp döredýär.

Bejergisi – çaga ýoldaşy doglanyndan soň, onuň bütewiligini anyklanylandan soň, ýamyzyň we ýuka ýerleriň ýyrtyklaryna tikin goýulýar. Ýamyzyň ýyrtygyny tikmeklik asseptikanyň we antiseptikanyň kadalaryny berk berjaý etmek bilen amala aşyrylýar. Dogrumdan soňky döwürde ýamyzyň tikinlerini arassa saklamaklyk, dogran zenanyň jyns agzalarynyň tikinlerini wodorodyň perekisi bilen zyýansyzlandyrmak ýa-da kaliý permanganatynyň gowşak ergini bilen tikinlere çalynýar we tikinini 4–5 gün geçenden soň aýyrýarlar.

Jynshananyň ýyrtylmagy – ol öz-özünden we zor salynmagyndan bolup bilýär. Jynshananyň ýyrtylmagy onuň diwarlarynyň süý-nüjiliginiň pes bolmagyndan, doly ösüp ýetişmezlikden, kelläniň gaýşyp gelmeginde, çaganyň kellesiniň uly bolan ýagdaýynda, okgunly dogrumlarda, dar çanaklykda bolup bilýär.

Jynshananyň ýyrtylmaklygy, köplenç, onuň aşaky böleginde, esasan-da, ýamyzyň ýyrtylmagy bilen bilelikde bolup geçýär. Jynshananyň diwarlarynyň töweregindäki ýagly dokuma çenli şikeslenmegi mümkin, ol bolsa gematomanyň döremegine, soňundan bolsa ýokançlaryň emele gelmekligine howp salýar. Jynshananyň ýyrtylmagy gan akma bilen häsiýetlendirilýär. Jynshananyň ýyrtyklaryny ketgut sapagy bilen tikilýär.

Ýatgynyň boýunjygynyň ýyrtylmagy. Dogrum wagtynda ýatgynyň boýunjygy tekizlenýär, onuň gyalary güýçli süýnýärler we ýukalýarlar. Şonuň bilen baglanyşykly ýatgynyň agzynyň gan akmaýan we köplenç, görülmän galýan sähelçe ýyrtyklar emele gelýär.

Dogrum wagtynda, esasan, näsazlaşyp geçýän dogrumlarda köp mukdarda gan gitmekligine getirýän ýatgynyň boýunjygynyň ýyrtyklary emele gelýär. Ýatgynyň boýunjygynyň ýyrtyklary, esasan hem iki gapdallarynda bolýarlar, kähallatlarda olar jynshananyň oýuna çenli hem gelip ýetýärler. Ýatgynyň boýunjygynyň ýyrtyklarynyň üç sany agyrylyk derejesi tapawutlanýar.

Birinji derejesinde 1 ýa-da 2 tarapyndan uzynlygy 2 sm-e çenli bolan ýyrtyklar degişli.

Ikinji derejesinde 2 *sm*-den köp bolýar, ýöne jynshananyň oýlaryna ýetmeýär. Üçünji derejesinde bolsa jynshananyň oýlaryna ýetýän we ondan hem geçýän ýyrtyklar degişli.

Ýatgynyň boýunjygynyň uly şikeslerinde, köplenç, gan damarlary ýolunýarlar we olardan güýçli gan akmalary emele gelýärler. Ýatgynyň boýunjygynyň üçünji derejeli şikeslenmesinde örän köp mukdarda gan akmalar bolmagy bilen aýalyň janyna howp salýar we aýalda ýiti gan akmalaryň alamatlary ýüze çykýar. Ýatgynyň boýunjygynyň şikeslerini çaga ýoldaşy düşeninden soň jynshana aýnalary bilen barlag geçirmek arkaly anyklanylýar we şikeslenen ýere tikin goýulýar.

Ýatgynyň ýyrtylmagy – diýip haçanda onuň diwarynyň бүтewiligi bozulan ýagdaýynda aýdylýar. Bu örän agyr beterleşme bolup, ýatgynyň ähli gatlaklarynyň – nemli bardasynyň, myşsa we garyn barda gatlaklarynyň бүтewiligi bozulýar, bu ýagdaýa *ýatgynyň doly ýyrtylmagy* diýilýär.

Ýatgynyň doly ýyrtylmagynda onuň içi garyn boşlugy bilen birigýär. Eger-de ýatgynyň ýyrtylmagy nemli barda bilen myýsa gatlagyny tutýan bolsa, onda oňa ýatgynyň doly däl ýyrtylmasy diýilýär. ýatgynyň ýyrtylmaklygy, köplenç, aşaky böleginde geçýär, şeýle-de bolsa şikesler ýatgynyň göwresinde-de we düýbünde-de emele gelýärler. Ýatgynyň ýyrtylmaklygy boýunjygyň jynshananyň oýlary bilen birleşen ýerlerinde bolmagy hem mümkin.

Ýatgynyň ýyrtylmagynyň sebäbi bolup, ýatgynyň diwarlaryndaky bozlan özgermeler hem mehaniki täsirler hem bolup biler diýip çaklanylýar. Ýatgynyň ýyrtylmaklygy mehaniki täsirler, ýagny dar çanaklyk, çaganyň kese, gytak ýatmagy, çalt we okgunly dogrumlar netijesinde ýüze çykýar.

Ýatgynyň ýyrtylmagynyň görnüşleri:

1. Emele gelen wagtyna görä: göwrelilik we dogrum wagtynda;
2. Ýyrtygyň ýerleşen ýerine görä: ýatgynyň düýbünde, göwresinde, aşaky segmentinde, ýatgynyň boýunjygynyň jynshananyň oýlaryndan ýolunmagy;
3. Ýyrtylma häsiýetine görä: doly, doly däl we jaýrylma;
4. Etiologiýa we patogenezi hasaba almakda: öz-özünden ýyrtylmaklyk, zor salnyp ýyrtylmaklyk, goşulýşýan görnüşi;

5. Kliniki geçişine görä: ýatgynyň ýyrtylmagyna howp abanmagy, ýyrtylyp başlanmagy, ýatgynyň ýyrtylmagy ýa-da amala aşmagy.

Ýatgynyň ýyrtylmagynyň kliniki ýüze çykyşy – emele getiren sebäplerine bagly. Çaganyň dogulmagyna mehaniki bökdençlik bolan ýagdaýynda onuň alamatlary örän ýiti bolýar. Onuň mehaniki bökdençliginde ýatgynyň ýyrtylmagyna howp abanmagynda: dogrum towlary örän güýçli, agyryly, kähalatlarda titrewük häsiýetde hem bolýarlar, ýatgynyň aşaky segmenti gaty çekilen, ýukalan, ellenende örän agyryly bolýar, ol agyry burgy towlarynyň arakesmesinde-de saklanýar, aralyk halka ýokaryk galýar, göbegiň deňine ýetýär we gytak ýerleşýär, ýatgynyň togalak siňirleri dartgynly hem agyryly bolýar, ýatgynyň agzynyň çişmekligi onuň jynshana hem-de ýamyza ýaýramaklygy emele getirýär, peşew haltasynyň şeýle-de peşew çykaryjy kanalyň çaganyň kellesi bilen çanaklyk süňkleriniň arasynda gysylmaklygy zerarly aýalyň buşukmaklygy kynlaşýar. Bu alamatlar ýüze çykan dessine dogrum güýleni gowşatmaklyk üçin aýala narkoz berilýär we çagany dogurtmaklygy örän aýawly hem çuň narkozyň aşagynda alnyp barylýar.

Ýatgynyň ýyrtylmagynyň önüni almak. Saglyk öýleriniň aýallar maslahathanasynda dogrum döwründe ýatgynyň ýyrtylma howpy abanýan zenanlary öz wagtynda anyklap, olary ýörite hasabata almak we berk gözegçilik geçirmeklik örän uly ähmiýete eýedir. Ýokary howply topara çanaklygy dar bolan, çaganyň kese, gytak ýatyşlary, aşa geçen göwreli aýallar, ön iri ýa-da mähnet çagasy bolan, dogrumdan we emeli usul bilen çaga aýyrdylandan soň sowuklama keselleri bilen, ýatgyda ön keser kesimi we başga dürli operasiýalary geçirilen göwreliler degişlidir. Bu göwrelileri dogurmaly möhletine 4–5 hepde galanda dogrum öýlerine ýerleşdirilýär.

DOGRUMDAN SOŇKY DÖWRÜŇ ÝOKANÇ (SEPTIKI) KESELLERI

Dogrumdan soňky döwrüň ýokanç keselleriniň döremegine stafilakokklar, streptekokklar, kähalatda içege taýajygy we beýleki kesel döredijileriniň dogran aýalyň jyns agzalaryna daşky

gurşawdan aralaşmagy netijesinde döreyär. Kesel döredijiler daşky gurşawdan düşende zyýansyzlandyrylmadyk medisina gurallary, egin-eşiklerinden, düşeklerden, arlyklardan we arassa ýuwulmadyk ellerden, dogrum ýollaryna düşmegi netijesinde ýokanç keselleriň döremegine getirýär. Mundan başga-da, kesel döredijiler dogurýan aýalyň bedenindäki infeksiýa ojagyndan (çüýrük dişler, angina, jyns agzalarynyň sowuklama keselleri) gematogen ýollar arkaly aralaşmagy netijesinde keseliň döremegine sebäp bolýar. Mundan başga-da, dogrumdan soňky ýokançlyklaryň döremegine doguran aýalyň kesel döredijilere bolan garşylygynyň peselmegi, çagaýan suwunyň wagtyndan öň ýa-da ir gitmegi, dogrumyň uzaga çekmegi, dogrum döwründe köp gan ýitirmeklik, dogrumy operasiýa arkaly amala aşyrylanda, dogrum ýollarynyň şikeslenmesinde, dogran zenanyň öňünden geçiren dürli keselleri netijesinde bedeniň zäherlenmegi, kadaly iýmitlenmän bedeniň gowşamagy (horlanmak) hem keseliň döremegine sebäp bolýar. Dogrumdan soňky döwrüň ýokanç keselleriniň ilkinji ojagy bolup ýatgynyň içki gatlagy, ýamyzyň, jynshananyň we ýatgynyň boýunjygynyň sähelçe şikeslenen dokumalaryna, kesel döredijileriň aralaşmagy bilen ýüze çykýar.

Dogrumdan soňky ýokanç keselleriniň görnüşleri (klassifikasiýasy). Kesel döredijileriň jyns agzalaryna aralaşmagy bilen, dokumalarda bolup geçýän beterleşmelerine baglylykda dogrumdan soňky ýokanç keselleriniň 4 döwri (tapgyry) tapawutlandyrylýar.

Birinji döwre – kesel döredijiler dogrum ýarasynyň töwereginde çäklenen, ýagny dogrumdan soňky endometrit, dogrumdan soňky ýara (ýamyzda, jynshananyň diwarlarynda, ýatgynyň agzynda emele gelen şikeslere kesel döredijileriň aralaşmagy) degişlidir.

Ikkinji döwre – kesel döredijiler ýaranyň çäginde çykyp, ýöne şol töwerekde hem çäklenýärler, ýagny metrit, parametrit, salpingooforit, pelwioperitonit, metrotromboflebit, çanaklygyň wenasynyň metrotromboflebiti, but wenalarynyň metrotromboflebit keselleri degişlidir.

Üçünji döwre – kliniki ýüze çykyşy boýunça bütün bedene ýaýran (generalizirlenen) görnüşli ýokançlyklar, ýagny ýaýran peritonit, septiki endotoksin şogy, anaerop gazly infeksiýasy, progressirleýji tromboflebit keselleri degişli.

Dördünji döwre – bütün bedene ýaýran ýokançlyklar, ýagny metastazy görünmeýän sepsis (septisemiýa) we metstazly sepsis (septikopiýemiýa) keselleri degişli. Dogrumdan soňky ýokançlyklaryň kliniki geçişi boýunça dürli-dürlüdür. Dogrumdan soňky döwrüň ýokançlyklarynda aýalyň bedeninde birnäçe alamatlaryň bolmagy ýagny beden gyzgynynyň ýokary galmagy, ýokanç keselleriň ýeňil görnüşinde beden gyzgyny onçakly ýokarlanmaýar we bejergi alandan soň tiz kadalaşýar, ýöne agyr görnüşlerinde beden gyzgyny has ýokary galýar, damar urgusy tizleşýär kähallatlarda 100 urgy hem ondanam ýokary bolup gowşak bildirýär, üşetme, esasan hem, sepsisemiýada, septikopiýemiýada döreyär, kähallatlarda ýokançlyklaryň beýleki döwürlerinde hem bolmagy mümkin, dogran aýalyň merkezi nerw ulgamyndaky özgermeler – kelle agyry, ukusyzlyk, samramaklyk ýüze çykmagy mümkin. Dogrumdan soňky döwrüň ýokanç keselleriniň beterleşmesinde ýürek-damar ulgamynyň, iýmit siňdiriş, dem alyş agzalarynyň işiniň bozulmagy, madda çalşygynyň we peşew bölüp çykaryş ulgamynda hem näsazlyklar ýüze çykyp biler. Ýokanç keselleriniň agyr görnüşinde aýal horlanýar, deri örtügininiň nemli bardalary agymtyl-çal reňkde, kähallatlarda saralmagy, deriniň nemli bardalarynda örgünleriň hem peýda bolmagy mümkin. Dogrumdan soňky döwrüň ýokanç kesellerinde ganyň düzüminde eritrositleriň, gemoglobiniň peselmegi, leýkositleriň köpelmegi (leýkositoz, keseliň has agyr görnüşinde leýkopeniýa), eritrositleriň çökündi tizliginiň köpelmegi mümkin.

Dogrumdan soňky ýokanç keselleriň birinji döwrüniň görnüşleri. Dogrumdan soňky ýara

Dogrum döwründe ýamyzda, jynshanada, ýatgy boýunjygynda emele gelen şikeslere kesel döredijileriň düşmegi bilen döreyär. Ýaranyň üsti iriňleşýär, daş töwereginiň dokumalary gyzarýar we çişýär. Kesel, esasan hem, dogrumdan 3–4 gün geçenden soň başlanýar, zenanyň beden gyzgyny ýokarlanýar, damar urgusy çaltlanýar we gowşak bildirýär, kähallatlarda kelle agyry ýüze çykýar, zenan özüni erbet duýýar. Daşky jyns agzalarynda agyrynyň döremegini, awuşamagy ýüze çykyp başlaýar, 4–5 gün geçenden soň,

beden gyzgyny kadalaşýar, ýaranyň üstündäki iriňli örtükleri ýuwaş-ýuwaşdan arassalanýar, kähalatlar da kesel döredijileriň çuňňur dokumalara ýaýramagy mümkin.

Endometrit – ýatgynyň nemli bardasynyň sowuklama keseline aýdylýar. Dogumdan 3–4 gün geçenden soň zenanyň beden gyzgyny ýokarlanýar, damar urgusy çalt we gowşak bildirýär, işdäsinin peselmegi, ukusyzlyk, keseliň ilkinji başlan günleri üşetme alamatlary peýda bolýar. Ýatgy ellenilip göründe örän agyryly, jyns ýollaryndan bulançak, ganjymak ýakymсыз ysly, iriňli suwuklygyň gelmegi mümkin. Ýatgynyň nemli bardasynyň sowuklama keseline ýatgynyň ýygrydyjylygyň peselmegi bilen suwuklyklar ýatgy boşlugynda saklanýar we lohimetriýa beterleşmesi zerarly aýalyň beden gyzgyny has ýokary galýar, onuň ýagdaýy erbetleşýär we garnynyň aşagynda agyry ýüze çykýar.

Aýala berk düşek düzgüni bellenilýär, garnynyň aşagyna buzly halta goýulýar, lukmanyň görkezmesi boýunça giň täsirli antibiotiklari, autogemoterapiýa, kompleks witaminleri we ş.m. sanjylýar we aýalyň kadaly, ýokary kaloriýaly iýmitlenmesine gözegçilik edilýär.

Dogrumdan soňky ýokanç keselleriň ikinji döwrüniň görnüşleri

Dogrumdan soňky metrit – diýip ýatgynyň has çuň gatlaklaryna kesel döredijileriniň limfa we gan damarlaryndan myşsa gatlagyna ýaýrap, onuň zaýalanmagyna aýdylýar. Dogrumdan soňky metrit ýa-da endometrit bilen bile geçýär we dogrumdan soň 4–7 günden soň başlanyp, 2–3 hepde dowam etmegi mümkin. Ilkibaşda aýalda üşetme, beden gyzgynyň ýokary 39–40°C galmagy, aýalda umumy ysgynсызlyk, ukusyzlyk we kelle agyry ýaly alamatlar, hem-de ýatgy ellenilip göründe, örän agyryly, jyns ýollaryndan gelýän suwuklyklar ganjymak iriňli häsiýetde bolýarlar.

Dogrumdan soňky parametrit – diýip ýatgynyň töweregindäki ýagly dokumanyň sowuklamasyna aýdylýar. Kesel döredijileriň limfogen ýollar arkaly ýaýramaklygy netijesinde döreýär. Köplenç, ýagly dokuma kesel döredijiler ýatgynyň boýunjygynyň we jynshananyň ýokary bölekleriniň ýyrtyklaryndan, seýrek ýagdaýlarda plasentanyň

áýrylan meýdançasyndaky ýaradan aralaşyp bilýärler. Parametrit dogumdan 10–12 gün geçenden soň aýalda beden gyzgynynyň 39–40°C-ä çenli ýokarlanmagy, üşetme bilen başlanýar, dogran aýal garnynyň aşagynda agyrynyň başlandygyny mälim edýär. Barlag geçirilende gamynda güýçli agyry döreýär, içki jynshana barlagynda çanaklyk boşlugynda dokumalaryň çişenligi, agyrylydygy anyklanylýar.

Salpingooforit – ýatgy turbalarynyň we ýumurtgalyklaryň sowuklama keseline aýdylýar. Kesel dogumdan 10 gün geçenden soň başlanýar, zenanyň beden gyzgyny ýokarlanýar, işdäsi kesilýär, garnynyň aşagynda güýçli agyry, buşukmasynyň kynlaşmagy, içiniň gatamagy, ýagny zenanyň umumy ýagdaýynyň peselmegine getirýän alamatlar döreýär.

Dogrumdan soňky pelwioperitonit – çanaklygyň çägendäki garyn bardasynyň sowuklama keseli dogumdan 10–15 gün geçenden soň başlanýar. Aýalyň beden gyzgynynyň has ýokarlanmagy, üşetme, garnynyň aşagynda güýçli agyry, keseliň ilkinji başlanan günleri ýürek bulaşma, gusup gaýtarma, garny ellenip göründe garnyň ýüzüniň myşsalary çekilen we dartgynly agyryly bolýar. Zenanyň umumy ýagdaýy orta agyrylykda dili gurak, bedeniň nemli bardalary gurak we ak örtükler bilen örtülen, damar urgusy tizleşen we gowşak bildirýär.

Dogrumdan soňky ýokanç keselleriň üçünji döwrüniň görnüşleri

Progressirleýji tromboflebit – bu ýagdaý wenalaryň damarlarynyň sowuklamasy we gan lagtalarynyň (tromblaryň) emele gelmesi bilen çäklenmän, eýsem, ondan hem aňryk wenalaryň ugruna ýaýraýarlar. Emele gelen gan lagtalary, köplenç, dargaýarlar, onuň netijesinde emboliýalaryň we öýken infarktларыnyň emele gelmekligi mümkin. Öz wagtynda bejergi geçirilen ýagdaýynda iriňli ojaklar döremeýärler.

Dogrumdan soňky ýaýran peritonit – garyn bardasynyň sowuklama keseline aýdylýar we dogumdan 3–8 gün geçenden soň başlanýar we agyr geçýän kliniki alamatlar bilen häsiýetlendirilýär, ýagny zenanda ýürek bulaşma, gusup gaýtarma, garnyň ýellenmegi hem çişmegi, beden gyzgynynyň ýokarlanmagy, damar urgusy çalt

hem-de gowşak, arterial gan basyşynyň peselmegi, bedeniň nemli bardalarynyň şeýle-de diliniň gurak bolmagy bilen geçýän agyr kesel hasaplanýlar.

Dogrumdan soňky ýokanç keselleriň dördünji döwriň görnüşleri

Sepsis – kesel döredijilerden we dokumalardan emele gelen toksemiýa hem bedeniň iriňli ojagyndan kesel döredijileriň wagtal-wagtal umumy gan akymyna düşmekligi netijesinde emele gelýän betelerleşmedir. Esasan, keseli tylla görnüşli stafilokokk, gramotrisatel mikrobedenjikler, seýrek ýagdaýlarda anaerop bakteriýalary we streptokokklaryň aralaşmagy bilen döreýär. Sepsisiň iki sany esasy görnüşü tapawutlandyrylýar: metastassyz (septisemiýa) we metastazly (septikopiýemiýa).

Septisemiýa – bu bedeniň güýçli zäherlenmesi bilen geçýän umumy ýiti keseldir. Kesel dogumdan soň 2–3-nji günleri üşetmeklik we beden gyzgynynyň has ýokary 40–41°C ýokarlanmagy bilen başlanýar, bedeniň gyzgynynyň ýokarlanmaklygy, köplenç, durnukly görnüşde bolýar gaýtadan üşütmeklik damar urgusyny çalt hem gowşak bolmagy zenanyň umumy ýagdaýy örän agyr, onuň gowşaklygy, ysgynsyzlygy, ukuçylygy, keýpsizligi, perwaýsyzlygy kähallatlarda howsalylygy, samramaklygy, käbir ýagdaýlarda zygiderli kellagrylar ýüze çykýar. Bedeniň nemli bardalary gurak çalymytyl sary reňkli bolýar, ownuk ganöýmeler emele gelýär. Metastazsyz sepsisiň kesgidini ganyň düzümindäki bakteriologi barlaglaryny geçirilip anyklanylýar. Metastazsyz sepsis öz wagtynda bejerilse, aýalyň ýagdaýy kadalaşýar, kähallatlarda bolsa ölüm bilen tamamlanmagy ýa-da metastazly sepsise geçmegi mümkin. Keseliň dowamlylygy 1–2 hepde çekýär. Keseliň has çalt geçýän görnüşinde birnäçe günün dowamynda zenanyň ölmekligi mümkin.

Septikopiýemiýa – dürli agzalarda öňi bilen öýkende iriňli ojalaryň emele gelmekleri bilen häsiýetlendirilýär. Septikopiýemiýa, köplenç, septisemiýany öz wagtynda anyklap, bejerilmedik ýagdaýynda döreýär. Ýagny dogumdan 10–15 gün geçenden soň başlanýar. Septikopiýemýada ganyň düzümindäki kesel döredijileri

anyklamaklyk üçin bakteriologiki barlaglary geçirýärler. Septikopemiýada aýalyň beden gyzgyny wagtal-wagtal peselýär we ýokarlanýar, üşetme, aýalyň damar urgusy çaltlanan hem gowşak bildirýär. Bedeniň nemli bardalary gurak, dili gurak we ak örtükler bilen örtülýär. Ganyň düzüminde güýçli bolmadyk leýkositoz dýurezi peselýär, bakteriouriýa (peşewiň düzüminde kesel dörediji bakteriýalaryň bolmagy), peşewiň düzüminde beloklar, eritrositler, leýkositler tapylýar.

Dogrumdan soňky döwrüň ýokançlyklarynyň önüni almak üçin göwrelilik döwründe zenany doly laborator derňewlerini geçirmek bilen, içki agzalardaky kesel döredijileri anyklap, bejergi çäreleri geçirilýär, göwreliniň çüýrük dişleri bejerilýär. Göwrelilik döwründe zenanyň kadaly, ýokary kaloriýaly, witaminlere baý iýmitleri bilen iýmitlenmegi zerurdygy barada maşgala şepagat uýalary, göbek eneleri göwreliler bilen wagyz nesihat işlerini yzygiderli geçirmelidir. Dogrum döwründe ulanylýan enjamlar we göbek eneleriniň elleri arassa, ýokary derejede zyýansyzlandyrylmalydyr. Çaga dogruş bölümlerinde arassalaýyş çäreleri yzygiderli geçirilmelidir.

AKUŞER OPERASIÝALARY

Klassifikasiýasy: 1. *A.* Göwreliligiň 12 hepdelik möhletine çenli emeli çaga aýyrmaklyk (mini we ýatgynyň içini gyrmaklyk bilen çagany aýyrmaklyk). *B.* Göwreliligiň giçki möhletlerinde geçirilýän emeli çaga aýyrmaklyk (emeli usul bilen dogrum güýçlerini döretmek, gipertoniki ergini intraamniyal goýbermeklik, kiçi keser kesimi).

2. Dogrum ýollaryny giňeltmek üçin geçirilýän operasiýalar (perineotomiýa, epiziotomiýa, ýatgynyň boýunjygyny dilmek).

3. Akuşer dogurdyjy operasiýalar (akuşer atagzylary, wakuum-ekstraksiýa operasiýasy, keser kesimi operasiýasy, çagany bölekläp alynýan operasiýalar).

Akuşer operasiýalaryny birnäçe görkezmeler we gaýragoýulmasyz ýagdaýlar ýüze çykan ýagdaýynda geçirilýär. Olary ýatgynyň ýyrtylmasyna howp abanmagynda, dar çanaklykda, çaganyň kese we gytak ýatyşlarynda, aşa göterilen göwrelilikde, göwreliligiň ikinji ýarymynda döreýän gan akmalar (plasentanyň öňde ýerleşmegi,

kadaly ýerleşen plasentanyň wagtyndan öň aýrylmagy) netijesinde geçirilýär. Operasiýa geçirjek lukmanyň we göbek enesiniň elleri haýsy hem bolsa bir usul bilen ýa-da zyýansyzlandyryjy serişdeler bilen arassalanmalydyr. Operasiýa döwründe ulanylýan enjamlar ýokary derejede zyýansyzlandyrylan bolmalydyr. Eger-de zenan meýilleşdirilen operasiýa taýýarlanylýan bolsa, operasiýa geçiriljek gününüň öň ýanynda ony ýeňil naharlar naharlandyrmaly, agşamyna gatyk, süýjüli çaý berýärler. Agşam we ertir irden operasiýa edilmezden iki sagat öňünden aýala arassalaýjy klizma geçirýärler. Operasiýanyň öň ýanyndaky günde agşam aýala rahatlandyryjy dermanlary berýärler, suwa düşürýärler we gasyk töweregindäki tüýlerini syrýp arassalaýarlar. Gyssagly geçirilýän operasiýalaryň öň ýanynda aýalyň peşew haltasyny kateter arkaly boşadýarlar, eger-de operasiýa geçirmäge gyssagly görkezme hem-de garşy görkezmeler ýok bolan ýagdaýlarda arassalaýjy klizma hem geçirýärler. Gasyk we daşky jyns agzalaryndaky tüýlerini syrýarlar. Daşky jyns agzalaryny zyýansyzlandyryýarlar, ýagny ilki bilen gasygyny, soňra butlarynyň iç ýüzünü, daşky jyns agzalaryny we soňundan ýokardan aşaklygyna ýamyzy hem büzmeğiň daş-töweregini arassa ýuwýarlar. Eger-de jynshananyň üsti bilen operasiýa geçiriljek bolsa, onda daşky jyns agzalary süpürilip guradylandan soň 1% -li ýodanatyň erginini çalyarlar (ýodonatyň erginini büzmege akdyrmaly däl sebäbi ol ýerleriň nemli bardalarynyň ýanmaklygy mümkin). Syrkawyň aýaklaryna nah matadan tikilen joraplary geýdirýärler, daşky jyns agzalaryny dikligine zyýansyzlandyrylan arlyk bilen keseligine ýapýarlar we agyrsyzlandyryş çärelerini geçirýärler.

Operasiýadan soňky döwürde aýala pugta gözegçilik edilýär. Akuşer operasiýalary hemişe ýatgynyň içine eliň ýa-da gurallaryň salynmaklygy bilen geçirilýär. Şeýlelikde, dogrum ýollaryna şikes ýetmekliginiň, kesel döredijileriň aralaşmagynyň önüni almaklyk operasiýadan soňky döwrüň kadaly geçmekliginiň iň wajyp meselesi bolýar. Hirurgiýa çäreleriniň geçirmekligi göwreli we dogran zenanyň ruhy ýagdaýyna zeper ýetirýär, şonuň üçin hem aýaly rahatlandyrmak lukmanlaryň hem göbek eneleriniň ak ýürekden, mähirli gatnaşyk etmegi uly ähmiýete eýedir. Eger-de operasiýadan soň sagdyn çaga doglan bolsa onda oňa enäniň gün geldigiçe mähri artyp

gün – günden gurplanyp başlaýar. Bu ýagdaý onuň bedenini basym gurplandyrmaga, sagalmagyna we ruhy taýdan sagalmagyna ýardam edýär. Eger-de çagasy ölen bolsa, onda zenan agyr ruhy dartgynlyklara sezewar bolýar. Şeýle ýagdaýlarda zenany rahatlandyrmak üçin şert döretmeli, ýagny çagasyny emdirýän zenanlardan aýratyn otagda ýerleşdirmeli. Operasiýa döwründe köp gan ýitirilende aýalyň bedeniniň gurplanmagy haýallanman, eýsem, kesel döredijileriň hem bedene aralaşmagy mümkin. Şol sebäpli hem operasiýa döwründe we ondan soň ýitirilen ganyň öwezini doldyrmak üçin aýala gemotransfuziýa geçirilýär. Operasiýadan soňky döwürde aýala berk arassaçylyk çärelerini saklamagy ýola goýulýar, onuň umumy ýagdaýyna we geçirilen operasiýanyň agyrlyk derejesine görä düşek düzgüni bellenilýär. Zenanyň ýamyzyňa tikin goýlan ýagdaýynda, ony her kiçi we uly täretinden soň zyýansyzlandyryjy ergin bilen ýuwulýar we ýodanatyň 1%-li ergini çalynýar.

TÜRKMENISTANYŇ «HOWPSUZ ENELIK BOÝUNÇA 2007-2011-nji ÝYLLAR DÖWRI ÜÇIN» MILLI MAKSATNAMASY

Howpsuz enelik boýunça milli maksatnamanyň esaslary

Türkmenistanyň howpsuz enelik boýunça 2007–2011-nji ýyllar döwri üçin Milli maksatnamasy halkara guramalaryň hödürnamalaryny, ministrlikleriň hem-de pudaklaryň tekliplerini nazara almak bilen işlenip düzüldi.

Maksatnamanyň esasy wezipesi:

Dogruma ukyply ýaşdaky zenanlaryň saglyk ýagdaýlaryny gowulandyrmak. Göwreli, çaga dogurýan we çaga dogran zenanlary hem-de bäbekleri alyp barmakda we olara gözegçilik etmekde häzirki zaman usullary ornaşdyrmak.

Maksatnamanyň esasy ýörelgeleri

Bu toplumlaýyn çärelerene ene we çaga berilýän saglygy goraýyş hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmak. Zenanlaryň dogry iýmitlenmek, witamin ýetmezçiliginiň önüni almak, islenmedik göwreliligiň döremeklik ähtimallygyny peseltmek, maşgalany meýilleşdirmeginiň netijesinde emeli abortlaryň sanyny azaltmak. Pes agramly aýraty-nam 1500 gramdan pes agramly çagalaryň derejesini peseltmek.

Antenatal gözegçilik

- Göwreli zenanlara gözegçilik, barlag, bejeriş işlerini talaba-laýyk ýerine ýetirmek;
- Göwreli zenany irki möhletinde hasabata almak;
- Täze işläp taýýarlanan antenatal gözegçiligi boýunça sag-lyk öýlerinde peşewiň, ganyň umumy, ganyň toparynyň we rezus deňşiligi boýunça hem-de jyns gatnaşygy arkaly geçýän keselleriň barlaglaryny iki sapar geçirmek;
- Zenanyň göwresindäki düwünçeginiň ösüşiniň dürli bozulma-laryny perinatal anyklaýyş kömegi bilen ýüze çykarmak (göwreliligiň 9–10 we 21–22 hepde möhletinde düwünçeginiň ultrases barlagyny ge-çirmek);
- Gatnawlaryň sanyny 7–8-e çenli azaltmak, zenana we onuň maşgalasyna ruhy taýdan goldaw bermek;
- Kadaly ýagdaýda geçýän göwrelilikde derman serişdesini ýer-likli ulanmaklyk we göwreli zenanyň hassahanada ýatymlaýyn bejer-gi almak üçin görkezmelerini azaltmak;
- Göwreli zenany doguma we çagany ene süýdi bilen emdirmek-lige ugrukdyrmak we taýýarlamak;
- Ýokary howpy bar bolan zenanlara genetiki lukmanyň masla-hatlaryny we saglygy goraýyş kömegini gurnamak;
- Zenanlaryň göwreliligi gaýraüzülmeler bilen geçýän ýag-daýlaryny (preeklampsiýa, plasentanyň wagtyndan ön gopmaklygy) irki wagtda anyklamak, gözegçilik etmek we ulag arkaly deňşli sag-lygy goraýyş edarasyna geçirmek;

– Ýatgyda tygyn yzy bar bolan ýagdaýynda, dar çanaklygy irki möhletde anyklamak, pugta gözegçilik etmek we ulag arkaly degişli saglygy goraýyş edarasyna geçirmek.

Intranatal we neonatal gözegçilik

- Partogrammany ulanmaklyk bilen dogruma gözegçilik etmek;
- Dogrumda ruhy taýdan goldaw bermek;
- Dogrum wagtynda zenanyň arkaýyn hereket etmekligine we dogurmak üçin özüne oňaýly ýagdaýy saýlap almaklygyna ygtyýarly bolmak;
- Kadaly ýagdaýda geçen dogrumy göbek enäniň alyp barmagy;
- Kadaly ýagdaýda geçýän dogrumyň dowamynda derman serişdäni ýerlikli ulanmak;
- Dogurýan zenanyň islegi boýunça hossarlarynyň dogruma gatnaşmagy;
- Wagtyndan öňki geçýän dogrumlary bütewileýin alyp barmak;
- Arassa dogrumlary üpjün etmek.

Türkmenistanda eneligi we çagalygy goramak, olaryň saglygyny berkitmek boýunça «Howpsuz enelik», «Gan azlygyn öňüni almak we oňa garşy göreşmek», «Çaga kesellerini bejermegin bitewi al-nyp barlyşy» diýen maksatnamalarynyň durmuşa geçirilmegi özüniň gowy netijelerini berýär. Şeýle hem «Ene süýdi bilen ýymitlendirmegi goramak we goldamak» maksatnamasy saglygy goramagyň işine ymykly ornaşdy.

Çaganyň saglygy enäniň saglygy bilen ýakyn baglanyşykdadyr. Göwreliligi aýallar hili ýokary we balansirlenen ýimit: süýt, miweler, et, balyk, ýumurtga, däneleri ýimelidir. Bu ýimit zenan üçin göwrelilik döwründe howpsuzdyr. Eger-de göwrelilik döwründe zenanlar dem-re, A witamine we foliý turşusyna (et, balyk, ýumurtga, dürli gök ýaprakly gök önümler, sary reňkli miweler) ýimitleri iýseler, özlerini fiziki taýdan güýçli we sagdyn duýýarlar. Ýimitlenme üçin ulanylýan nahar duzy diňe ýodlanan bolmaly.

Çilim çekmeklik, neşe serişdelerini ulanmaklyk, dürli zäherler we ekologik howanyň hapalanmagy göwreliligi aýallar we çagalar üçin zyýanlydyr. Eger-de göwreliligi zenan çilim çekýän bolsa, onda çaga pes

agram bilen dogulmagy we sowuklama, üsgülewük, pnemoniýa ýa-da dem alyş ýollarynyň beýleki keselleri bilen köp kesellemekligi mümkin. Göwreli aýallary we kiçi ýaşly çagalary çilimiň tüsse-sinden, himiki serişdelerden, reňklerden, dürli zäherlerden we daşky gurşawy zäherleýjilerden gorap saklamaly. Eger-de zenana göwrelilik döwründe fiziki jebir berlen bolsa, onda ol hem boljak bäbek üçin örän howpludyr. 18 ýaşa çenli we 35 ýaşdan soňky göwrelilik çaganyň we enäniň saglygyna howpy köpeldýär. Enäniň we çaganyň saglygyny saklamaklyk üçin dogrumlaryň arasyndaky aralyk üç ýyldan az bolmaly däl.

Ene süýdi bilen emdirmegiň esaslary

«Türkmenistanda ene süýdi bilen emdirmekligi gorap saklamak we goldamak barada» Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan 408 belgisi buýruk kabul edildi.

Türkmenistanda ene süýdi bilen emdirmekligi gorap saklamak we goldamak baradaky maksatnama

Ene süýdi düzüminde ýokumly maddalary we fermentleri talaba-laýyk deňagramlylykda saklanýandygy, bedeni goramak üçin gerekli immunologiki maddalaryň bardygy bilen ajaýypdyr.

Ene süýdünü emýän çagalara, emeli süýtler bilen iýmitlenýän çagalara garanynda, 2,5 esse keselçilige seýrek duçar bolýarlar. Dogumdan soňky birinji 6 aýyň dowamynda emdirýän enäniň fiziologiki aýratynlygy diňe göwüs süýdünüň hasabyna çagany gerekli ýokumly maddalar bilen üpjün etmäge mümkinçilik berýär.

Göwüsden emdirmegiň artykmaç taraplary

Ene süýdünüň diňe bir çaga üçin ähmiýetli tarapyna garanynda, göwüsden emdirmekligiň artykmaç taraplary has köp. Göwüsden emdirmeklik enäniň saglygyny gorap saklaýar, maşgala üçin ruhy we tygşylylyk taýdan peýdaly bolýar.

Ene süýdünüň çaga üçin ähmiýeti:

– Çaga üçin gerekli ýokumly maddalary düzüminde saklaýar;

- Çaganyň bedeninde ýeňil özleşýär;
- Çagany ýokançlyklardan goraýar;

Süýt emele geliş hadysasy

Göwüs süýt mäslerinden, alweolalaryň daşyndaky et gatlakdan, ýag gatlakdan we birleşdiriji dokumadan durýar. Ýag gatlak bilen birleşdiriji dokuma göwsüň görnüşini hem-de ululygyny kesgitleýär. Süýt mäsleriniň sany dürli ululykdaky göwüslerde bir deňdir, olarda süýt emele gelýär we süýt akymjyklary bilen göwsüň ujuna tarap akýar. Süýt akymjyklary göwsüň ujuna ýetmänkä ýognalýarlar we süýt sinuslaryny emele getirýärler. Süýt sinuslarynda emele gelen süýtler ýygnaýar, 10–20-ä golaý süýt akymjyklary deşik görnüşinde açylyp göwsüň ujunda gutarýar. Göwsüň ujunda köp sanly soňlamalary ýerleşýär, olar süýdüň emele gelmegine we akyp çykmagyna ýardam berýän refleksleriň döremegi üçin örän möhümdir. Göwsüň ujunyň töweregindäki has gararak reňkli aýlaw areol diýip atlandyrylýar. Areolyň aşagynda süýt sinuslary ýerleşýär. Gormonlaryň we refleksleriň täsir etmeginde süýt emele gelýär. Göwreli döwründe aýallardaky gormonal üýtgemeler süýt mäslerini süýt öndürmeklige taýýarlaýarlar we süýt mäsleri ösüp göwsüň göwrümi ulalýar. Çaganyň emmesini sorýan mahaly iki sany refleks süýdüň gerekli mukdarda emele gelip durmagyny we akyp çykmagyny ýola goýýar.

Prolaktin-süýdüň emele gelmegini ýola goýýan gormon

Gipofizde prolaktin diýip atlandyrylýan gormon bölünip çykýar. Ol süýt mäsleriniň öýjüklerinde süýdüň emele gelmegini ýola goýýar. Her gezek çaga emýän mahaly göwsüň ujundaky nerw soňlamalaryny gyjyndyrýar, netijede gipofiziň öňki bölegine habar ýollanýar we prolaktin bölünip çykýar. Ol gan akymy bilen süýt mäslerine ýetip, süýt emele getirýär. Bu gormon çaga emmesini emip bolandan soň işläp başlaýar. Şeýlelik bilen, çaganyň indiki gezek iýmittenmegine süýt taýýarlanýar. Göwsüň ujunyň gyjynmagyndan süýdüň emele gelmegine çenli aralykdaky bolup geçýän hadysany prolaktin refleksi diýlip

atlandyrylýar. Çaga näçe emmesini köp sorsa, şonça-da köp süýt emele gelýär we şonuň ýaly hem, tersine, bolup geçýär. Eger çaga enesiniň göwsüni sormasyny düýbünden bes etse, ýa-da emip başlamadyk bolsa, onda enäniň göwsünde süýdün emele gelmegi kesilýär. Bu hadysa «talap etmek we jogap gelmek» diýilýär. Çaga näçe talap etse, süýt mázleri oňa jogap edip şonça-da süýt emele getirýärler. Eger çaganyň enesi süýdüniň köpelmegini islese, onda çagany çalt-çaltdan we dowamly emdirmeli. Mundan başga-da, prolaktin gormony aýalyň ýumurtgalyklarynyň işjeňligini basyp saklaýar, aýbaşy aýlawynyň we fertilliginiň täzeden işläp başlamagyny duruzýar.

Oksitosin-süýdün akyp gelmegini ýola goýýan gormon

Çaganyň emýän mahaly göwsün ujundan gipofiziň yzky bölegine impulsar ýollanýar. Oňa jogap edip gipofizde oksitosin gormony bölünip çykyar. Ol ganyň akymy bilen süýt mázlerine baryp ýetýär we süýt mázleriniň (alweolalaryň) töwreginde ýerleşen myşsa öýjükleriniň ýygrylmagyna täsir edýär. Şeýlelikde, alweolalarda ýyg-nanan süýtler süýt sinuslaryna akyp gelýär. Prolaktina garanynda oksitosin has tiz işleýär. Ol çaganyň häzirki emýän mahaly üçin süýt getirýär. Bu hadysa süýdün bölünip çykyş refleksi ýa-da oksitosin refleksi diýilýär. Çaga diňe özüniň sorany bilen enäniň göwsünden ýeterlikli süýt alyp bilmeýär. Bu ýagdaýda süýdün bölünip çykyş refleksi çaga kömek edýär. Oksitosin refleksi ene emdirip başlajak wagty işläp başlaýar. Şeýle hem oksitosin refleksiniň enäniň bedenine edýän başga-da täsirleri bar. Ol dogrumdan soň ýatgyny ýygrylmaga mejbur edýär, şeýlelik bilen, plasentanyň ýatgydan aýrylmagyna ýardam berýär, ýatgynyň ýygrydyjylygyny ýokarlandyrýar we dogumdan soňky gan akmanyň önüni alýar. Prolaktin refleksine garanynda oksitosin refleksi çylşyrymlydyr. Oňa enäniň pikiri, duýgusy, hal-ýagdaýy täsir edip bilýär. Adatça, enäniň duýgulary refleksiň işlemegine kömek edýär, emma käbir halatlarda ol refleksiň işlemegine päsgelçilik berýär. Eger ene çagasy hakda söýgi bilen pikirlense, onuň sesi-ni, agysyny eşidip dursa şol pursatda gipofiz oksitosin bölüp çykaryp başlaýar. Otrisetel duýgular oksitosin refleksiniň işlemegine böwet

berýär. Agyry, biynjalyk, gorky, aljyraňňylyk ýaly duýgular oksitosin refleksiňiň işjeňligine päsgel berýär.

Çaga emýän mahaly, emzigi dogry tutup alandygyny kesgitleýän baş alamat:

- Çaganyň agzy giňden açyk, onuň aşaky dodagy daşyna çöwürülip dur;
- Areolyň köp bölegi çaganyň agzynyň ýokarsyndan görünýär;
- Çaganyň eňegi göwse degip dur;
- Çaganyň ýañaklary tegelenip dur;
- Çaganyň haýaldan çuňňur sorujy hereketler edýändigini görünýär hem eşidilýär.

Göwüsdan emdirilende çagany tutup saklamagyň alamatlary:

- Çaganyň kellesi bilen göwresi bir tekizlikde ýerleşmeli;
- Çaganyň ýüzi enesine tarap öwürülip, burunjygy göwsüň ujunyň garşysynda durmaly;
- Çagany enesi özüne ýakyn gysyp saklamaly;
- Eger täze doglan bäbek bolsa, diňe bir onuň egnini we kellesini däl-de, enesi çaganyň bütin göwresini aşagyndan tutup saklamaly;
- Enelere çaga doglan badyna birinji ýarym sagadyň içinde çagany emdirmäge kömek bermeli.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I, II tomlar. – Aşgabat, 2009, 2010.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
4. *Gulýýewa O., Rozyýewa E.D.* Akuşerçilik, 2002.
5. Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň «Çaga dogrum öýlerinde (bölümlerinde) sanitariýa we epidemiologiýa düzgünlerini berjaý etmek» baradaky 2009-njy ýylyň 24-nji martyndaky 90-njy buýrugy.
6. *Айламазян Е.К.* Неотложная помощь при экстремальных состояниях в акушерской практике. 1983.
7. *Бодяжина В.И.* Акушерство, 1985.
8. *Бодяжина В.И., Жмакин К.Н., Кирющенко А.П.* Акушерство. 1986.
9. *Ельцова-Стрелкова В.И., Мареева Е.В.* Акушерство. 1987.
10. *Михайленко Е.Т., Бублик-Орняк Г.М.* Ситуационные задачи по акушерству. 1987.
11. *Савельева Г.М.* Справочник по акушерству и гинекологии. 1992.
12. *Серов В.Н., Стрижаков А.Н., Маркин С.А.* Практическое акушерство. 1989.
13. *Сидорова И.С., Шевченко Т.К.* Актуальные вопросы акушерской патологии. 1991.

M A Z M U N Y

Giriş.	7
Akuşerçilik ylmy barada düşünje. Akuşerçilik ylmynyň taryhy.	8
Aýal jyns agzalarynyň anatomiýasy we fiziologiýasy	12
Göwreliligiň fiziologiýasy. Tohumlanma we çaga düwünçeginiň emele gelşi	33
Göwrelilik döwründe aýalyň bedeninde bolup geçýän fiziologik özgermeler	36
Göwreliligiň anyklanylyşy. Göwrelileriň we dogurýanlar barlanylyş usullary	42
Göwrelileriň gigiýeniki düzgüni we iýmitlenmesi	50
Dogrum	54
Dogrumdan soňky kadaly döwür	65
Çaganyň çanaklyk tarapyň gelende göwreliligiň geçişi, alnyp barlyşy.	67
Köp çagaly (ekiz) göwrelilik	69
Göwrelileriň gestozlary.	70
Ekstragenital kesellerinde göwreliligiň, dogrumyň geçişi, alnyp barlyşy.	80
Göwredäki çaganyň, suw perdeleriniň we plasentanyň ösüş näsazlyklary we keselleri	85
Göwreliligiň möhletinden öň bozulmagy. Çaga düwünçeginiň aýrylmagy	94
Wagtyndan öň dogurmaklyk.	98
Aşa göterilen göwrelilik	101
Dogrum güýçleriniň näsazlygy (anomaliýasy)	103
Çanaklyk süňküniň näsazlygy (anomaliýasy).	108

Göwreliligiň ikinji ýarymynda we dogrum döwürlerindäki gan akmalar	117
Dogrumyň üçünji döwriň näsazlyklary	121
Dogrum şikesleri	123
Dogrumdan soňky döwriň ýokanç (septiki) keselleri	126
Akuşer operasiýalary	132
Türkmenistanyň «Howpsuz enelik boýunça 2007–2011-nji ýyllar döwri üçin» Milli maksatnamasy	134

Töregül Mehremowa

AKUŞERÇİLİK

Lukmançylyk orta okuw mekdepleri
üçin synag okuw kitaby

Redaktor	<i>A. Akmyradow</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkärler	<i>G. Rahmanowa, T. Eminowa</i>

Ýygnamaga berildi 28.01.2011. Çap etmäge rugsat edildi 29.04.2011.
Möçberi 60x90^{1/16}. Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli
çap listi 9,0. Şertli reňkli ottiski 20,38. Hasap-neşir listi 8,33. Çap listi 9,0.
Sargyt 212. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.